

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

Kényszermigráció

Alapszerződés-hatásvizsgálat

Erdély képek

Holokauszt kutatások

Új regionalizmus

2003/1

SZERKESZTŐSÉG

Bárdi Nándor
Erdősi Péter
Fedinec Csilla
Kántor Zoltán
Kovács Éva
Papp Z. Attila

LAPUNK TÁMOGATÓI

Illyés Alapítvány,
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ

1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c
Tel.: 391-5726 E-mail: regio@tla.hu

Szerkesztőségi titkár: Dömök Zsuzsa – Kiadja a TLA –
Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok
Központja – Felelős Kiadó: a Teleki László Intézet
főigazgatója – Tördelés és a sokszorosítás: PrinterArt Kkt.

ISSN 0865-557X

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom 14. évfolyam, 2003. 1. szám

MINERVA

MICHAEL MANN

A demokrácia sötét oldala

Az etnikai és politikai tisztogató modern hagyománya 3

KÉNYSZERMIGRÁCIÓ

RAINER MÜNZ

Az üldözések évszázada 36

JERZY KOCHANOWSKI

Repatriáltak vagy expatriáltak?

Lengyel polgárok áttelepítése a Lengyel Köztársaság
egykori keleti területeiről, 1944–1946 57

JIRÍ PEŠEK

A csehek és németek 1938–1949 közötti kényszermigrációja
az 1989 utáni cseh történettudományban 64

MATHIAS BEER

A németek elűldözése Magyarországról és beilleszkedésük
a megosztott Németországba 73

ZORAN JANJETOVIĆ

A német és a magyar kisebbségi lakosság kiűzése
a Vajdaságból a második világháború végén 98

MŰHELY

SIDÓ ÁRPÁD–FIALA JÁNOS–VINCZE DÁVID–JARÁBIK BALÁZS A szlovák–magyar alapszerződés hatásvizsgálata	111

SZEMLE

ÁRENDÁS ZSUZSANNA Képek és elképzelések Erdélyről	120
KARSAI LÁSZLÓ A Yad Vashem Archives Magyarországi Kutatócsoportja	129

KÖNYVISMERTETÉSEK

Egy közép-európai város metamorfózisai (<i>Lagzi Gábor</i>)	136
Az amerikai magyarság krónikája (<i>Tarján Gábor</i>)	148
Kisebbségjogi írások (<i>Görömbei Sára</i>)	152
A hosszú romániai átmenet győztesei (<i>Magyari Tivadar</i>)	161
A szerbhorvát nyelv (új) arcai (<i>Pap Tibor</i>)	166
Két szlovák demokrata a nemzetiségi kérdéstről (<i>Boros Ferenc</i>)	176
Az új regionalizmus koncepciója az Európai Unióval foglalkozó elemzésekben (<i>Szabó Máté</i>)	181

MICHAEL MANN

A demokrácia sötét oldala Az etnikai és politikai tisztogatás modern hagyománya*

A 20. századi tömegmészárlások áldozatainak száma meghaladja a hat milliót és ez a szám tovább növekszik. A legtöbb tudós és kutató mégis inkább az ennél érdekfeszítőbbnek tartott problémák boncolgatását részesíti előnyben. Abban a ritka esetben, amikor a tömegmészárlás jelensége egyáltalán szóba kerül, azt a 20. század alapvető strukturális folyamatainak, gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésének meglehetősen szerencsétlen megszakításaként értelmezik. Az etnikai és politikai alapon elkövetett mészárlás a modernnel szembenálló, primitív állapotokhoz való visszalépés és olyan visszamaradott vagy szélsőséges csoportok követik el, amelyeket ravas és veszélyes politikusok saját érdekeik érvényesítésére használnak fel. A felelősség kizárólag a politikusokat, a szadista és kegyetlen szerbeket (vagy horvátokat), vagy a primitív hutukat (vagy tutszikat) terheli, mondván, hogy az általuk elkövetett szörnyűségekhez nekünk semmi közünk. Egy alternatív felfogás szerint – amelyet rendszerint vallásos világnézetek támasztanak alá – a gonoszság az emberiség olyan általános tulajdonsága, amely jelen van úgy a primitív, mint a civilizált emberben.

Minden tudóscsoport, amely a huszadik század leghírhedtebb tömegmészárlásaival foglalkozott – az örmények mészárlása, a náci „végső megoldás”, a sztálinizmus, Kambodzsa, Ruanda –, a borzalom modern jellegét hangsúlyozta. Leo Kuper azzal a felismeréssel alapozta meg a népirtás kutatását, miszerint a modern állam területi szuverenitása, a kulturálisan sokszínű és gazdaságilag rétegzett terület feletti monopólium eredményezte úgy a népirtásra való

* Eredeti megjelenés: Michael Mann: The Dark Side of Democracy: The Modern Tradition of Ethnic and Political Cleansing. In: *New Left Review* Nr. 235, May-June/1999. 18–45. o.

készítetést, mint a véghezviteléhez szükséges hatalmat.¹ Roger Smith pedig a népirtás politikai eszközként való felhasználását hangsúlyozta a modern állam gyakorlatában.² Némelyek az elnyomó hatalmak rendelkezésére álló technikai eszközök jelentőségét emelik ki: a modern fegyverek, a szállítási és az adminisztratív eszközök mind hozzájárultak a személytelen, bürokratizált tömegmészárlások végrehajtásának megkönnyítéséhez.³ Ugyanakkor Helen Fein a technikai eszközök mellett modern ideológiai célokat is felfedezett: „A 20. század előre megfontolt tömegmészárlásainak áldozatait... az új államrend létrehozásáért ölték meg.”⁴ Fein a modern „mítoszok” vagy „politikai képletek”, a nemzeti, faji és osztályideológiák népirtásra ösztönző potenciálját hangsúlyozza.

A nép nevében

A különböző eseteknek van egy közös vonása. Az elkövetők önmagukat és mészárlásaikat azzal igazolták, hogy minden a „nép nevében” történt. Ebből a szempontból a népirtás nem különbözik a többi, moderáltabb 20. századi ideológiától, hiszen ez a század a tömegek évszázadának nevezhető. Az utóbbi nyolcvan év összes német bíróságán – Weimartól a náci és a kommunista NDK-án át a Bundesrepublikig – a tárgyalásokat ugyanazzal a kijelentéssel nyitották meg: „A nép nevében”. Az amerikai bíróságok az „X ügye a néppel szemben” megfogalmazást kedvelik. A népre való hivatkozás által a tömegmészárlást elkövető rezsimek olyan, az igazi modernitást képviselő mozgalmakkal vállalnak közösséget, mint a liberalizmus vagy a szociális demokrácia. A továbbiakban éppen amellet fogok érvelni, hogy a modern tömegmészárlás akár a demokrácia „sötét oldalának” is tekinthető.

Válójában ez egy meglehetősen kevésbé elfogadott nézet. A jelenleg uralkodó „demokratikus béke” iskolája szerint ugyanis a demokratikus államok lényegükből fakadóan békések, ritkán vesznek részt háborúban, és ha mégis, akkor sosem egymás ellen. Ők a népirtó rendszerek abszolút ellentétei. Ezen iskola egyik legjelentősebb képviselője Rudolph Rummel.⁵ Megállapításai szerint minél inkább autoritárius egy állam, annál inkább valószínű, hogy

1 L. Kuper: *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven, 1981.

2 R. Smith: *Human Destructiveness and Politics: The Twentieth Century as an Age of Genocide. Genocide and the Modern Age*. Szerk. I. Walliman és M. Dobkowski. New York, 1987.

3 Lásd Z. Bauman: *Modernity and the Holocaust*. Ithaca, 1991.

4 H. Feinn: *Accounting for Genocide*. New York, 1979. 8. o.

5 R. Rummel: *Death by Government*. New Brunswick, 1994. 12–14. o.

népirtást követ el. Rummel, több huszadik századi tömegmészárlásról készült statisztikára támaszkodva megállapítja, hogy a demokratikus államok sohasem követnek el tömegmészárlást. Azt beismeri, hogy ez néhány esetben mégis előfordult, ám emellett érvel, hogy ezek a tömegmészárlások mindig háborús helyzetekben, titokban és demokratikus felhatalmazás nélkül történtek. Következésképp ezek az esetek csupán kivételek, amelyek erősítik a szabályt. Ez az érvelés megállja a helyét kisebb atrocitások esetében, mint például a My Lai a vietnámi háborúban, amelyet az amerikai demokratikus közvélemény valóban elítélt. Ám az a gond, hogy Rummel nem tesz különbséget az ilyen és a nagyobb horderejű atrocitások – mint például a drezdai vagy a tokiói bombázások, az atombomba ledobása, vagy a vietnámi falvak megsemmisítése – között. Ezekben az esetekben, bár a szokásos katonai titoktartás jelen volt, a döntést az amerikai és angol kormány az alkotmányos demokrácia törvényes keretei között hozta meg. Ráadásul az autoritárius népirtások is ugyanúgy titokban és háborús körülmények között zajlottak. Hitler az összes gyilkosságot a háború ideje alatt követte el, és Sztálinhoz hasonlóan ő sem merte nyilvánosságra hozni azokat. Rummel „törvénye” alól ennél jelentősebb kivételek is vannak, ilyenek például a tizenhetedik századtól a huszadik század elejéig az európai telepések által alkotmányos állami keretek között elkövetett atrocitások. Rummel ezekről kevés szót ejt, nevetségesen lekicsinyíti az áldozatok számát, és habár megemlíti, hogy valószínűleg a kormányt terheli a felelősség, mégsem ad magyarázatot. Rummel esetében nem derül ki egyértelműen, mi lehet az oka annak, ha egy rezsím nagymértékű népirtást követ el. Végül is szinte minden történelmi rezsím autoritárius volt, mégsem követett el mindegyikük tömegmészárlást. A továbbiakban azt szeretném kimutatni, hogy összefüggés van a demokrácia és a tömegmészárlás jelensége között, de ez a kapcsolat jóval bonyolultabb és kétélűbb, mint ahogyan azt Rummel feltételezi.

Robert Melson a forradalmakat követő háborús hangulattal magyarázza a népirtást. Véleménye szerint a forradalmak megbontják az addig érvényben lévő rendszer által felállított morális korlátokat, s így morális vákuum keletkezik.⁶ Ugyanakkor olyan forradalmárok kerülnek előtérbe, akik gyökeres változásokat követelnek „a nép nevében”. A „népet” pedig újra meg kell határozni, meghúzni a határait, adott esetben akár erőszakos eszközökkel is. A háborús állapot felerősíti a hatalmon lévő rendszer fenyegetettség- vagy éppen

---

6 R. Melson: *Revolution and Genocide: On the Origins of the American Genocide and the Holocaust*. Chicago, 1992. 9. fejezet.

mindenhatóság-érzését, lehetővé teszi autonómiája megerősítését és a „radikálisabb” intézkedések érvényesítését, ezzel párhuzamosan növelve a lehetséges áldozatok kiszolgáltatottságát. A háborús állapot forradalommal társulva ily módon könnyen előidézheti azt, hogy az adott rendszer bizonyos hozzá tartozó csoportokat a külső ellenségekkel szövetkezőnek tekint, ezáltal igazolva megsemmisítésük szükségességét. Melson persze eléggé elővigyázatos ahhoz, hogy hozzátegye azt is, hogy ez nem az egyetlen lehetséges következmény. Kubában például a forradalmat és háborút nem a burzsoázia megöletése, hanem kiüldöztetése követte. Azt is elismeri – anélkül azonban, hogy magyarázatot adna rá –, hogy korábbi forradalmi/háborús helyzetek – az angol, francia vagy amerikai forradalmak – kevésbé vezethettek tömegmészárláshoz, mint a későbbiek. Végül pedig figyelmen kívül hagyja azt, hogy a nemzeti, faji és osztályideológiák fejlődése, melyekkel rendszerint a népirtást igazolták, a modern kor jellegzetes velejárói, forradalmaktól és háborúktól függetlenül.

Rummel és különösen Melson értékes összefüggéseket fedez fel, de egyikük sem vonja le a megfelelő következtetéseket. Ha meg akarjuk érteni az államilag végrehajtott és ideológiailag igazolt tömegmészárlások okait, akkor fel kell ismernünk azt, hogy ezek az események nem mások, mint a modern Nyugat legértékesebb intézményének, a demokráciának elfajult következményei. A népirtás tekinthető a „demokrácia sötét oldalának” – a „népre” ruházott politikai autoritás nem kívánt mellékhatásának.

A „nép” és a „mások”

„A nép” fogalma az egyik legkorábbi megfogalmazásban: „Mi, az Egyesült Államok népe, a tökéletes Egység megteremtése érdekében megalkotjuk és érvénybe helyezzük az Amerikai Egyesült Államok Alkotmányát, ezáltal érvényesítjük az Igazságosságot, biztosítjuk a Békét és védelmet, előremozdítjuk az általános jólétet, és biztosítjuk a Szabadság értékét önmagunknak és az elkövetkező nemzedékeknek.”

Az amerikai alkotmány nyitó passzusában definiált „nép” fogalom nagy hatással volt minden későbbi ilyen meghatározásra. Szinte minden mai modern állam alapját képezi és a közösségnek általánosan elfogadott jó és morális képét jelenti. Viszont a morális legitimitásnak a tömeg kezébe való kizárólagos helyezése két nem kívánt következménnyel is járhat. Először is a polgári közösséget olyként fogják fel, mint ami sajátos etnikai és politikai jellemzőkkel rendelkezik, olyan jellemzőkkel, amik elkülönítik a többiektől,

nem állampolgároktól vagy állampolgárságra nem jogosult szomszédos közösségektől. A „mi, a nép” fogalma magával vonja a „mások, az idegenek” fogalmának megalkotását. Másodsorban pedig, ha a szuverenitás területi függetlenséget jelent, akkor az idegenek kitiltottsága fizikailag is értendő.

Mindenekelőtt azonban két lényeges különbségtételt kell megfogalmaznunk. Az első a „nép” fogalmára vonatkozik, és ezen belül két eltérő felfogást kell elkülönítenünk: a nép rétegzett és organikus felfogását. Mindkettő elkülöníti és kizárja az „idegeneket” mint „másokat”, de az utóbbi különböző okok miatt lehetővé teheti akár olyanok kizárását is, akik egyébként állampolgárok. Az előbbi esetben, ha a nép belsőleg rétegződött, akkor az állam elsődleges szerepe a különböző érdekcsoportok közötti közvetítés. Az ilyen felépítésű államban rendszerint megőrződik a sokszínűség és ennek következtében kevésbé valószínű az etnikai vagy politikai alapon elkövetett tisztogatás lehetősége. Ha azonban a nép vagy a nemzet organikus felfogásával van dolgunk, ahol a nép mint „tökéletes és szétválaszthatatlan egység” jelenik meg (mint ahogyan az amerikai credóban), akkor könnyen előfordulhat, hogy lesz olyan vezető vagy mozgalom, aki vagy ami, az egyébként sokszínű nép „megtisztítására” fog törekedni. Valójában sok modern, önmagát demokratikusnak tekintő állam törekvései kifejezetten az etnikai vagy politikai tisztogatás irányába mutattak.

A második különbségtétel a tisztogatás különböző formáit és típusait érinti, és itt le kell szögeznünk azt, hogy legtöbb esetben ezek nem azonos nagyságrendűek a népirtással. Általában a tisztogatás legóvatosabb formái a legelterjedtebbek. Ilyen az asszimiláció és a ki- vagy bevándorlás, amelyek rendszerint sosem járnak számottevő erőszakkal. Az asszimiláció esetében a „mások”-nak egyetlen választási lehetősége a többségi társadalomba való beolvadás. Ez a tisztogatásnak olyan tipikus formája, amelyet az Egyesült Államokban alkalmaztak a bevándorlókkal szemben. E csoportok a gazdasági sikerért és szociális beilleszkedésért vívott harcban elvesztették társadalmi-kulturális sajátosságaik nagy részét és amerikaiakká váltak. Ez a tisztogatásnak meglehetősen enyhe formája, amelyet általában azok ítélnek el, akik a hagyományos kultúrák megőrzését szorgalmazzák. A bevándorlásra irányuló intézkedések sokszor kiváltságokat ajánlottak kulturálisan hasonló csoportoknak, míg hátrányba helyeztek tőlük eltérő „másokat”. Ez történt a „Fehér Ausztrália” bevándorlási program keretén belül is. A kényszer harmadik módja, a kivándorlás, gyakran szerves része volt jobboldali nacionalista programoknak, mint például a közelmúltban a Nemzeti Front jellegű pártok esetében. Ám ezek ritkán kerültek megvalósításra, amikor pedig igen, akkor rendszerint erőszakos beavatkozásokkal jártak együtt.

A tisztogatás következő fokozata a kényszer-asszimiláció. Ebben az esetben a „másokat” intézményesített módon kényszerítik identitásuk feladására. Az idegen nyelvet betiltják az iskolákban, megakadályozzák az idegen vallás gyakorlását, és a sajátos családneveket erőszakkal megváltoztatják. Habár az elnyomásnak ez egy erősebb formája, mégsem jár fizikai erőszakkal vagy mézárálással. Az erőszak egy másik kifinomultabb formája, amit rendszerint kisebb idegen csoportok ellen alkalmaznak, a biológiai asszimiláció, amikor törvényes intézkedéssel korlátozzák a kérdéses csoport reprodukciós esélyeit, korlátozó házasságkötési törvényekkel vagy ritkábban sterilizálással. Természetesen ezekben az esetekben az elnyomott csoport egyik lehetséges reakciója a kivándorlás, ami tovább fokozza a tisztogatás hatását. A következő fokozat a területi kitiltás, ami által kivándorlásra kényszerítik az adott csoportot. A „másoknak” az állam területéről való fizikai elűzése általában fizikai bántalmazással, a tulajdon elkobozásával jár együtt, aminek következtében a lakóhelyen való megmaradás lehetetlenné válik. Ennek további fokozását jelenti a deportálás, amikor nagyobb csoportokat erőszakkal eltávolítanak az állam területéről. A következő lépés a tömegmészárálás, amely szervezett módon végrehajtott öldöklést jelent. Ez némely esetben kényszer kivándorláshoz vezet, amikor azonban nem, akkor a tisztogatás legsúlyosabb formája következik be: a népirtás. A népirtás egy bizonyos populáció előre megtervezett és szervezett, öldöklés általi megsemmisítése. Ilyen nagyon ritkán fordult elő a huszadik századot megelőző időkben.

Ezek az erőszakformák persze ideáltipikus helyzeteket ragadnak meg. Legtöbb esetben mindezek meghatározott kombinációival találkozunk. A zsidók ellen irányuló pogrom például az erőszak különböző formáit – a fizikai és szexuális erőszakot, bizonyos mértékű kényszerített átkeresztelkedést – foglalta magába, ám csak ritkán vezetett öldökléshez. A legtöbb erőszaktevő (és az őket bátorító politikai vezetők) nem kívánták a zsidók teljes megsemmisítését, mivel azok túlságosan hasznosak voltak. A tisztogatás általában hirtelen kitörő folyamatként zajlik le, ami után rendszerint visszaillesés vagy teljes leállás következik. Szerencsére a népirtás nem jelenti ezeknek a folyamatoknak a szükségszerű következményét. Végül pedig ezek az intézkedések legtöbbször etnikai csoportok ellen irányulnak és csak néhány esetben vallási csoportok vagy politikai ellenfelek ellen. Általában a politikai tisztogatás formái a legenyhébbek és az etnikaiak a legsúlyosabbak. A következőkben tehát elemezni fogjuk a tisztogatás modern formáinak különböző változatait.

A liberális demokrácia sötét oldala

A liberalizmus általában a burzsoá individualizmust hangsúlyozza. Elterjedt vélemény, hogy a liberális demokráciák békések, mert a liberális alkotmányok elsősorban az emberi jogok védelmére helyezik a hangsúlyt. Az én álláspontom ettől eltérően nem az elidegenedett egyént látja ezen elméletek középpontjában, hanem az érdekcsoportokat, a társadalmi osztályokat. Véleményem szerint nem az általános emberi jogok védelme akadályozta meg ezeket az államokat a tisztogatás alkalmazásában, hanem az osztályharc és ennek intézményesítése. Ennek ellenére liberális demokráciák követtek el nagymértékű tisztogatásokat, néha népirtást is, főképp olyankor, amikor a letelepedés során nagyobb társadalmi csoportokat mint a „néptől” idegent határoztak meg. Két ilyen esetről fogok alább beszámolni.

Nyilvánvaló, hogy nem a „nép” alkotta meg és hozta létre az amerikai alkotmányt. Ezt valójában kéthetes philadelphiai tanácskozás után ötvenöt középkorú fehér férfi hozta létre, olyan férfiak, akik akkor a legnagyobb hatalommal és tulajdonnal rendelkeztek, és úgy gondolták, hogy a tizenhárom állam népét képviselik. De ki vagy mi is volt pontosan a „nép”? Az alapító atyák szerint ebbe a népbe nem tartoztak bele a nők, a rabszolgák és az őslakos amerikaiak. Sokan ki akarták zárni azokat a fehér férfiakat is, akik nem rendelkeztek megfelelő nagyságú vagyonnal, azaz az alsóbb osztálybelieket. Az angol politikusok ennél pontosabban fogalmaztak, amikor különbséget tettek a „nép” és a „népség” között. A „népség” az alsóbb osztályokat, a tömeget, a csöcseléket jelentette, amely semmiképp sem volt tekinthető a „nép” részének. A „mi, a nép” az arisztokratákat, kereskedőket, gyártulajdonosokat, mesterembereket foglalta magába, azaz olyan vagyonos fehér férfiakból álló csoportokat, amelyek sajátos érdekekkel rendelkeztek. Elfogadott tény volt, hogy ezek az érdekek akár ellentmondóak is lehetnek, de ugyanakkor az is, hogy mindezek mellett a nemzetben belül fontos közös érdekek is vannak. A polgárság tehát belsőleg rétegekre oszlott és olyan, alsóbb osztályok fölé épült, amelyek az állampolgári jogokat csak korlátozott mértékben birtokolhatták.

Ez a rétegződés két különböző módon is megakadályozta a „másokkal” szembeni ellenségesség kifejlődését. Bizonyos mértékű visszafogottságot eredményezett, amely a korábbi, arisztokráciára és a kiváltságos felső osztályokra épülő rendszerekben működő szabályokból eredt. A liberális demokrácia felé való haladást, a „mi, a nép” fogalmának bővítési folyamatát az osztályok közötti kapcsolatok határozták meg, amelyek minden politikai

résztevő számára ismertek voltak. A választójog kiterjesztése körüli viták régi, jól ismert kérdések köré összpontosultak. Hol húzhatóak meg a tulajdonjog határai? Vállalhatnak-e közszerpet, kaphatnak-e választójogot a független döntéshozásra képtelen szolgák és alkalmazottak? Mivel ezek az osztálykülönbségek magán a polgárságon belül alakultak ki, jól ismert tény volt, hogy az érdekek egyeztetése nem a problémák eltörlését, hanem kompromisszumot követel. A „nép” fogalma már eleve nem egy szétválaszthatatlan egységet jelöl, hanem egy plurális és osztályokba rendeződött entitást. Következésképp a liberális demokrácia lényege nem az individualizmuson, hanem az osztályérdekek legitimitásának elfogadásán alapszik. Ez pedig a pártrendszer intézményes formájában jelenik meg, amit nem lehet túllépni, lerombolni vagy megsemmisíteni. És mivel az állam elsődleges szerepe az érdekek közötti közvetítés, hatalma jócskán korlátozott.

A konfliktus mint a demokrácia központi eleme

Az osztályérdekek közötti konfliktus problémáját a liberális demokráciákban hamarosan követték a generációs és a nemek közötti különbségek problémái. Kizárólag a családfőknek lehet teljes körű önrendelkezési joguk? Milyen életkorban lehet elmondani egy férfiről, hogy valóban képes az önálló döntésre? Aztán a nemek kérdése következett, együtt az életkorra és osztályokra vonatkozó kérdésekkel, aminek eredményeképpen először csak bizonyos korú és bizonyos osztályokhoz tartozó nők kaphattak szavazójogot. Itt a már említett visszafogottság második forrása kerül előtérbe. Az osztályok, nemek és életkorok közötti különbségek, habár klasszifikálják az egyéneket, mégsem választják szét szigorúan különböző közösségekre. Ezeknek a csoportoknak szükségszerűen együtt kellett élniük és dolgozniuk. A munkások és a munkaadók az osztályharcok legádázabb pillanataiban is kooperáltak egymással. Különböző életkorú és nemű emberek szükségszerűen ugyanazon családi közösségekben éltek. Bár az osztálykülönbségek esetében bizonyos mértékű területi elkülönítődés érvényesült, a különböző osztályok kölcsönösen függtek egymástól. Ez a kölcsönös egymásrautaltság megakadályozta a „mi, a nép” és a „mások” közötti mély ellenérzések kialakulását.

Az osztályharcok mindig fontos szerepet játszottak a modern társadalom kialakulásában. Legtöbb esetben liberális és szociál-demokratikus intézmények létrejöttéhez vezettek. Az életkori és nemek közti konfliktusok is hasonló következményekkel jártak. Mivel a demokráciának ez a formája nem szünteti meg a kizsákmányolást, mindig vannak olyan csoportok, amelyek

elnyomottnak érzik magukat és ennek következtében fel is emelik a hangjukat az elnyomás ellen. De a liberális intézményes keretben zajló osztályharcok megoldása sosem vezet az állam területének az ellenállóktól való megtisztításához, vagy éppen meggyilkolásukhoz. Következésképpen, annak ellenére, hogy a kapitalizmus nem egy kifejezetten békés rendszer, az osztályellenállás lehetőségének biztosítása által jobban kedvez a konfliktusmegoldás békésebb, liberális formáinak.

Lévén, hogy a liberális államok fejlődésében az osztályok és később a nemek közötti konfliktusok játszották a meghatározó szerepet, az etnikai csoportok közötti különbségek kérdése kevés súllyal bírt politikai irányelveik kialakulásának kezdeti időszakában. Minden tulajdonnal rendelkező brit állampolgárnak minősült, függetlenül attól, hogy francia, angol vagy kelta nyelvet beszélt. A rétegződés egy korábbi formája, a vallás megőrizte fontosságát, de igazán nagy szerepet csak Európa egyetlen belső kolóniájában, Írországbán kapott. Itt fennmaradt a „protestáns alkotmány” és a „primitív” katolikus „mások” közötti ellentét, annyira, hogy ez némely esetben tömegmészárlásokhoz is vezetett. Egészen a huszadik századig azonban minden domináns etnikai vagy vallási csoport elsősorban a „mások” asszimilálására törekedett. Ez bizonyos mértékű intézményes kényszerrel járt, főként a kisebbségi nyelvek elnyomásában. De nem jelentette a „mások” kiüldözését, még kevésbé lemészárlását. Megengedett volt számukra, hogy angollá, franciává vagy németté váljanak.⁷

A liberális államok többsége – az északi államok, Németalföld, Franciaország, Svájc és a brit szigetek – Északnyugat-Európához tartozott. Amint majd a későbbiekből is kiderül, Európa többi térsége sokkal nehezebben indult el a liberalizmus felé. Viszont szinte minden nyugat-európai államnak voltak kisebb-nagyobb gyarmatai. A „nép” fogalmának organikus felfogása különösen a gyarmatokon volt jellemző. Annak ellenére, hogy a népen belüli, egymástól eltérő érdekek meglétét mindenki elismerte, maga a nép, az organikus felfogás szerint, „európai” volt, felsőbbrendű az európai jelleget „megfertőző” többi „fajhoz” képest. Tehát az előzőekben „liberálisnak” nevezett államok közül némelyek igencsak kétoldalúak voltak. Ami azt jelenti, hogy rendelkeztek egy „sötét oldallal” is. Az európai telepések által meghonosított kapitalista osztálykompromisszumok, a liberális demokrácia és a tole-

7 Valójában ennek az időszaknak a legerőszakosabb tisztogatásai az európai periférián zajlottak, ahol a kizsákmányolt osztályok kulturálisan is alsóbbrendűek voltak. Ez volt a helyzet a borzalmas „hegyi tisztogatások” esetében, amit a földtulajdonosok követtek el a parasztok ellen, és ami az Új Világba való nagy arányú kivándorláshoz vezetett.

rancia mind a törzslakos „mások” ellen elkövetett kegyetlen tisztogatásokra épültek, amelyeket a *Herrenvolk* eszme nevében követtek el. A legsúlyosabb atrocitásokat pedig azokban az esetekben követték el, amikor a gyarmatosító egy telepes család volt. Ezek elsősorban abban voltak érdekeltek, hogy eltulajdonítsák a helyiek földjét és nem abban, hogy kereskedjenek velük vagy munkaerejüket kizsákmányolják. Ugyanakkor arra sem volt szükségük, hogy vegyes házasságok által ezeket a csoportokat magukba olvasszák. Következés-képp könnyen kialakult a „mások” mint a „fajilag különbözők” képe. Velük szemben egyetlen lehetőség volt: a minden áron való elüldözés. Akár öldökléssel is. Ez többnyire brutális deportálásokat eredményezett, némely esetben pedig egészen a hirtelen kitörő tömegmészárlásokig fajult. A rabszolgaságba kényszerítés mindezek mellett valójában enyhébb atrocitásnak nevezhető, ugyanis az „alsóbbrendű” csoportok kizsákmányolását és az európaiak számára létrehozott liberális intézmények hatókörén kívülre helyezését és nem megsemmisítésüket jelentette.

Telepesek és áldozataik

A gyarmatosítás két olyan vonását szeretném kiemelni, amelyek annak „sötét” oldalát határozták meg. Az egyik, hogy a telepesek valójában sokszor teljes önkényuralommal rendelkeztek lokális szinten, függetlenül attól, hogy az alkotmányban mi szerepelt. Abban az időben ezek a közösségek kifejezetten „demokratikusnak” számítottak, ennek ellenére az őslakosok ellen elkövetett atrocitásaik rendszerint sokkal súlyosabbak voltak, mint azok, amelyeket a kevésbé demokratikus imperiális hatóságok követtek el. A spanyol, portugál és angol hatalmak, valamint a katolikus és bizonyos protestáns egyházak rendszerint sokkal kíméletesebbek voltak, mint maguk a telepesek – ezzel magyarázható az is, hogy az indiánok az amerikai függetlenségi háború idején az angolokat támogatták. A másik pedig, hogy a tömegmészárlással végződő atrocitások sokkal gyakoribbak voltak az angol, mint a spanyol vagy portugál telepesek esetében. Mindkét eset azt mutatja, hogy minél demokratikusabbak voltak a telepesek, annál nagyobb mértékű mészárlást követtek el.

Ugyanakkor azonban azt is ki kell emelnünk, hogy az őslakos népesség politikai intézményei sokszor sokkal demokratikusabbak voltak a telepesekénél. A politikai részvétel szabályai – bár sokkal inkább közvetlenek, mint reprezentatívak – jóval kiterjedtebb jogokkal ruházták fel a felnőtt férfiakat – némely esetben a nőket is –, mint a reprezentatív demokráciák a saját állampolgáraikat. Például szabadon elhagyhatták azt a törzset vagy nemzetet,

amelyhez tartoztak vagy megtagadhatták, hogy harcoljanak érte. A „demokratikus béke” iskolájának képviselői kihagyták számításaikból az indiánokat, azaz a meglehetősen kétséges indokkal, hogy nem rendelkeztek állandó, hatalommegosztásra épülő, „modern” értelemben vett állammal. A sok esetben meglehetősen önelégült hangnemben íródott munkáik szempontjából ez előnyös megoldás volt, mégis illegitimnek tekintendő, hiszen még saját előfeltevéseiknek is ellentmond. Ugyanis az indián nemzeteknek volt állandó, alkotmányos államuk – a cherokee indiánoknak 1872-ben, a choktaw, chickasaw és creek indiánoknak 1856 és 1867 között. Megalakulásuk egyik oka éppen az amerikai állam részéről érkező nyomás volt, amely „felelősségteljes” és tárgyalóképes kormányzatok létrehozását szorgalmazta.⁸ A tárgyalások per sze az indiánok vagyonának teljes elkobzásával, és tömegmészárlásos atrocitásokkal tarkított deportálásokkal végződtek. Következésképpen ezekben az esetekben demokratikus államok követtek el atrocitásokat más demokrati kus államokkal szemben. Ha figyelembe vennénk az Egyesült Államok, Kanada és Ausztrália által a különböző bennszülött és indián törzsek ellen elkövetett mészárlásokat, akkor valószínűleg Rummel statisztikai kimutatásai teljesen az ellenkezőjét mutatnák, azt tudniillik, hogy a demokratikus államok több esetben követnek el népirtást, mint az autoritáriusok. Nem áll azonban szándékomban a statisztikai remekműveket fejük tetejére állítani. Csupán egy jóval jőzanabb szociológiai realitásra szeretnék rámutatni, nevezetesen arra, hogy a gyarmatosító demokratikus államok esetében sokkal gyakoribbak a néha népirtás mértékűvé fajuló etnikai tisztogatások, mint azt Rummel feltételezi.

A kérdés az, hogy a liberális demokrácia két oldala, a valódi demokrácia és a népirtás, szükségszerű módon összefügg-e? Bizonyos értelemben nem, ugyanis az északnyugat-európai tömb liberális, demokratikus államainak nem volt szüksége a gyarmatosított területeken élő őslakos népek kiirtására. Ezt inkább belső okok indították el. Egy másik értelemben viszont az imperiális autoritások, különösen Spanyolország és Portugália, mivel nem a „nép nevében” kormányoztak, nem fejlesztettek ki olyan faji vagy egyéb megkülönböztetésre alapuló ideológiát, amely meghatározta volna a telepes közösségeket. Ezzel ellentétben a telepesek hatalmukat a „nép nevében” igyekeztek megalapozni s miközben ezt a „népet” csak az európaiakra vonatkozóan értelmelték, a nép ideológiáját a faj ideológiájához kötötték. Ez az egyik olyan

---

8 D. Champagne: *Social Order and Political Change: Constitutional Governments under the Cherokee, the Choktaw, The Chickasaw and the Creek*. Stanford, 1992.

összefüggés, aminek értelmében a népirtás a demokrácia „sötét oldalának” tekinthető.

Mindez szögesen ellentmond a népirtás azon magyarázatának, amelyet Rummel és a „demokratikus béke” iskolája fogalmazott meg – legalábbis mindabban, ami a korai modern kort illeti. Amerika és Ausztrália államai legfeljebb az európaiaknak, a néhány túlélő őslakosnak vagy a rabszolgák leszármazottainak jelenthettek békés, liberális demokráciákat. A sokszor tömegmészárlássá fajuló, erőszakos deportálásokkal járó etnikai tisztogatások – amelyeket kezdetben a telepések, később az „új nemzetek” követtek el – központi jelenségei voltak az Új Világ liberális demokráciáinak. Ez a folyamat folytatódott Észak-Amerikában és Ausztráliában egészen addig, amíg gyakorlatilag nem maradt már egyetlen olyan őslakos nép sem, akit irtani lehetett volna. Nem állítható, hogy mindez a demokráciának mint olyannak lenne az egyenes következménye, viszont a gyarmatosító kizsákmányolás kontextusában érlelt demokráciának mindenképp.

Organikus demokrácia 1915 előtt: a „sötét oldal” mint domináns

Ha összehasonlítjuk a közép-, kelet- és délkelet-európai államok fejlődését az északnyugatiakkal, három lényeges különbséget fedezhetünk fel. Ezek a tényezők felelősek a nemzetállam organikus felfogásának kialakulásáért és a liberális felfogással szembeni előnybe részesítéséért. Ezek a tényezők azok, amelyek a „sötét oldal” dominanciájához, végül pedig faszizmushoz vezettek. Mindhárom jelen van a mai, fejlődő világban, következésképpen úgy a népirtás, mint a faszizmus könnyen visszatérhet.

Mindenekelőtt a demokratikus rendszer létrehozásának vágya sokkal később született meg az említett, elmaradottabb országokban. Olyan időszakban jöttek ugyanis létre, amelyben a legelőrehaladottabb politikai elmélet a kifejlett demokrácia volt, amelyet a „nép hatalma” alapozott meg, az egész népé, azé, amelybe nemcsak az angol értelemben vett „nép”, hanem a „népesség” is beletartozik. Közép-, Kelet- és Dél-Európában az angol típusú korlátozott szavazójogot rövid idő alatt egy jóval kiterjedtebb népességre vonatkozó jog váltotta fel. A tömegek fölötti ellenőrzés megtartása érdekében azonban az elit a politikai szerveződésnek egy összekötő, közvetett elemét alkalmazta, amely nem annyira a szavazójogot, mint inkább a parlament hatáskörét korlátozta. Minden felnőtt férfinak joga volt szavazni, de a megszavazott képviselőik meg kellett osszák a hatalmat egy másik, erős végrehajtó hatalommal, rendszerint egy monarchiával. A német császári birodalom (Kaiserreich) ennek

egy tipikus példája, ahol a *Reichstag*, azaz a megválasztott képviselőkből álló parlament a császárral és minisztereivel kellett osztozzon a hatalmon.

Ez azt jelentette, hogy az elitnek lehetősége volt arra, hogy az államon belül a „nép” feje fölött intézkedhessen és manipulálhassa azt. Ezt pedig még jobban megkönnyítette az említett térség gazdasági fejletlensége. A „nép” többnyire parasztokból vagy kis, kézműves mesterekből és alkalmi munkából élő emberekből állt, tehát olyan tömegekből, amelyek az érdekvédelmi szervezetek hatókörén kívülre estek. Ugyanez a helyzet állt fenn a közelmúltban a világ több részén is. A mai „déli” államokban a korlátozott szavazójog szinte elképzelhetetlen. Vagy mindenki szavazhat, vagy senki, habár sok esetben a szavazás maga is hamisított lehet. A jelzett különbség a végrehajtó hatalom erősítése által a liberális korlátokat jócskán meghaladó központi államhatalmak létrejöttét segítette elő.

Másodsorban megnöttek az állammal szemben támasztott elvárások. Az államnak kellett az infrastruktúrát biztosítani, tömegeket irányítani a nemzet védelmében, valamint az ő feladata volt a gazdasági fejlődés elősegítése és a szociális háló kiépítésének megszervezése is. Victor Perez Diaz megfogalmazásában: „Az állam morális terv kivitelezőjévé vált”.⁹ Az 1890-es és 1900-as években az államuralmat támogató projektek jelentek meg olyan szélsőjobboldali proto-fasiszták képviselőiben, mint Barres és Maurras, a közép jobboldali szociális katolicizmusban és olyan közép baloldali szervezetekben, mint a német szocialisták, a brit újliberálisok, a francia radikális republikánusok vagy az orosz liberális *zemstvo* értelmiségiek. A baloldal ebből a szempontból meglehetősen lemaradt. Egészen az első világháborúig és a bolsevik forradalomig a legtöbb szocialista egy utópista, minimális forradalom utáni államképet vallott magáénak. A huszadik században az államuralmi mozgalmak egyre jobban felerősödtek és kiterjedtek Európa szinte minden államára. A neoliberalizmus bizonyos mértékű újraéledése ellenére a legtöbb „déli” állam a szociális és gazdasági fejlődés mindenre kiterjedő ellenőrzésére törekedett. Azaz a hatalom központosított formájára épült.

Végül pedig a térséget „multinacionális” dinasztiaiból álló hatalmak uralták – a Habsburgok, a Romanovok és az Ottománok. Következésképpen a megszokott osztályharcok mellett az imperiális és a helyi érdekek konfliktusának a problémája is jelen volt. A demokrácia korszakában az elitek közötti konfliktusok fokozatosan nemzeti közösségek közötti konfliktusokká alakultak át. A helyi elit rétegek a képviselői jogért folytatott harcban a nép

9 V. Perez Diaz: *The Return of Civil Society*. Cambridge, MA, 1993.

mobilizálására törekedtek az imperiális ellenségek és helyi támogatóik ellen.¹⁰ Az imperialista Németország, Oroszország és Törökország – később Magyarország is – a maguk során erre saját revizionista nacionalizmusuk kialakításával és érvényesítésével válaszoltak. A horvátok és a ruthének rossz szemmel nézték a bosnyák/török vagy szerb uralmat, a románok rossz szemmel néztek a magyarokra, a szlovákok a csehekre és majdnem mindenkinek lehetett oka arra, hogy rossz szemmel nézzen az azelőtt elnyomó németekre és oroszokra. A zsidók, az imperiális rendszerek támogatóiként, egy olyan kisebbségi csoportként, amely feltételezetten előjogokat élvezett és hatalmat gyakorolt bizonyos foglalkozási és kereskedelmi ágakban, valamint a felsőoktatásban, széles körű rosszállásra számíthattak az újonnan felszabadult nemzetállamokban. Mindezek következtében a nacionalizmus a liberális korlátokat meghaladó méreteket öltött. Ugyanakkor kifejeződött a huszadik század közepére jellemző gyarmatosítókkal szembeni ellenállásban is, ami az őshonos „népeket” a gyarmatosító kizsákmányolók és támogatóik ellen mobilizálta.

Az organicizmus megszületése

Az államuralom felerősödése és a nacionalizmus kifejlődése következtében létrejött az organikus nemzetállam. Az alábbiakban ennek egy korai példáját mutatom be.¹¹ 1882-ben három fiatal osztrák politikus megalkotta a „Linz programot”, amely egy új párt, a Deutsche Volkspartei, a Német Néppárt létrehozásának szándékát jelentette. A párt programja a német nacionalizmust univerzális választójoggal és progresszív szociális törvényhozással kombinálta. Elítélte a liberalizmust, a *laissez faire* kapitalizmust, valamint a marxista szocializmust. Ez a három ember úgy gondolta, hogy álláspontja, a liberálisokéval ellentétben – akik az osztályérdekek alkotmányos képviselőit törekedtek – a demokrácia valódi „lényegét” képviselte. Legitimitásuk a nép egységén alapult, a „mindenki javának”, a „nép érdekének” a képviselőit. Az ily módon elképzelt párt soha nem valósult meg. Mindhárman saját, külön pártot hoztak létre. Adler a szociáldemokrata, Lüger a kereszténydemokrata, Schönerer pedig a pángermán párt

10 Lásd M. Mann: *The Sources of Social Power. The Rise of Classes and Nation States 1760–1914*. II. kötet, 10. fejezet. Cambridge, MA, 1993.

11 Lásd E. Schmidt-Hartmann: *People's Democracy: The Emergence of a Czech Political Concept in the Late Nineteenth Century*. In: *East European History*, edited by S. J. Kirchbaum. Columbus, 1988. Példaként hozza fel az egy évtizeddel későbbi cseh politikusok hasonló mozgalmát.

megalapítója lett – ezek voltak a két háború közötti Ausztria legnagyobb pártjai és kettő közülük masszív fasiszta megmozdulásokat eredményezett.

Ezek a fiatal emberek az állam és a nemzet *organikus* felfogását tekintették megfelelőnek. Véleményük szerint a nép egy és oszthatatlan, egységes és szétválaszthatatlan. Következésképpen az állam feladata nem az osztálykonfliktusok intézményesítése. Egy nemzeti mozgalom képviselheti az egész népet, magába foglalva az összes létező érdekcsoportot. Az osztálykonfliktusokat és az eltérő érdekeket nem kompromisszummal kell megoldani, hanem meg kell haladni. A huszadik század kezdetén pedig elterjedt az a meggyőződés, hogy az állam az a tényező, amely képes ezek meghaladására.

Az organicista elképzeléseknek azonban két alapvető hiányossága van. Egyik az, hogy autoritáriánus államuralomhoz vezet. Kevés bal- vagy jobboldali párt volt képes a belső párt-demokrácia fenntartására. Intézményesített belső verseny hiányában a pártok az elit vagy a diktátorok hatalmába kerültek. Ki az, aki képviselheti a nép feltételezett egyedi lényegét? Az emberi közösségek sokszínűségével szemben egy elit vagy diktátor által vezetett állam egyetlen, feltételezetten egységes érdeket képviselt. Következésképpen a valódi organikus demokrácia csupán rövid ideig maradt fenn, hosszú távon saját ellentétébe fordult át. Másodsorban az organicizmus a kisebbségi közösségek és politikai ellenfelek nemzeti jogainak megkurtításához vezetett. A nacionalizmus krédója szerint: 1), a nemzetnek egy partikuláris, más nemzetekétől különböző lényege van, 2), ugyanakkor joga van egy egységes államra, amely ezt a lényegét fejezi ki, 3), joga van arra, hogy kizárjon másokat, akik különbözősége gyengítené a nemzet egységét.

Mindezek következtében a 19. század végén a kisebbségi csoportok nagymértékű nyomásnak voltak kitéve, amely az asszimiláció különböző formáin át egészen a kényszerű emigrációig vezetett.¹² Ez a nyomás különösen érzékenyen érintette a zsidókat. 1914 előtt két és fél millió keleti zsidó vándorolt nyugatra. Az orosz pogromok sokszor erőszakos tisztogatásba fulladtak. 1881 és 1883 között a zsidókat okolták II. Sándor cár meggyilkolásáért. A politikusok és a sajtó csak tovább fokozta a feszültségeket és a cári hatóságok nem avatkoztak be. Az atrocitások nagy része azonban alulról jött. A gyári munkások ugyanis a zsidókon vezették le¹³ a saját helyzetükből eredő frusztrációikat.

12 Az emigrációról a legtöbb adatot a következő művekben találjuk: R. Pearson: *National Minorities in Eastern Europe, 1846–1945* (London, 1983) és M. Marrus: *The Unwanted: European refugees in the Twentieth Century* (Oxford, 1985).

13 J. Klier: *Unraveling the Conspiracy Theory: A New Look at the Pogroms. East European Jewish Affairs*, 23 kötet, 1993, 78–89. o.

Valójában tehát sokkal inkább spontán verekedésekről, erőszakról és portyázásokról beszélhetünk, mint előre megfontolt tisztogatásról. Az ezt követő orosz akciók már sokkal inkább politikai színezetűek voltak, következképp sokkal több áldozatot is követeltek. 1903 és 1906 között a Japánnal folytatott háború és az 1905-ös forradalom keresztúzában zajlottak. Ahogyan nőtt a zsidók elleni indulat, a kisebb pogromok egyre súlyosabbakká váltak. Igazán akkor fajultak valódi erőszakká, amikor a konzervatív politikusok mögött álló forradalom-ellenes csoportok a zsidókat „szocialistáknak” kiáltották ki. A cári hatóságok reakciója kétértelmű volt: egyrészt felhábortotta a nagymértékű agresszió – 3.000 zsidót öltek meg –, másrészt azonban azt is felismerték, hogy ezeket az indulatokat fel lehet használni jobboldali támogatottság megerősítésére. Ebben az időszakban terjedt el az őshazába, Palesztinába való visszatérésre alapozó politikai cionizmus, amely, lévén, hogy egy szekularizált jobboldali irányvonalat képviselt, a zsidók körében szabadulási lehetőséget jelentett. És valóban, az egyre növekvő jobboldali támadások következtében a zsidók a baloldal fele tolódtak el, ezzel is tovább szítva a nacionalista jobboldal gyűlöletét.

Ám nem csak a zsidók esetében beszélhetünk tömeges kivándorlásokról. Ugyanebben az időszakban több mint öt millió kelet-európai nem-zsidó emigrált olyan térségekből, ahol kisebbségben voltak, elsősorban a szlovákok, a horvátok, a németek és a szlovének. A 19. században minden egyes, az ottománok által elvesztett csata nagyszámú muszlim megöletésével és tömeges kivándorlással végződött. Az utolsó fejezet a balkáni háborúk után következett, amikor fél millió keresztény ottomán menekült északra és körülbelül ugyanannyi muszlim délre, attól való félelmében, hogy a valamikori elnyomókkal való azonosításuk öldökléshez vezethet. Az organikus nacionalizmus az államuralommal együtt egyre jobban felerősödött. Végül a világháború fokozta ezt valódi tömegmészárlássá – ebben a menekülteknek meglehetősen kevés szerepük lehetett.

Az örményekkel szembeni népirtás

A háború maga után vonta a teljes értékű népirtásokat is. A törökök által az örmények körében 1915-ben elkövetett tömegmészárlás nem tekinthető csupán egy szélsőséges esetnek, amelyet egy barbár, elmaradott iszlám lakosság követett el. A törökök ugyanis teljesen modern, szekularizált állammal rendelkeztek, amely az európai politikában aktív résztvevőnek számított és

a kor leghaladóbb európai eszméit vallotta magáénak. Megérdemel tehát egy hosszabb elemzést.

Az áldozatok száma meghaladta az egy milliót, ami a törökországi örmény lakosság mintegy 50–70%-át jelenti.¹⁴ Az, hogy nem érte el a zsidó elleni „végső megoldás” arányait csak annak volt köszönhető, hogy több örménynek sikerült semleges államokba menekülnie. A legnagyobb ilyen menekült csoport még a háború alatt érkezett Európába. A tömegmészárlásról szóló döntést a Haladás és Egység Bizottsága (*Comité of Unity and Progress, CUP*) hozta meg, amely az Ittihád (Fiatal Török) kormány legfelsőbb tanácsa volt. A parancsot megbízható ittihadista kormányzók és katonai parancsnokok közvetítették a helyi civil, rendőrségi és katonai szervezetekhez. Minden szinten akadt olyan tisztviselő, aki megtagadta a parancs teljesítését. Ezeket kitaszították az állásukból és helyükre a CUP által kijelölt emberek kerültek. A bizonytalan tisztségviselők karrierjük védelmében, engedelmeskedtek. A hivatalos civil és katonai szervezetek mellett egy harmadik csoport is részt vett a mészárlásban, ez volt az erős „harmincezrek csoportja”, a „különleges osztag” amelynek tagjait olyanok közül válogatták, akik elkötelezettek voltak a török tisztogatási terveknek.¹⁵

Az ittihadista mozgalom nagyrészt fiatal, újjátani vágyó katonai tisztvelekből és városi foglalkozást űzőkből – különösen orvosokból – állt, akik ugyanazokat a politikai irányelveket követték, mint az akkori Európa legtöbb más állama. 1909-ben megdöntötték Abdul-Hamid ottomán uralmát a demokrácia nevében, de nem volt igazán egyértelmű, hogy mit is jelent számukra a demokrácia. Amint hatalomra jutottak, az organikus nacionalizmus, amely már jelen volt szervezetük ideológiájában, igen gyorsan felerősödött. Céljuk az volt, hogy átalakítsák és megváltoztassák az „elmaradott”, több nemzetiségű és vallású Ottomán Birodalmat. Az iszlám *Dzsihá*d (igazságos szent háború) fogalmát használták fel a tömegek mobilizálására annak ellenére, hogy nemzetfogalmuk meghatározásának etnikai és nem iszlám alapja volt. Ez a nép a „turáni” volt, ami a Törökországtól keletre, egészen Közép-Ázsiáig terjedő terület törökül beszélő lakosságát jelentette, amely feltehetően olyan ősskel

14 Erről a népi társról több megbízható forrás is van – például V. Dadrian: *The History of the Armenian Genocide*. Providence, 1995.; R. Hovannisian (szerk.): *The Armenian Genocide in Perspective*. New Brunswick, 1986.; G. Libaridian: *The Ultimate Repression: The Genocide of the Armenians, 1915–1917*. In: Walliman és Dobrowski szerk.: *Genocide and the Modern Age*.

15 V. Dadrian: *The Role of the Special Organisation in the Armenian Genocide in the First World War*. In: P. Panayi (szerk.): *Minorities in Wartime*. Oxford, 1993. 68. o.; *The History of the Armenian Genocide*, 43–49. o.

büszkélkedhetett, mint Attila, Dzsingisz kán és Timur. Mennyire hasonlít ez a történelmi mítosz vagy fél tucat más európai organikus nacionalizmus által fenntarthatóhoz! Ennek a „turáni” változatnak az örökségére egy másik mozgalom is igényt tartott, mégpedig a magyar fasisztáké. Az ittihadisták célja annak a Birodalomnak az újratemtése és Nyugat-Ázsiába helyezése volt, amelyet az európai hatalmak megsemmisítettek.

Az ittihadisták úgy gondolták, hogy az örmények akadályozzák ennek a célnak a megvalósítását. Mivel a törökök elveszítették a keresztény területeket, a legnagyobb keresztény kisebbség, ami a területükön maradt, az örmény lakosság volt, akik tagadhatatlanul azokhoz az európaiakhoz kötődtek, akik egykor legyőzték az ottomán törököket. Legnagyobb közösségeik az ország keleti részén éltek, „fenyegető módon” éppen azon a vonalon, amely két részre választotta a „turáni” lakosságot. Keleti ortodox keresztényekként az oroszok védelmére számítottak, és valóban voltak olyan örmény nacionalisták, akik támogatták az oroszokat a cserébe megígért saját állam megalakítása reményében. Az említett jellemzők miatt úgy tekintettek rájuk, mint a „turáni” nemzet ellenségeinek szövetségeseire. Az öldöklést magát valójában az váltotta ki, hogy 1915-ben Enver Pasha seregét az oroszok legyőzték a Kaukázusban. Az örmények voltak a bűnbakok és a háborús viszonyok miatt sem az Antant, sem Oroszország nem tudta őket megvédeni. Abból a szempontból, hogy úgy tekintettek rájuk, mint az organikus nemzetállamot „fenyegető ellenségre”, esetük nagyon hasonlít a zsidókéhoz. Érdekes kérdés, hogy vajon miért éppen az örményekre irányult a török gyűlölet és nem a görögökre, zsidókra vagy kurdokra. A megoldás abban van, hogy a zsidók és a görögök az erős német szövetséges védelme alatt álltak, a kurdokat pedig túlságosan primitívnek tekintették ahhoz, hogy veszélyesek lehessenek, inkább asszimilálásukra volt szükség, mint kiirtásukra. Mindezeknek a fényében a zsidókkal szembeni „végső megoldás” nem egyedi példa, csupán a legsúlyosabb egy olyan sorozatban, amelyet 1915-től az organikus nemzetállam nevében követtek el.

A náci népirtás előzményei

Az első világháború megnövelte a kisebbségi kivándorlások számát, ugyanakkor felerősítette az ellenük irányuló elnyomást. Az osztrák hadsereg például a szerbeknek közel tíz százalékát magyarországi, valamint bulgáriai munkatáborokba hurcolta. A háború tönkretette a többnemzetiségű államok nagy részét, jelentősen meggyengítette a konzervativizmust, amely jellegzetes módon bizalmatlan a tömegekkel szemben, példát statuált arra, hogy az

állam által központilag irányított folyamatokkal fejlődést lehet elérni, a civil szolgálatos hadseregek pedig példát mutattak arra, hogy nacionalista célok érdekében a tömegeket katonailag mozgósítani lehet.

A háború vége egy újabb, egyre inkább politikai színezetű pogromhullámot vont maga után Kelet-Európában. A szélsőjobboldaliak ellenségüket, a „bolsevizmust” etnikai ellenfelekkel hozták összefüggésbe. A német és olasz jobboldaliak a szlávokat választották ki erre a célra, habár a zsidók megmaradtak a legnépszerűbb célpontként. Annak ellenére, hogy a baloldaliak is sokszor antiszemita vagy szlávgyűlölők voltak, felismerték, hogy ez a gyűlölet nem helyénvaló, mert nem egyezik a szocialista vagy anarchista internacionalizmussal. Az orosz polgárháborúban a pogromok kisebb részét követte el a Vörös Hadsereg, nagy részét maguk a parasztok vitték véghez. Az ukrán zsidók esetében az arány fordított, a 100.000 áldozatból – az ukrán zsidók tíz százaléka – csak negyedét ölték meg az ukrán nacionalisták, több mint felével a Fehér Hadsereg végzett. A fehérek azokat a károkat hangoztatták, amelyeket a „zsidó-bolsevik összeesküvés” „bacilusa” okozott Oroszországnak, ezzel megelőlegezve az SS-ek retorikáját. Még a liberálisabb fehérek, a kadétok sem ítélték el ezeket a pogromokat. Vereségük után ezek a jobboldaliak vitték ki nyugatra *A Zioni Öregek Egyezményét*, egy meghamisított tankönyvet, amely állítólag a zsidók világhatalmi terveit tartalmazta. A „zsidó-bolsevik” összeesküvés összetett fogalma elterjedt a kontinens keleti részén is. Oroszországi, ukránjai, lengyelországi, romániai és magyarországi jobboldali mozgalmak a helyi lakosságot a zsidók üldözésére készítették.¹⁶

A kényszeremigráció általi tisztogatást az 1918-as békeegyezmények hivatalosan is beiktatták, felhasználva a „nemzeti önrendelkezés” wilsoni gondolatát. Csehszlovákián és Jugoszlávián kívül minden államot olyan formában hoztak létre, hogy egy domináns etnikai csoport, amely a lakosság legalább hatvanöt százalékát alkotta, rendelkezhessen fölötte. Azoknak, akik elégedetlenek voltak, megvolt a joguk arra, hogy egy éven belül lakóhelyet változtassanak. Az elvárások szerint a legtöbb kisebbségi lakosnak át kellett költöznie olyan országba, ahol a többséghez tartozhat. Azok a kisebbségi csoportok, amelyek nem használták ki ezt az alkalmat, abban bízhattak, hogy az egy év elteltével az állam be fogja tartani az egyezményekben vállalt kisebbségjogi követelményeket. Ez sok esetben nem így történt és a győztes

16 P. Kenez: Pogroms and White Ideology in the Russian Civil War. In: J. Klier és S. Lambroza szerk.: *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge, 1992.; Marrus: *The Unwanted*, 62–64. o.

hatalmaknak nem állt érdekükben a betartást szorgalmazni. Tehát az egyezmények tömeges kivándorlásokat eredményeztek, ahogyan az várható is volt. A kivándorlás módja azonban, amely sosem jelenik meg az egyezményekben, sok esetben erőszakot vont maga után, helyi agressziót, a tulajdonok elkobzását vagy állami kényszert. 1926-ra már közel 10 millió menekült volt Európában, beleértve azt a másfél milliót, amely a Görögország és Törökország közötti népességcsere következtében vándorolt el, 280 ezren voltak, akik ugyanilyen módon távoztak Görögországból és Bulgáriából, valamint 2 millió lengyel, több mint 2 millió orosz és ukrán, majdnem egy millió német, 200.000 magyar, 200.000 észt, lett és litván.

1914 előtt hatvan millió európai élt idegen kormányzás alatt, 1926 után már csak 20–25 millió. Kelet-Európában a nemzeti kisebbségek száma öt év leforgása alatt a feléről a negyedére esett vissza. Az etnicitás fokozatosan azonosná vált az állampolgársággal. Az etnikai tisztogatások tehát nem számítanak marginális jelenségeknek a nyugati társadalmakban, ezek közül a legnagyobb pedig európai, amelyet az amerikai hatalmak is támogattak. Mindez Hitler hatalomra jutása előtt történt.

A konzervatív fordulat

Az organikus nacionalizmus és államközpontúság, a kisebbségek kizárására irányuló törekvésekkel együtt, egyre nagyobb területet nyert a két háború közötti Németországban, Ausztriában, Olaszországban, Lengyelországban, Litvániában, Lettorszában, Észtországban, Romániában, Magyarországon, Bulgáriában, Görögországban, (a cseh dominancia alatt lévő) Csehszlovákiában, (a szerb dominancia alatt lévő) Jugoszláviában, valamint Törökországban. Ezt követték a szlovák, ukrán és horvát nacionalista mozgalmak. Mindegyik olyan organikus nemzetállam létrehozására törekedett, amely elutasítja az osztályharcot és kizárja a más etnikumú közösségeket a teljes jogú tagságból. Kezdetben ezek nem voltak tömegmozgalmak. De mind nagyobb teret nyertek, miután a konzervatívok végrehajtották történelmi fordulatukat, azaz mobilizálták a tömegeket a nacionalizmus oldalán azért, hogy felvehessék a harcot a baloldallal.¹⁷ Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában a konzervatívok és a nacionalisták egy pártba tömörültek. Némely esetben a konzervatívok populista vagy éppen fasiszta színekbe öltöztek, miközben elnyomni igyekeztek a valódi fasisztákat.

17 Michael Mann: Sources of Variation in Working-Class Movements in Twentieth Century Europe. *NLR* 212, Július-Augusztus 1995. 14–54. o.

Ez a fajta organikus nacionalizmus rendkívül sikeresnek bizonyult és hamarosan átvette a vezető szerepet – kivéve a valamivel engedékenyebb cseh és bolgár államrendszerekben és a kevésbé egységes szlovák és horvát mozgalmakban. E mozgalmak közül kevés ment el olyan messzire, mint a fasiszmus, de mindannyian átvettek egy fasiszta szervezetet, a titkos rendőrséget, amely félkatonai alakulatként a „nép” fegyveres őrének vallotta magát és szerepe az volt, hogy a népet megvédje a külső „ellenségektől” vagy adott esetben a belső, engedetlen elemeket hallgatásra kényszerítse.

A konzervatívok jelenléte erős osztályelfogultságot kölcsönzött ezeknek a mozgalmaknak – legkisebb mértékű ilyen elfogultsága a fasiszmusnak volt. A baloldali ellenségeket a nép ellenségeinek kiáltották ki. A liberálisokat „idegen internacionalistáknak”, a szocialistákat „internacionalistáknak” vagy „bolsevikoknak” tekintették. A bolsevik fogalomnak egyszerre van „orosz” és „ázsiai” értelmezése. Az etnikai és vallási kisebbségek „idegen” érdekeket és álmokat képviseltek. A liberálisokkal bántak a leginkább kesztyűs kézzel, feloszlatták a gyűléseiket, vezetőiket megfosztották hivatalaiktól, a választások alatt szabotálással és fenyegetéssel akadályozták meg, hogy hivatalba jussanak. A szocialisták viszont sokkal rosszabbul jártak, néha elüldözték, börtönbe zárták, vagy esetenként meg is ölték őket. Mindezeket a tevékenységeket a titkosrendőrség irányította. Ám a szocializmus is csupán egy meggyőződésrendszer, ami a megfelelő mértékű kényszerrel asszimilálható. A vallási kisebbségek ennél sokszínűbb bánásmódban részesültek. Szinte mindegyik állam rendelkezett saját egyházzal, amely úgymond a „nép lelkét” fejezte ki. A kisebbségi egyházakat üldözték, illetve megfenyegették, ha külső kapcsolataik révén befolyással rendelkeztek. Kisebb vallási szekták, mint a Jehova tanúi vagy Ortodox bűntelenek, akiknek nem volt kívülről semmiféle támogatásuk, többet szenvedtek. Mindezek ellenére a keresztény vallások is meggyőződésrendszerek, amelyek, akár csak a szocialisták, beolvaszthatók voltak. A második világháború idején a horvát paramilitáris csoportok, az usztasák ortodox szerb tömegeket kényszerítették átkeresztelkedésre, adott esetben, ha ez nem sikerült, tömeggyilkosságot is végrehajtottak.

Az 1930-as évekre azonban ezek a támadások már szinte kizárólag csak etnikai csoportok ellen irányultak. Eszerint németek és csehek, németek és lengyelek, lengyelek és ukránok, románok és magyarok, horvátok és szerbek mind egymástól lényegében eltérő nemzeti jellel bírnak, amelyek részben olyan biológiai, illetve kulturális vonásokkal rendelkeznek, amelyek egymással összeegyeztethetetlenek. A nemzet egységének megvédése érdekében a domináns nemzetek a kisebbségekkel szemben diszkriminatív törvényeket hoztak

az oktatásban és a közigazgatásban. Ugyanakkor jelentősen korlátozták a kisebbségi közösségek kulturális és politikai gyülekezési jogait. Ám sok esetben a kényszerasszimiláció sem bizonyult kielégítő megoldásnak.

A bekövetkező eseményeket a fasizmus elterjedése, Németországnak világhatalommá válása és Hitler színre lépése eredményezte. Sokkal valószínűbb, hogy az elmezavarodott náci vezetés nélkül nem a népirtás, hanem a tisztogatás valamilyen enyhébb formája valósul meg. Ennek ellenére a náci tömegmészárlás, a „végső megoldás” kétségtelenül az előbb felsorolt fejlemények betetőzése volt.

A tisztogatástól a megsemmisítésig

Az első lemészárolt csoport értelmileg fogyatékos német és osztrák egyénekből állt. A náciak azt az amerikaiak és protestáns európaiak által a huszadik század elején alkalmazott módszert fejlesztették tömegmészárlássá, amely szerint a mentálisan vagy biológiailag deviáns egyedeket a nemzet megtisztítása érdekében sterilizálni kell. Még a háború kezdete előtt hetvenezer értelmi fogyatékosat végeztek ki a „nemzet biológiai purifikálása” jelszóval. Ettől kezdve az SS feladata volt a gyilkolás. A lengyel, az orosz és a francia áldozatokkal együtt ez a szám 200.000-re ugrott.¹⁸ A tisztogatás jegyében több mint két millió lengyelt is megöltek, hogy „megtisztítsák” a teret az árják számára.¹⁹ Ebben kulmináltak azok a feszültségek, amelyeket az egymás államaiban élő németek és lengyelek elszenvedtek.

A következő célpontok a zsidók és az oroszok voltak. Majdnem hat millió zsidót végeztek ki – az európai zsidó lakosság háromnegyedét. A közel hét millió nem-zsidó orosz polgár és a három millió orosz hadifogoly kivégzésének egyrészt politikai oka volt, ugyanis a náciak „bolsevikoknak” tartották őket, másrészt azonban faji színezetet is kapott azáltal, hogy következetes módon *Untermensch*-nek, azaz az emberi fajnál alsóbbrendűnek tekintették őket. A zsidók, feltehetően, mint vallási/faji ellenfelek, a politikai diskurzusban zsidó-bolsevikként jelentek meg. Az oroszok és a zsidók között pedig jobboldali „nemzetközi összeesküvést” feltételeztek. A zsidók ugyanakkor egy másik, belső összeesküvés tagjai is, amely kapcsolatban állt azokkal a kapitalista és liberális erővel, amelyek megalázták Németországot az első világháború után. A német

18 M. Burleigh: *Death and Deliverance: Euthanasia in Germany, 1900–1945*. Cambridge, 1994.

19 A szláv áldozatokról lásd M. Berenbaum (szerk.): *A Mosaic of Victims. Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*. New York, 1990.

csapatoknak kiadott kivégzési parancsok rendszerint több politikai és faji célpontot is kijelöltek: „zsidókat, cigányokat, fajilag alsóbbrendűeket, aszociális egyéneket, orosz politikai ágenseket”, vagy „a foglyok közül minden faji vagy politikai szempontból nemkívánatos egyént”, vagy „másodrendű ázsiaiakat”, „bűnözőket”, „társadalom-ellenes egyéneket”, valamint az „agitátorokat és szabotálókat” is. Végül pedig a kisebb etnikai csoportok, mint a cigányok, szorbok, kashubok és krimtchakok is ellenségekké váltak nagyrészt ideológiai okokból, valamint mindazok, akik fogyatékosok, visszaeső bűnözők, homoszexuálisok vagy Jehova tanúi voltak. Mint minden hasonló organikus nacionalizmus, a náci ideológia is kidolgozta a maga számára érvényes ellenségfogalmat úgy politikai-etnikai, mint országos-nemzetközi vonatkozásban.

Habár sok „átlagnémet” is részt vett a népirtásban, a végrehajtók nagy része mégis az „igazi nácik” közül került ki. Az 1581 német háborús bűnös –, akik vagy vezetők voltak, vagy a legtöbb gyilkosságot követték el – életrajzának megvizsgálásakor kitűnik, hogy mindannyian náci szervezetek tagjai voltak, kétharmaduk hosszú ideje elkötelezettje volt ezeknek a szervezeteknek és több mint 50 százalékuk követett el már korábban is szélsőségesen erőszakos tetteket. Az is kimutatható, hogy olyan rétegekből válogatták össze őket, amelyek „fenyegetett” határvidékeken éltek vagy pedig a közszféra azon részéhez tartoztak, amelyekben a náci ideológia különösen nagy visszhangra lelt. Ezek a tényezők játszottak közre abban, hogy az említettek céljává válhatott az organikus nemzetállam bármi áron való megtisztítása. Ezek a nácik szövetségesre találtak a már említett organikus nacionalista szervezetekben, olyanokban, mint a lettországi Villám Kereszt jobboldali félkatonai szervezete, az Ukrán Nemzeti Egyesület, a magyar és román „radikális jobboldaliak” és fasiszták, a szlovák Hlinka gárdisták vagy a horvát usztasák. Mindegyikük arra hivatkozott, hogy tevékenységük összetett politikai-etnikai, külső-belső fenyegetést ellensúlyoz. A románok ukrán nacionalistákat és ortodox bűnteleneket is megöltek, míg az usztasák a szerbektől tisztították meg a területet, lemészárolva 400.000 szerbet. Még az olasz fasiszták is, annak ellenére, hogy az ő nemzetfogalmuk inkább kulturális, mint etnikai alapú volt, rasszistáknak bizonyultak az etiópiai mészárlások során. A háború vége felé már szinte mindegyik csoport a zsidók ellen fordult.

A baloldali organicizmus

Habár az organicizmus a két világháború között kevésbé gyorsan és erősen hatott a baloldalon, mégis létezik baloldali változata is. Az újonnan

megalakult Szovjetunió hamar átvette a háború előtti szocialista és kommunista mozgalmak által még elítélt államközpontúság gondolatát.²⁰ 1918 szeptemberére a szovjetek (tanácsok), a szakszervezetek és a törvényesség is a múlté lett, a Cseka titkosrendőrség elkezdte végrehajtani az első gyilkosságait, „könyörtelen megsemmisítés” várt a kulák osztályellenségre, elkezdték építeni a koncentrációs táborokat és hivatalosan is kezdetét vette a vörös terror. A szélsőjobboldal esetétől eltérően az államuralom inkább politikai, mint morális szükségletként jelent meg. Ám a bolsevik retorika is egyre több olyan elemet tartalmazott, amely a fasiszusra emlékeztetett. Trockij híres beszéde nyilvánvalóan fasiszta felhangú címet kapott: „Munka, fegyelem és rend fogja megmenteni az Orosz Szocialista Köztársaságot”. Néha a félkatonai megoldások előnyeit is hangoztatta, mondván, hogy a gazdasági problémákat fegyelmezett munkásseregek bevetésével lehetne megoldani. A fasisztákhoz hasonlóan a bolsevikok státust és előjogokat adtak a „régii harcosoknak”, a vezetők katonai egyenruhát viseltek és a katonai életből vett metaforákkal írták le a munkásosztályt. Az erőszak segített létrehozni a „szocialista erkölcsöt” és a „szovjet embert”, akárcsak a fasisztáknak a „német morált” és az „új embert”. A marxisták újraélesztették a forradalom óta elfeledett „proletáriátus hatalmát”.

A bolsevikok és a fasiszták ellenségei azonban különböztek egymástól. Az ukránok és más nacionalisták ellen folytatott harcaik ellenére, a bolsevikoknak eredetileg nem volt nemzeti ellenségük. Úgy gondolták, hogy az állam nem az orosz nemzet, hanem a nemzetközi munkásosztály állama. Felismerve, hogy a terület egy etnikailag sokszínű lakosságot foglal magába, elfogadták a multikulturalizmus föderációs jellegű változatát. A Szovjetunió „független nemzeti köztársaságok” föderációja volt, amely autonóm köztársaságokból tevődött össze, a kisebb lélekszámú közösségek is rendelkeztek ennél szerényebb autonómiával. Következésképp a munkásosztály ellenségei nem etnikai, hanem politikai riválisok voltak – más osztálybeliek és idegen hatalmak. A politikai riválisok a fehérek, a kadétok, a Szocialista Forradalmárok (SRS), a mensevikok, később a trockisták voltak. Mindezen csoportosulások azonban rendszerint csak megszemélyesítették a különböző osztályellenségeket. A munkásosztály ellensége a kis- és nagyburzsoázia, az arisztokraták, a kulákok voltak. És mivel az országot „ellenséges hatalmak” vették körül, amelyek a munkásosztály ellenségeit támogatták, ezeket az osztályokat „idegeneknek”, „árulóknak” vagy „besúgóknak” kiáltották ki.

20 Richard Pipes: *The Russian Revolution*. New York, 1991. 15–18. fejezet.

A munkásosztály jelentette tehát a belső és külső ellenségekkel szembenálló „népet”. Ez már lényeges hasonlóságot mutatott a fasiszta ellenségfogalmakkal. 1920-tól kezdődően Lenin az „osztályellenségeket” az SS terminológiáját megelőlegező módon „vérszívóknak”, „pókoknak”, „parazitáknak”, „rovaroknak”, „poloskáknak”, „csótányoknak” nevezte. Akárcsak az SS-ek esetében, ez a nyelvezet „fenyegető”, „dehumanizált” és „fertőző” tényezőnek mutatta az ellenséget, amelytől „meg kell tisztítani” a nemzetet.

Sztálin ezt sokkal tovább vitte. Az erőszakos iparosítást és kollektivizálást az ádáz osztályellenség, a „kulákok” akadályozták. Mivel senki nem tudta, hogy pontosan ki is a kulák (tulajdonképpen Lenin találta ki a fogalmat), és a rendszer ellen szinte minden paraszt tiltakozott, a helyi tisztviselők és titkosrendőr-szervezetek ki kellett alakítsák a saját osztályelemzésüket, hogy kitöltéssé az „Osztályellenség és kolhozellenes tényezők kizárása a kollektív gazdálkodásból” című adatlapokat. Nagyon változékony kritériumok alapján sorolták be a különböző osztályokat. Lynn Viola szerint a kulcsfontosságú tényező a régi rendszerhez fűződő kapcsolat volt.²¹ Ez a nagybirtokosokat, földtulajdonosokat, egyházi tisztviselőket, gazdag parasztokat, a Sztolipin reformjait követő parasztokat, akik a késő cári időszakban „elkerítették” a saját földjüket a közöستől, vállalkozókat, kereskedőket, cári tiszteket és rendőröket, kozák vezetőket, falusi elöljárókat, a fehéreket, az SRS-t vagy az ukrán nacionalisták egykori támogatóit jelentette. A politikai és osztályelvű megbélyegzésnek egy örült kombinációjával van dolgunk, amely a mindenáron való ellenségkeresés nevében született. Némely esetben a helyi kommunisták túl is teljesítették a követelményeket, három generációra is átterjedően „büntetve” a leszármazottakat. A bolsevik elit elítélte az ilyen szélsőségeket. Viola szerint a sztálinizmus a felülről elszabadított politikai háború és az alulról szított helyi ellentétek kombinációja volt. Mindkettő azonban alapvetően az osztályellenségek ellen irányult.

Vér és osztály

A sztálinizmus tehát nem csak egy magából teljesen kifordult szocializmus volt. A szocializmusnak fokozatosan részévé vált az idegengyűlölet. Különösen a sztálini rendszer idején – de már korábban is – a szocializmus ellenségeinek millióit végezték ki azzal, hogy burzsoá elemek vagy kulákok, azaz

21 L. Viola: *The Second Coming: Class Enemies in the Soviet Countryside, 1927–1935*. In: J. A. Getty és R. Manning (szerk.): *Stalinist Terror: New Perspectives*. Cambridge, 1993.

a munkásosztály ellenségei. És mivel ez utóbbi képviselte a „népet”, az ellenségek a „nép ellenségeivé” váltak. Ázsiában a kínai és kambodzsai kommunisták ezt még tovább fokozták az által, hogy számukra az osztály beazonosítása vérségi származás szerint is lehetségessé vált. 1948-ban a kínai lakosságot két részre osztották: azokra, akiknek „jó” vagyis „semleges” és azokra, akiknek „rossz” családi hátterük volt. Következésképpen az apák vagy éppen a nagyapák hovatartozása döntötte el, hogy hová soroltak valakit. A Vörös Khmer ezt a végletekig vitte, legyilkolva a kambodzsai burzsoázia felét. Amikor azonban ezt a konvencionális organikus nacionalizmussal kapcsolatba hozták, vereséget szenvedtek. Amikor a kambodzsaiak elkezdték nemzeti alapon irtani a vietnámi lakosságot, a kommunista vietnámi hadsereg betört Kambodzsába és lefegyverezte a Vörös Khmert.

Kevés szocialista párt vállalta fel az organikus nacionalizmust. Ők a munkásosztály „védőinek” kiáltották ki magukat. Más pártok, még a potenciális szövetségesek is, feltételezhetően idegen osztályokat képviseltek és következésképpen ellenségeknek számítottak. A spanyol *pueblo* szó, amely egyszerre jelent falut és népet, jobboldali használata sok réteget kizárt a „nép”-ből: a „fasisztáknak” nevezett spanyol papokat, földtulajdonosokat azért végezték ki, mert nem tartoztak a *pueblo*-hoz. Mégis, a két világháború közötti időszakban a legtöbb baloldali felismerte, hogy nagyobb támogatásra van szüksége, mint amit a munkásosztály nyújthat. Következésképp arra törekedtek, hogy nagyobb tömegeket mozgassanak meg, amelyeket néhol a „népnek”, néhol a „dolgozó népnek”, a „szenvedő népnek” vagy „munkásoknak és parasztnak” neveztek. Még maga Sztálin is elkezdett egy ilyen, régebbi eredetű terminust, a *narodnij*-t használni, amely nem csak a munkásokat, hanem a parasztokat is magába foglalja. A szocializmus továbbra is a szocialista internacionalizmust képviselte és meglehetősen toleráns maradt az etnikai csoportokkal szemben. Sőt, a Szovjetunió sokszor bátorította a „kisebbségi nacionalizmusok” erősödését, kivéve azokat, amelyek „veszélyeseknek” bizonyultak a második világháborúban. A szociáldemokraták inkább befogadó, mint kirekesztő terminusokban határozták meg a népet. Az északi szociáldemokraták népjóléti szlogenjeiben használt *Völk*, „a nép hazája”, „a nép egészsége” vagy „a nép biztonsága” nem zárt ki senkit.

Mindenesetre úgy a kommunizmus, mint a faszizmus a modernitás központi politikai gondolatából ered: mindkettő a „mi, a Nép” organikus koncepciójának valamilyen felfogását képviselte, egyik esetben a népet, mint a munkásosztályét, másokban mint egyetlen egységes nemzetét. A diktatórikus államokat morális cél beteljesítőinek tekintették, ami a népnek az idegen

elemektől való megtisztítását jelentette. A fasizmus és a kommunizmus ugyanabból az eszmei gyökerekből táplálkoznak, mint a liberális demokráciák.

Tisztogatás 1945 után

Az előbbieken kimutattam, hogy a modernitás két különböző demokrácia fogalmat hozott létre. Először is az északnyugat-európai és a gyarmatosító államok felfogásában hangsúlyosan jelen volt az osztály alapú konfliktus, s arra törekedtek, hogy ezt intézményesítsék. Ennek következtében saját magukra vonatkozóan kialakították és elmélyítették a demokrácia nem organikus, liberális formáját. A fehér telepesek, gyarmatosítók a saját közösségükre nézve organikus felfogást alakítottak ki, amely ellentétes volt az idegen, bennszülött „másokkal”. Az etnikai tisztogatás legsúlyosabb formáit alkalmazták ellenük, beleértve a tömegmészárlást is. Másodszor Közép-, Kelet- és Dél-Európa államainak sajátos körülményei eredményeképpen nem az osztály-, hanem az etnikai konfliktusok kerültek a politikai harcok homlokterébe. Az etnikai és vallási csoportoknál nem beszélhetünk olyan egymásra utaltságról, mint az osztályok esetében. Az etnikai csoportok jól megvoltak saját megtisztított közösségeikben, saját organikus államukban. Következésképp erre is törekedtek. A nagy tömegekre kiterjedő erőszakos etnikai és politikai tisztogatásról elmondható tehát, hogy, két különböző értelemben is, nem ellentétes a demokrácia gondolatával, hanem annak az árnyékos oldalát képezi.

Ez a történet nem ért véget 1945-ben. Ugyanis a következő lépésben már a németeken volt a sor. A háború utáni Németország és Ausztria határaitól keletre eső térségekben élő 17,7 millió németből 1,1 millió a háború áldozata lett, 11,7 millió Németországba menekült, 2,1 millió a menekülés során eltűnt vagy meghalt és csak 2,6 millió maradt a keleti részen. Közel 100.000 horvátot öltek meg a szerbek a fegyverletételkor és 150.000 törököt üldöztek el Bulgáriából. Egészen Jugoszlávia felbomlásáig nem volt több tömegmészárlás. De a törökök kényszer-emigrációja Bulgáriából folytatódott, 1989-ben 350.000-en menekültek el, akik maradtak, azoknak bolgár neveket kellett felvenniük. Aztán Csehszlovákia szétvált két egynemzetű államra és a keleten maradt németek nagy része „hazavándorolt” az egyesült Németországba.

Igaz-e az, hogy ennek a történetnek most már végérvényesen vége szakadt? Győzött-e végül a liberális nemzetállam-forma? 1945-re a fasizmust diszkreditálták, 1981–1991 között a kommunizmusnak is vége lett. Ma már egész Nyugat-Európát, Közép- és Kelet-Európa nagy részét, Latin-Amerika

és Délkelet-Ázsia bizonyos részeit a liberális demokrácia uralja, nemde? A demokratizáció pozitív korrelációban áll a modernitás jellemzőinek – a gazdasági fejlettségnek, a közműveltség elterjedésének és az urbanizációnak – a jelenlétével. Ám a legutóbbi kutatások szerint a demokrácia megvalósításához szükséges gazdasági fejlettségi szint a huszadik század kezdete óta folyamatosan növekszik. A liberális demokrácia elérése egyre nehezebbé válik. Elfogadtatása némely esetekben erőszakos módszerek bevetését követelte, mint például Németország, Ausztria, Olaszország és Japán esetében. Átterjedt kulturális kapcsolatok révén szomszédokra, azonos vallásúakra. A kutatók felfedezték az úgynevezett „brit effektust”, ami arra vonatkozik, hogy a korábbi brit gyarmatok, mint India vagy a Karib-szigetek, sokkal demokratikusabbak a más hatalmak volt gyarmatainál. A Vatikán és az Egyesült Államok külpolitikai álláspontjában a közelmúltban történt változás, aminek értelmében támogatják az emberi jogok és a demokrácia érvényesítését, tovább növeli a liberális demokrácia esélyeit. Pillanatnyilag a mérleg a liberális demokrácia oldalára billent. De ez még nem ok arra, hogy azt higgyük, ez nem változhat.

Az etnikai homogenitás felé

Mindenesetre ott, ahol a demokrácia győzött, valamilyen formában az organicizmus is megjelent. Európa lassan az etnikai homogenitást célzó egy évszázados törekvések végére ér. 1991-ben Koszovó 90 százaléka albán, Szlovénia 88 százaléka szlovén, Horvátország 78 százaléka horvát, Szerbia 66 százaléka szerb, Macedónia 65 százaléka macedón volt. A boszniai muszlimok a lakosság csupán 44 százalékát alkották, ám a tisztogatás ott is és Szerbiában is rövidesen megszárlásokhoz és tömeges meneküléshez vezetett. Miután az albánok egy része a tisztogatás áldozata lett, a másik része pedig megalakíthatta saját kis államát, a volt Jugoszlávia összes államában a lakosság 80 százaléka egyetlen nemzethez tartozik. Ugyanez a helyzet az egykori Ciprus két kis államában. Követve a médiát és a nyugati politikusokat, mi is mondhatjuk azt, hogy mindez néhány háborús bűnös gonosz fondorlatainak következménye. Nyilvánvaló, hogy az organicista mozgalmaknak minden esetben le kellett számolniuk a riválisaikkal. A győzelmük nem adódott önmagától, hanem megfontolt tervezést és néha erőszakot igénylő közelharcot követelt. Ám ugyanakkor rendelkezett egy populáris aspektussal is. Az 1990-es évek végi döntő választásokon a nacionalista pártok nyertek a volt Jugoszlávia összes államában. Némelyikük – különösen Szerbiában és Horvátországban – már eleve organicista irányultságú volt, de a többi is csatlakozott ehhez a

vonálhoz. Természetesen 1991 után, a gyilkos tisztogatásokat elősegítő militarizmus és paramilitarizmus mellett, a választás elve is megjelent. A félkatonai szervezetek továbbra is ellátták feladataikat: elhallgattatták a lakosságon belüli kételkedőket és elvégezték az idegen elemektől való megtisztítás feladatát. Győzelmük nem meglepő, hiszen azt a hihetetlenül nagy hatású ideológiát képviselik, ami megmutatja, hogy kik a „mi, a nép” és kik az „ők, az ellenségek”. Ez az ideológia képes volt az egész modern Európára hatást gyakorolni.

Hamarosan egész Európában három olyan terület marad, ahol a többnemzetűség fennmaradt. Az oroszok jelentős kisebbséget képeznek sok más államban. Hogy ez meddig marad így, azt nehéz eldönteni. A második ilyen térség a régi nyugat-európai multietnikus államokból áll, mint az Egyesült Királyság, Svájc, Spanyolország és az 1830-ban csatlakozó Belgium. Ezekben az államokban a többnemzetűség már az organikus időszak előtt elfogadott volt. Itt már csak Írország jelent potenciálisan lehetőséget a további mérszárlásokra, habár a baszk terrorizmus sem szűnt még meg. Az Európai Unió többi állama mind egynemzetiségű, a többségi lakosság aránya meghaladja a 85 százalékot. Az utóbbi negyven évben az EU országai közötti emigráció valóban jelentősen csökkent. A harmadik csoport a Nyugat-Európába azon kívülről érkező emigránsoké, akik azonban a nacionalisták szemszögéből nem jelenthetnek „veszélyt” a népre. Kivételt ez alól a muszlim kisebbség képez, amely – különösen Franciaországban – felkeltette a kereszténységnek az iszlámtól való félelmét. De a legtöbb Európába érkező emigránssal szemben inkább anyagi érdekektől – az állásokért és anyagi előnyökért folytatott verseny kapcsán – mozgatott félelmek élnek. Az ilyen jellegű érdekcsoportok közötti konfliktusok azonban sokkal könnyebben kezelhetők, mint a nemzetet „veszélyeztető” elemek ellen irányuló gyűlölet.

Európa egyik hozzájárulása a modernitáshoz tehát a tömegmérszárlásig fajuló organikus nacionalizmus volt. Nyilvánvaló, hogy a tisztogatás után már kevésbé van az államnak szüksége az erőszak alkalmazására. A legtisztább liberális nemzetállamok – az Amerikai Egyesült Államok, Ausztrália, Németország – a kiirtott népek tömegsíjjai fölött jöttek létre. Közép- és Dél-Amerikában, valamint Ázsia és Óceánia bizonyos részein a kisebb őslakos közösségek elleni tisztogatás folytatódik, nagyrészt a helyi félkatonai szervezetek által. A legironikusabb az, hogy az egykori tisztogató telepés államok ma dicsekednek az emigrációval nyert multikulturalizmusukkal. Az őslakos népek nem tiltakoznak, hiszen már nincsenek jelen, a bevándorlók pedig nem képviselnek semmiféle idegen államot és nem követelnek „fenyegető” módon területi autonómiát.

Amit az amerikaiak multikulturalizmusnak neveznek, az nagyrészt etnikailag semleges olyan értelemben, hogy a különböző kultúrák nem állnak más államokkal kapcsolatban. Mivel a bevándorlók nem veszélyeztetik a nemzetállamot, az őslakosok nem válaszolnak organikus nacionalizmussal – megelégednek azzal, ha az állam megszigorítja a bevándorlási feltételeket.

Gyilkos tisztogatások ma már valóban ritkán fordulnak elő. Az organikus nacionalizmus még fellelhető bizonyos „harmadik világbeli” államokban, rendszerint enyhébb formákban nyilvánul meg. Malájzia miniszterelnöke nemrégiben azzal igazolta az egypártrendszer szükségességét, hogy a csoport és a nép sokkal fontosabb az egyénnél. Ezt ő az európaival ellentétben ázsiai gondolkodásmódnak nevezi, habár amit mond, összhangban van az európai organikus nacionalizmussal. Kelet- és Délkelet-Ázsia sok államot foglal magába, egyesek közülük egynemzetiségűek (mint Japán vagy Korea), mások multietnikusak (mint India). Néhány iszlám országban, Indiában és Izraelben erős „fundamentalista” meggyőződések kezdtek eluralkodni, amelyek szerint az iszlám az igazság és erény képviselője az idegenek és szekularizáltak dekadenciájával és bűnösségével szemben. Egy erős teokratikus államnak képviselnie kell azt a meggyőződést, hogy intoleráns volta erény. Gyilkos tisztogatások előfordulnak Sri Lankán és Indonéziában is. Mindezek ellenére kevés közép-kelet-európai és ázsiai államban áll fenn az organikus nacionalizmus veszélye. Ez érvényes Afrikára is. Mivel a legtöbb afrikai államban több etnikum él, minden kormány szükségszerűen koalíciókra épül, ami nagyban hozzájárul ahhoz, hogy az organikus nacionalizmus itt nem terjedt el. Kivételek ez alól az olyan esetek, amikor a vallás nyújt organicista alapot ezeknek a koalícióknak (mint Nigériában és Szudánban) és az a néhány állam, ahol egy domináns etnikum van (mint Burundi vagy Ruanda). Itt szükséges megjegyezni, hogy a tömeggyilkosságokat és tömeges elűldözéseket ezekben az esetekben is a hutu mozgalmak „többségi demokráciát” követelő organicista szlogenjei előzték meg.

Az államközpontúság hanyatlása

Az organicista recept második összetevője, a radikális államközpontúság, szerencsére eltűnő félben van, csupán néhány vallási fundamentalista tartja fenn. A radikális államuralom történelmi projektjei úgy kommunista, mint fasiszta változatukban csúfos véget értek, ma már az államközpontúság gondolata elfogadhatatlan. A jelenlegi organikus autoritárius rendszerek demokratikusnak tüntetik fel magukat, vagy úgy gondolják, hogy éppen a demokrácia felé

tartanak. A kommunista és a fasiszta olyan pontatlan fogalmakká váltak, amelyekkel visszaélnek. Ez azt jelenti, hogy – néhány fundamentalista kivételével – nincs már dolgunk olyan ideológiai és semmiféle gyakorlati kérdésre nem reagáló mozgalmakkal, mint a fasiszmus. Valószínűsíthető, hogy ez a kontextusfüggő elutasítása az erős államnak halványulni fog. Ha ez megtörténik, akkor újra tanúi lehetünk olyan organikus, államuralmi mozgalmaknak, amelyek veszélyes ideológiákat képviselnek, akárcsak a fasiszmus.

Milyen tanulságokat vonhatunk le az etnikai és politikai tisztogatás itt bemutatott történetéből? Léteznek-e olyan ellenintézkedések, amelyek megakadályozhatják, hogy újra előforduljanak? Először is fel kell adnunk azt a hamis elképzelést, hogy a liberális demokrácia a modernizáció elkerülhetetlen eredménye. Másodsor, el kell ismernünk, hogy a liberális demokrácia alapja nem a társadalmi harmónia, hanem a konfliktus, elsősorban az osztályok közötti. Ahhoz, hogy ezt előremozdítsuk, el kell fogadnunk a konfliktusok meglétét, és intézményesítésükre kell törekednünk. Harmadszor, az organikus demokrácia általában olyan helyzetekben jött létre, amikor egy többségi etnikum több kisebbségi közösséggel élt együtt és azt potenciálisan „veszélyesnek” ítélte. Ezt a fenyegetettség-érzést reálisan kezelni kell és nem egyszerűen félresöpörni. Általában ez a fenyegetettség olyankor ért el hatást, amikor a domináns etnikum bizonyos képviselői hihető módon azonosítani tudták ezeket a csoportokat külső ellenségekkel és elnyomókkal vagy egy másik állam, vagy egy nemzetközi „összeesküvés” képében. Az ilyen ellenségek tételezése elősegíti a nép organikus felfogását, valamint eltereli a figyelmet a belső konfliktusokról. Negyedszer, ez a fenyegetettség jól elkülöníthető formákban jelentkezik. Amikor a kisebbség területileg egységes és egy szomszédos állam által támogatott, a félelmet a lehetséges területvesztés okozza. Ha azonban a támogató állam nem szomszédos a kérdéses domináns etnikum államával, akkor a félelem arra a lehetőségre irányul, hogy a kisebbség leválíék és saját államot alapít. Abban az esetben, ha a kisebbség nem egy adott területre összpontosul, mint ahogy a zsidók esetében, akkor a félelem tárgya valamiféle meghatározatlan nemzetközi szintű kizsákmányolás, erre utalnak a „zsidó pénzügyi kapitalizmus” vagy a „zsidó-bolsevik” megnevezések is. Ötödször, meg kell értenünk azokat az intézményes formákat, amelyek a kisebbségek tisztogatásában a vezetők és a nép közötti kapcsolatot biztosítják. Ezek a fegyveres félkatonai szervezetek a szerveződés nyilvánvalóan modern és populistá formái.

Figyelnünk kell tehát a világ bizonyos részeire. Sok fejlődő ország van, ahol domináns etnikumról vagy vallásról beszélhetünk, egy időben

a területileg egységes kisebbség meglétével. Sok olyan állam is van, amely idegen imperialista vagy kapitalista kizsákmányolás áldozata volt és olyan kisebbségek élnek a területén, amelyek kapcsolatba hozhatók ezekkel a hatalmakkal, és ez által sokkal fenyegetőbbnek tűntethetők fel, mint amilyenek valójában. Végül pedig soha nem volt még ilyen könnyű hozzájutni azokhoz a kézifegyverekhez, amelyeket a félkatonai szervezetek felhasználhatnak arra, hogy néhány fiatalember részvételével belekényszerítsék a lakosságot az organikus nacionalizmus börtönébe. Ezek az esetek potenciális forrásai az újabb etnikai tisztogatásoknak, az organikus nacionalizmus újjászületésének.

A népirtás megelőzése

Segíthetünk mi, északiak abban, hogy a déliek elkerüljék azokat a tévedéseket, amiket mi elkövettünk? Érdemes elgondolkodnunk a népi szuverenitás itt felvázolt történetén. A liberális demokrácia domináns nyugati rendszere szentesítette a szuverenitás többségi és területi formáját. Ehhez, ha nem is minden esetben, de gyakran hozzáadódott egy nagy mértékű államközpontúságot is. Ezek a stratégiák sosem voltak megfelelőek a területileg egységes kisebbségek kérdésének megoldására, ennek következtében kevés ilyen közösség maradt a nyugati államokban. A Svájchoz és Belgiumhoz hasonló „kivételes” esetek, ahol a hatalommegosztás konszociális és konföderációs formái létrejöttek, ezt a kérdést sokkal jobban kezelték. Valójában Jugoszlávia a késői kommunista időszakban még ennél is tovább ment, megkísérelte a területi szuverenitás fogalmának teljes átalakítását. Ha ezt a nemzetközi közösség felismeri és rájön arra, hogy milyen veszélyekkel jár az állam további, többségi nemzetállamokra való felosztása, akkor talán a gyilkos etnikai tisztogatás elkerülhető lett volna.²² A demokrácia tehát legalább annyira problematikus politikai rendszer, mint bármelyik másik.

Ugyanakkor arra kellene törekednünk, hogy olyan nemzetközi kapcsolatrendszer hozunk létre, amely érzékenyebb a regionális konfliktusokra, inkább lecsökkenti, mint tovább növeli a délen jelen levő egyenlőtlenségeket és támogatja a belső társadalmi, főleg osztálykonfliktusok intézményesítését. Ettől eltérően az utóbbi időben a nemzetközi szervezetek arra törekedtek, hogy a szabályozás „holt kezéből” kiszabadítsák a tőkét, a gazdaságokra pedig a szabad piac „sokkterápiáját” alkalmazzák, tekintet nélkül a munkanélkülisé-

22 Lásd S. Woodward: *Balkan Tragedy*. Washington DC, 1997.

get, a bérezés szintjét, a munkások védelmét és a politikai reakciókat érintő következményeire. Ez az, ami a leginkább kiválthat extrém nacionalista helyi reakciókat és a külső kizsákmányolók elleni gyűlölet hozzáköthető bármely kisebbséghez, ahogyan Indonéziában a „kapitalista” kínaiakkal vagy Ázsia fel-tételezett „zsidóival” történik. Végül pedig sokkal jobban le kéne csökkenteni a fegyverkereskedelmet, úgy a nagyobb erejű állami elnyomásban használta-két, mint a kisebb félkatonai szervezetek által hasznosítható fegyvereket. A fegyverek kizárják a szavazásokat, hiszen ők veszik át a „nép” érdekének képviseleti jogát. A fegyveripar által a kapitalista nyereszkesedés aláássa a liberális demokráciát.

Ha mindezeket nem vesszük figyelembe, újra tömeggyilkosságok tanúi lehetünk. A legrosszabb esetben fel kell készülnünk a gyors nemzetközi poli-tikai vagy katonai beavatkozásra, hogy az ilyen emberiség ellen elkövetett bü-nöket megakadályozzuk. Ám ugyanakkor a jelenünket és múltunkat sokkal őszintébben és realisztikusabban kell feltárnunk. Az etnikai és politikai tisztoga-tás központi szerepet játszott úgy az ó-, mint az új világ modernizációjá-ban. Fel kell ismernünk, hogy a modern több etnikumú liberális demokráci-ák létrehozása rendkívül nehéz feladat. Az organikus nacionalizmus sokkal népszerűbb, mint azt gondolnánk. Ha másképp nem megy, akkor akár Van-ce-Owen-féle tervekkel is – a szükséges erő bevetésével – vissza kell téríte-nünk az organicizmust annak békésebb formáihoz, olyan megoldásokhoz, amelyek kölcsönös tárgyalásokkal, a határok megváltoztatásával megvalósít-hatók. Mindig többre van szükség a gonosz, fondorlatos vezetők szörnyisé-geinek dicséretes elítélésénél. Ennél átfogóbb és konstruktívabb megoldások hiányában ezeknek a vezetőknek a pusztá fenyegetése többet árt, mint amennyit használ, ugyanis előfordulhat, hogy csak növelni fogja a népszerűségüket. Lévén, hogy mi is olyan államban élünk, amely etnikai tisztogatásra épül, elítélésünk nem mentes a kétszínűségtől.

Fordította: *Dóczi Éva*

KÉNYSZERMIGRÁCIÓ

RAINER MÜNZ

Az üldözések évszázada^{*}

Előttörténet a 20. század elején

Az etnikailag motivált áttelepülések és kitelepítések évszázada Európában az 1912–1913-as Balkán-háborúval kezdődött. A győztes koalíció két tagja – Bulgária és Görögország – a hanyatló Oszmán Birodalommal 1913-ban, illetve 1919-ben olyan szerződéseket kötött, amelyek több százezer, az újonnan meghúzott határok „rossz” oldalán élő, etnikailag török, görög és bolgár, valamint más szláv népesség áttelepüléséhez vezettek. Ezzel a Balkán fiatal nemzetállamai több szempontból is súlyos következményekkel járó példát statuáltak. A kisebbségek áttelepítése ettől kezdve vált nem csupán technikailag lehetségessé, hanem az etnikai és területi konfliktusok „megoldásának”, az etnikailag és vallásilag homogén nemzetállamok megteremtésének részévé is. Az is igaz, hogy Szerbia és Bulgária már a 19. században megkezdte a török és albán nemzetiségűek, valamint más muzulmánok üldözését és elűldözését.

A két világháború közti időszak

Az etnikai hovatarozás kritériumai szerint történő be- és kitelepítés elve súlyos következményekkel járt az első világháború után. A győztes antant hatalmak új politikai határokat állítottak fel Európában, nem utolsósorban a Woodrow Wilson által 1917-ben háborús célként proklamált nemzeti önrendelkezés megvalósítása érdekében. Az azonban valószínűtlen, hogy az amerikai elnök „people” alatt valóban etnikailag definiált „népeket” értett volna. Ő demokratikus, nem pedig etnikai önrendelkezésre gondolt. De az elvet az 1918-as esztendő Európájában e korlátozott értelemben értették és valósították meg. Az új államokat elsősorban etnikai-nemzeti kritériumok alapján hozták létre, a már meglévő államok területét eszerint növelték meg. Az új határokat etnikai csoportok történelmi és aktuális szállásterülete révén legiti-

^{*} A tanulmány eredeti változata: Das Jahrhundert der Vertreibungen. *Transit*, 23., 2002, som-
mer, 132–155.

málták. Mivel Európában akkoriban számos etnikailag és vallásilag vegyes régió létezett, az első világháború győztes hatalmai a Párizs környéki versailles-i, saint-germaini, trianoni és sévres-i békével egyáltalán nem homogén nemzetállamokat, hanem etnikailag vegyes államokat teremtettek, nevezetesen Lengyelországot, Csehszlovákiát, Romániát és Jugoszláviát,¹ amelyekben a névadó, illetve politikailag domináns nemzetek a lakosságnak csupán 50 százalékát képezték. Ezzel nem csupán új etnikai kisebbségek keletkeztek, hanem létrejött az olyan emberek nagyszámú csoportja is, akik kisebbségi státuszukat egyáltalán nem fogadták el és határrevíziót, vagy legalábbis nagyfokú autonómiát követeltek. Ez viszont erősítette az éppen adott többségi elit kisebbség(ek) iránti gyanakvását, sokszor azon kívánságát, hogy elnyomja, asszimilálja vagy emigrációra készítetés révén gyengítse őket. Ezzel elkerülhetetlenül megjelentek a térképen az olyan etnikai-nemzeti módon szerveződő szomszédállamok, amelyek magukat külföldre került etnikai diaszpórájuk „anyaországaként”, patrónusaként értelmezték. A kisebbség és többség közötti, államon belüli etnikai konfliktusok az etnikailag definiált nemzetállamok közötti politikai konfliktusokhoz vezettek, illetve vezetnek részben ma is. Az 1918–20-as békerendszer nem csupán új kisebbségeket teremtett, hanem – legalábbis papíron – kisebbségi jogokat is, valamint a Népszövetséggel egy nemzetek fölötti döntőbírárt, igaz, ennek semmiféle hatalma nem volt.

A második súlyos következményekkel járó példát az 1923-as lausanne-i békeszerződést megkötő két fél, Görögország és Törökország alakította ki az európai hatalmak hozzájárulásával. Az akkor győztes Törökországnak megengedték, hogy a görög nemzetiségűeket és egyéb keresztényeket kényszerrel kitelepítsen. Csupán Isztambul és a Dardanelláknál lévő két égei-tengeri sziget nem muzulmán lakossága maradhatott az országban. Ellentételezéseképpen a görögök kiűzhették országukból a törököket és más muzulmánokat. Az etnikai tisztogatás a bilaterális és multilaterális konfliktusmegoldás eszközeként ekkor vált nemzetközileg végleg elfogadottá Európában, Nagy-Britannia és Franciaország jóváhagyásával, s az Egyesült Államok sem tiltakozott erőteljesen. Ugyanakkor a sévres-i békeszerződést részben hatálytalanító lausanne-i szerződés azt jelezte az első világháború többi vesztesének, hogy más Párizs környéki béke is megváltoztatható lehet.

Így az 1918 utáni években Európában a Párizs környéki békék, valamint a lausanne-i szerződés okozta területi átrendeződés következtében korábban

1 A Jugoszlávia név csak 1929-től vált az ország hivatalos elnevezésévé. 1918 és 1928/29 között a hivatalos név Szerb-Horvát-Szlóven Királyság (Sz-H-Sz) volt.

nem tapasztalt mértékű népességvándorlásra került sor. Jó 6 millió ember hagyta el akkoriban nemzetiségi okokból addigi hazáját.² Persze a migráció oka nem volt minden esetben kizárólagosan etnikai–nemzeti, nem ez motívált minden áttelepülést. De azok esetében is, akik többé-kevésbé szabad akaratukból választották az elvándorlást, sokszor állt az az óhaj az előtérben, hogy ne kelljen valamely nemzeti kisebbség részeként élniük egy „idegen” nemzetállamban.

A két világháború közötti Európa alábbi népességvándorlásai az 1918/1920-as, illetve 1923-as politikai újrendezés közvetlen következményeinek tudhatók be (vö. 1. táblázat):

- 1918 és 1926 között 170 000 ember vándorolt etnikai hovatartozása miatt Bulgáriából Görögországba és fordítva.
- 1918 és 1924 között 350 000 magyar nemzetiségű ember emigrált Romániából, Jugoszláviából, Szlovákiából és Ausztriából az 1918/1921-ben lényegesen kisebbséggé vált Magyarországra.
- Az újonnan létrejött Szovjetunió mindaddig lengyel népességű területeiről 1,1 millió lengyelt kényszerítettek áttelepülni az 1918-ban helyreállított lengyel nemzetállamba.
- 1918 és 1925 között 1,15 millió birodalmi és népi német (köztük zsidó származásúak is) vándoroltak a Baltikumból, Danzig szabadvárosból és Lengyelországból (összesen 900 000 ember), valamint Európa más államaiból (250 000 ember)³ a Német Birodalomba, az 1918/20-as határon belül.
- Ausztria-Magyarország további 350 000 (túlnyomórészt német és zsidó származású) polgára települt át 1918–1920-ban Csehszlovákiából, Olaszországból, Lengyelországból, Romániából és Jugoszláviából az 1918-ban létrejött Osztrák Köztársaság területére.
- Ellentételezéseképpen 1918 és 1924 között 450 000 lengyel, cseh, szlovén és horvát vándorolt ki Németországból és Ausztriából Lengyelországba, Jugoszláviába és Csehszlovákiába, de a tengerentúlra is.
- 1922/23-ban 1,35 millió görög és más keresztény volt kénytelen elhagyni Törökországot Görögország irányába. Ugyanakkor majdnem 400 000 muzulmán utasítottak ki Görögországból.

2 E szám nem tartalmazza azt a 1,5 millió embert, akik 1917 és 1924 között Oroszországot, illetve az éppen létrejövő Szovjetuniót politikai okokból hagyták el.

3 A legnagyobb csoportot az elzász-lotharingiai (120 000 ember) és a dél-morvaországi németek, valamint a szudétanémetek (40 000 ember) alkották.

- Ugyanebben az időben az első világháborús genocídiumot túlélő 125 000 örménynek sikerült elhagynia Törökországot.
- Görz/Gorica, Trieszt, Isztria és Fiume egykor Habsburg-uralom alatt álló városait és régióit, amelyek 1918-ban, illetve 1920-ban Olaszország-hoz kerültek, több mint 40 000 szlovén és horvát hagyta el.

1. táblázat. Etnikai alapú migráció, kényszer-áttelepítés és elüldözés
(1918–1939, részben becslések)

<i>Származási ország, ill. régió</i>	<i>Célország</i>	<i>Szám</i>
Törökország	Görögország	1 350 000
Szovjetunió	Lengyelország	1 100 000
Balti államok, Lengyelország, Danzig, Memel	Német Birodalom	900 000
Görögország	Törökország	400 000
Csehszlovákia, Olaszország, Lengyelország, Románia, Jugoszlávia	Ausztria	350 000
Franciaország (Elzász-Lotharingia, Saar-vidék), Belgium (Eupen-Malmédy), Csehszlovákia	Német Birodalom	200 000
Románia, Bulgária, Jugoszlávia	Törökország	200 000
Jugoszlávia, Csehszlovákia	Magyarország	200 000
Románia	Magyarország	200 000
Német Birodalom	Lengyelország	300 000
Ausztria	Lengyelország, Jugoszlávia, Csehszlovákia, tengerentúl	150 000
Törökország	Franciaország, Egyesült Államok, Görögország	125 000
Görögország	Bulgária	120 000
Bulgária	Görögország	50 000
Olaszország Isztria, Trieszt, Görz/Gorica, Fiume	Jugoszlávia, Egyesült Államok	40 000
<i>Összesen:</i>		<i>ca. 5 700 000</i>

Forrás: Kulischer/Kulischer 1932; Kulischer 1948; Jungfer et al. 1993; Ther 1998; Fassmann/Münz 2000.

2. táblázat. Kényszerű etnikai migráció
és kényszer-áttelepülés (1933–1941)

<i>Származási ország, ill. régió</i>	<i>Célország</i>	<i>Szám</i>
Német Birodalom, Ausztria, Cseh-Morva Protektorátus	Nyugat-Európa, Szovjetunió, tengerentúl	330 000
Szudéta-vidék	(maradék) Csehszlovákia	210 000
(maradék) Csehszlovákia	Szudéta-vidék	250 000
Szlovákia	Cseh-Morva Protektorátus	130 000
Magyarország (mai Dél-Szlovákia, Kárpátalja)	Szlovákia, Cseh-Morva Protektorátus	100 000
Baltikum, Volhínia, Bukovina, Besszarábia, Krím, Kaukázus, Kocevjei, Krainai, Dél-Tirol	Német Birodalom (beleértve Ausztriát is), Cseh-Morva Protektorátus	650 000
<i>Összesen:</i>		<i>ca. 1 670 000</i>

Forrás: Kulischer 1948; Jungfer et al. 1993; Benz 1995; Münz 2002.

Kései harmincas évek, a második világháború kezdete

A második világháborút megelőző években, majd a világháború elején Európában beindult a kényszerű etnikai áttelepülés újabb hulláma, amely mintegy 1,7 millió embert érintett (vö.: 2. táblázat):

- A beinduló nemzetiszocialista diszkrimináció következményeként 1933 és 1939 között majdnem 450 000 zsidó emigrált Németországból, Ausztriából és a csehszlovákiai Szudéta-vidékről.
- Az 1938. szeptemberi müncheni egyezmény rendelkezéseinek értelmében a Szudéta-vidék Német Birodalomhoz csatolása (1938. szeptember) után 1939-ig mintegy
- 250 000 a határ csehszlovák oldalán élő népi németnek kellett elhagynia (a maradéknak) Csehszlovákia területét.
- A Szudéta-vidékről, az 1939-ben Magyarországhoz csatolt dél-szlovákiai területről és Kárpátaljáról 310 000 csehnek és szlováknak kellett kitelepülnie.⁴ Csehszlovákia szétverése után további 130 000 cseh volt kénytelen elhagyni a függetlenné vált Szlovákiát.
- Hasonló előjelek mellett a náci rezsim az úgynevezett „vissza a birodalomba” politika keretei között több szomszédos állam kormányával kö-

4 Seibt szerint a Szudéta-vidék elcsatolása után 400 000 cseh kényszerült áttelepülni. Vö.: Seibt 1995, 341. o.

tött egyezmény révén 625–650 000 németet kényszerített áttelepülni a Német Birodalomba. Mindez az 1938-as Hitler–Mussolini paktum és az 1939-es Hitler–Sztálin paktum után főként a baltikumi, volhíniai, bukovinai, besszarábiai, krími, kaukázusi, a szlovéniai kocevjei, a krainai és dél-tiroli német, illetve német nyelvű kisebbségre vonatkozott. Olyan területekről kényszerültek kitelepülni, amelyek elfoglalását a nemzetiszocialista Németország nem, vagy csak egy későbbi időpontra tervezte.

Második világháború 1941 után

A második világháború későbbi időszakában is jelentős népességmozgások történtek. A náci rezsim Kelet-Közép-Európa egyes részeinek „kiürítésére” és az úgynevezett „keleti német élettér” létrehozására irányuló terveinek csak egy kis része valósult meg. Ezzel szemben a már előrevetülő vereséget teljességgel figyelmen kívül hagyva folytatták az európai zsidók (ca. 6 millió áldozat) és romák (ca. 0,5 millió áldozat) ellen irányuló, 1941-ben elhatározott holocaustot. Németország és Ausztria zsidó lakosságának több mint a fele emigrált, megmenekült, a holocaust zsidó áldozatainak, valamint a meggyilkolt cigányoknak a nagy része Kelet-Közép- és Kelet-Európából származott.

A második világháború során szokás volt az úgynevezett „idegen munkások” toborzása, valamint kényszmunkások Németországba (beleértve Ausztriát is), valamint a németek által megszállt területekre hurcolása. A kényszmunkások javarésze is Európa keleti feléből származott. Németországban a háború idején összességében 8,5 millió idegen és kényszmunkást alkalmaztak (Herbert 1986, 2001).

Másrészről a Szovjetunió volt a nagyméretű népességvándorlások és az etnikai tisztogatások színtere. 1940 és 1945 között jó 3 millió embert telepítettek vagy üldöztek Keletre, vagyis a Szovjetunió ázsiai területeire. Olyan nemzeti kisebbségek tagjait, amelyekről úgy vélték, Németországgal szimpatizálnak, de olyan nemzetek tagjait is, amelyek területét a Szovjetunió 1939-ben szállta meg (vö.: 3. táblázat).

A legnagyobb csoportot a mintegy 1,2 milliónyi népi német alkotta, akiket a mindaddig autonóm Volga-menti területükről, valamint a Szovjetunió más európai részeiről deportáltak. A második világháború alatti sztálini kitelepítés-politika érintette még a csecseneket és az ingusokat (0,5 millió), a lengyeleket és a lengyel zsidókat (0,4 millió), a meszheteket (0,2 millió), a krími tatárokat (0,2 millió), a koreai nemzetiségűeket (0,2 millió), továbbá még számos kisebb etnikai csoportot. Ezen túlmenően a nyugat-kelet irányú vándor-

3. táblázat. Kényszerű belső migráció és deportálások a Szovjetunióban
(1939/41–45/49)

<i>Etnikai csoport</i>	<i>Időszak</i>	<i>Szám</i>
észtek	1941–49	40 000
lettek	1940–49/51	60 000
litvánok	1939–48	130 000
lengyelek, lengyel zsidók	1940–41	380 000
volgai németek és más szovjetunióbeli németek	1941–44	1 209 000
csecsenek	1944	362 000
meszhetek	1944	200 000
krími tatárok	1944	183 000
koreaiak	1937–41	172 000
ingusok	1944	134 000
kalmükök	1943	92 000
karacsiak	1943	68 000
finnek (Szentpétervár térségéből)	1942	45 000
balkárok	1944	37 000
más népcsoportokhoz tartozók	1943–45	147 000
<i>Összesen:</i>		<i>ca. 3 260 000</i>

lás érintette még Fehéroroszország és Ukrajna lakosságának egy részét, akik az előnyomuló Wehrmacht elől menekültek.

A deportáltak többségét Szibériába és Kazahsztánba vitték. Egy részük 1945 és 1960 között visszatérhetett történelmi lakóterületére. Mindazonáltal a népi németek és a krími tatárok számára a sztálinizmus vége után sem adott meg ez a lehetőség.⁵ Közép-Kelet-Európa etnikai-nemzeti nemzetiségi politikájával ellentétben a szovjet politika nem az etnikailag homogén népesség kialakítására, hanem az uralom pusztá biztosítására és a fennálló társadalmi struktúrák megsemmisítésére törekedett.

Közvetlenül a háború után (1945–1950)

Egy durva becslés szerint, amely csupán az akkori, illetve akkoriban újonnan meghúzott államhatárokon átívelő legfontosabb vándorlásokat veszi figyelembe, 1945 és 1960 között Európában 16,5 millió ember volt kénytelen elhagyni korábbi hazáját (vö.: 4. és 5. táblázat). Ugyanebben az időszakban

5 A krími tatárok csak a nyolcvanas évek vége óta térnek vissza (1988–2000 között ca. 250 000 ember) saját kezdeményezésükre a Krimbe, a helyi hatóságok akarata ellenére.

4. táblázat. Elüldözött németek (1944/45–1945/49) származási ország/régió, valamint célország szerint

Származási ország, illetve régió	Elüldözött németek összesen	1944-49
	ezer fő	%
egykori német keleti területek	6980	55,8
(a háború előtti) Lengyelország és Danzig	980	7,8
Csehszlovákia	3000	24,0
Szovjetunió (benne a Baltikum is)	245	2,2
Magyarország	210	1,7
Románia	250	2,0
Jugoszlávia	300	2,4
valódi elüldözöttek ⁶	11 965	95,8
kvázi-elüldözöttek ⁷	525	4,2
Összesen:	12 490	100,0

Forrás: Benz 1995; Münz 2002; Münz/Ohliger 1998; Reichling 1986; Stanek 1985; Stola 1992; Ther 1998; Urban 1993, Wehlwr 1980.

a szövetségesek a legyőzött Németországból és Ausztriából 9-10 millió egykori kényszermunkást, koncentrációs táborbéli foglyot és hadifoglyot küldtek vissza származási helyükre. E repatriálás részben önkéntesen, ám részben az érintettek kifejezett óhaja ellenére történt meg.

Ehhez jöttek még az államokon belüli áttelepítési akciók, közöttük a Szovjetunió és Románián belüli deportálások, valamint Kelet-Közép-Európa mindaddig keleti német területek és a népi németek által lakott városok és falvak lengyelekkel, csehekkel, szlovákokkal és oroszokkal való, államilag irányított betelepítése. Ha ezeket az államokon belül zajló áttelepítési akciókat is beszámítjuk, akkor a korszak kényszerű migránsainak száma valószínűleg eléri a 30 milliót.

A náci rezsim összeomlásának idején jó 12 millió keleti német és népi német menekült el lakhelyéről vagy üldöztek el onnan a következő hónapokban, években. Ez a bizonyos 12 millió német és népi német származású személy, aki 1944 és 1949 között hazáját elvesztette, a korábbi Német Birodalom

6 Azokat a személyeket, akik a menekülés, illetve az üldözés során még azelőtt meghaltak, hogy a célországot elérték volna, a felsorolás nem veszi számításba.

7 Kvázi-elüldözöttek a kitelepítés által érintett területekről származó azon személyek, akik már 1944-ben (az akkori határok közötti) Németországban éltek, a Wehrmachtban szolgáltak vagy szövetséges hadifogságba estek.

keleti részéről, valamint olyan területekről származott, amelyeket a német Wehrmacht megszállt (Lengyelország, Baltikum, Cseh- és Morvaország, Szlovénia, Szerbia, Ukrajna) vagy szövetséges fasiszta, illetve autoriter rezsimek (Szlovákia, Horvátország, Magyarország) uraltak. További 525 000 olyan személy származott még a kitelepítések által érintett területekről, aki 1944/45-ben éppen nem tartózkodott ott, s már nem is térhetett oda vissza (4. táblázat). E 12,5 millió elüldözött németből 1945 és 1948 között 8 milliót telepítettek az amerikai és a brit megszállási övezetbe,⁸ tehát Nyugat-Németországba, s 4 milliónál valamivel többet a szovjet megszállási övezetbe, vagyis a mai Németország keleti részébe. Ausztriában 430 000 elüldözött telepedett le (4. táblázat).

A második világháború győztes hatalmai nem csupán tolerálták a 7 millió német állampolgár és német kisebbségi kiűzését az egykori keleti területekről,⁹ a két világháború között Lengyelországhoz tartozó vidékekről és a népszövetségi mandátum alatt álló Danzigből, hanem azt egyenesen Lengyelország nyugati eltolódása előfeltételének tekintették. Mindazonáltal az eredetileg kényszerkitelepítésre ítélték közül mintegy 1 milliónyian Lengyelországban maradtak. Elsősorban a katolikusok maradhattak, illetve azok a személyek, akiknek lengyel házastársa volt, vagy maguk is „vegyes” házasságból származtak, vagy pedig a náci hatóságok hírhedt III. és IV. listája „germanizálhatónak” találta őket, így korábban megkapták az állampolgárságot.¹⁰ Az elüldözésre kiszemelt személyek egy része a német keleti területeket – kiváltképpen Kelet-Poroszországot és Felső-Sziléziát – már röviddel a második világháború vége előtt elhagyta.

Csehszlovákia ugyanezt az eljárást alkalmazta. Az akkori csehszlovák kormány 3 millió népi németet és német állampolgárt (elsősorban szudétanémeteket, felvidéki németeket, dél-morvaországiakat, prágai és pozsonyi németeket) kényszerített 1945 és 1947 között az ország elhagyására, meg is szervezve az elüldözésüket. A szövetségesek a kitelepítést a béke biztosítását, valamint

8 A francia katonai közigazgatás többé-kevésbé eredményesen szállt szembe az elüldözött németeknek az ő megszállási övezetükbe, illetve az időlegesen Franciaországhoz csatolt Saar-vidékre való telepítésével.

9 Ezeket a területeket 1945-től Lengyelország, illetőleg Kelet-Poroszország északi részét a Szovjetunió igazgatta, majd később államjogilag is ezen országok részévé váltak.

10 Ez magyarázza, hogy Felső-Szilézia hagyományosan katolikus és vegyes anyanyelvű területein még ma is megtalálható a német nyelvű vagy legalábbis önrtermelzése szerint német kisebbség, míg Alsó-Szilézia, Nyugat-Poroszország és Hátsó-Pomeránia 1945-ig protestáns, főként németajkúak által lakott vidékeiről eltűnt. Vö.: Stola 1992.

a csehek és németek közötti jövődöbeli konfliktusok elkerülését szolgáló eszköznek tekintették az 1945-ben újra létrehozott Csehszlovákia területén.

A szövetségesek és az érintett országok szemszögéből a kitelepítések kétségtelenül azt a célt szolgálták, hogy a jövőben ismét cselekvőképessé váló Németország esetleges területi igényeit eleve ne alapozhassa etnikai-demográfiai érvekre. Végül, legalábbis a Sztálin vezette Szovjetunió számára, akadt még egy hosszú távon érvényes indok, amiért támogatták a németek elüldözését. Az ugyanis világos volt, hogy az elkövetkezendőkben a kitelepítések revíziójára irányuló német kérések esetén, legalábbis Lengyelország és Csehszlovákia, szovjet támogatásra szorul majd.

Az 1946–1947-es esztendőkből a magyar hatóságok a Magyarországon élő 400 000 főnyi német kisebbség 210 000 tagját utasították ki az országból. Jugoszláviában a német kisebbség több mint 300 000 tagjának internálását – és későbbi kiutasítását – már 1944/45-ben kezdték, részben helyi hatóságok saját szakállukra, részben azonban a nemzeti kisebbséget sújtó kollektív büntetésként, mivel annak tagjai a nácikkal, illetve a Wehrmachttal kollaboráltak. Az üldözések és „etnikai tisztogatások” célja ebben az esetben is az volt, hogy egyszer s mindenkorra elkerüljék a névadó nemzet és a német kisebbség közötti esetleges etnikai konfliktusokat.

Jugoszláviával ellentétben Magyarország nem hajtotta végre azonnal a német nemzetiségűek kényszerű kitelepítését, ami a szövetségesek hangsúlyos felszólításai ellenére is akadozott. A magyar politikusok ugyanis joggal féltek attól, hogy ezt a szomszédos országok a magyar nemzetiségűek elüldözésének legitímálásaként értelmezik majd. Valóban: a negyvenes évek második felében Dél-Szlovákiából, Erdélyből és a Vajdaságból a magyar kisebbség 315 000 tagja települt Magyarországra, vagy lett az éppen adott kormányok által megparancsolt „lakosságcsere” áldozata. Ebben az időszakban Jugoszláviából mintegy 200 000 olasz emigrált, többségük Isztriából, Fiuméből, a Kvarner-öböl szigeteiről és Zarából, tehát olyan területekről, amelyek 1918/20 óta Olaszországhoz tartoztak, majd 1945-ben Jugoszláviához kerültek (vö.: 5. táblázat).¹¹

A Jaltában és Potsdamban elhatározott határmódosítások, valamint a szövetségesek által jóváhagyott „etnikai tisztogatások” más nemzetiségeket is érintettek. 2,1 millió lengyel és lengyel zsidó volt kénytelen elhagyni korábbi kelet-lengyelországi lakóhelyét, amely Litvánia, Fehér-Oroszország vagy

11 Triest és környéke 1945 és 1954 között brit közigazgatás alatt állt. Koper/Capodistria és a déli körzet 1954-ben Jugoszláviához, maga Triest pedig Olaszországhoz került.

5. táblázat. Etnikai alapú áttelepülések és kitelepítések közvetlenül a háború utáni időkben (1945–1950; a kitelepített németek nélkül¹⁴)

<i>Származási ország</i>	<i>Célország</i>	<i>Szám</i>
ez egykori Szovjetunió részei (Fehér-Oroszország, Litvánia, Ukrajna)	Lengyelország	2 100 000
Lengyelország	az egykori Szovjetunió részei (Fehér-Oroszország, Litvánia, Ukrajna)	480 000
egykori Szovjetunió (Oroszország)	Finnország	400 000
Szlovákia, Románia, (egykori) Jugoszlávia	Magyarország	315 000
az egykori Jugoszlávia részei (Horvátország, Montenegró, Szlovénia)	Olaszország	200 000
Románia	Izrael, Egyesült Államok	180 000
Lengyelország	Izrael	172 000
Magyarország	Szlovákia	73 000
egykori Csehszlovákia	egykori Szovjetunió (Ukrajna)	50 000
egykori Szovjetunió (Ukrajna)	egykori Csehszlovákia	42 000
<i>Összesen</i> ¹⁵		<i>ca. 4 010 000</i>

Forrás: Chesnais 1992; Dövényi/Vukovich 1996; Fassmann/Münz 2000; Fakiolas 2000; Hersak 1983; Kosinski 1982; Sundhausen 1996; Ther 1998; Urban 1993.

Ukrajna részévé vált.¹² A lengyel hatóságok Kelet- és Nyugat-Poroszországban és Sziléziában telepítették le őket, vagyis éppen azokon a területeken, amelyekről röviddel azelőtt üldözték el a németeket.¹³ Hasonló körülmények között telepedett le 115 000 (magyarországi és kárpátaljai) cseh és szlovák a Szudéta-vidéken, Dél-Csehországban, Dél-Morvaországban és Közép-Szlovákiában. Csehszlovákiát körülbelül 50 000 ukrán volt kénytelen elhagyni. Lengyelország 480 000 ukránt, fehéroroszt és litvánt utasított ki az országból, akik az 1945-ben megállapított új lengyel–szovjet határ keleti

12 Vö.: Kersten 1968 és Ther 1998.

13 Vö.: Urban 1993.

14 Az eltűndözött németekről szóló adatokat a 4. táblázat tartalmazza.

15 Azokat a személyeket, akik a menekülés, illetve az üldözés során még azelőtt meghaltak, hogy a célországot elérték volna, a felsorolás nem veszi számításba.

oldalán telepedtek le. Az ukrán és ruszin kisebbség megmaradt tagjait az úgynevezett „Visztula akció” keretében adminisztratív intézkedések révén elosztották egész Lengyelországban, hogy a területi szétszórás révén szűnjenek meg kisebbségnek lenni.

Kényszerű népességvándorlásra Észak-Európában is sor került. 1941 és 1946 között 400 000 karéliei menekült Finnországba vagy oda „evakuálták” őket, amikor Finnország katonai veresége után településterületük a Szovjetunióhoz került. Finnország pedig 1945/46-ban deportált a Szovjetunióba több ezer, a háború idején Észtországból és a leningrádi területről az országba érkezett inriai finnt (izsört).

A háborút követő első években tért vissza kelet-közép- és kelet-európai házájába a németországi és ausztriai gyűjtőtáborokból az összességében 10,5 millió hadifogoly, kényszermunkás és koncentrációs tábor-túlélő (*displaced persons*) közül körülbelül 4,7 millió. A szövetségesek elsősorban a szovjetunióbeli embereket küldték vissza, akarattuk ellenére is. A három nyugati szövetséges csak 1946 végétől állította le a repatriálást Európa lassan kommunistává váló részébe. Ettől kezdve a hidegháborús logika volt érvényben. A többi hadifogoly, kényszermunkás és koncentrációs tábor-túlélő nyugati országokba ment vagy ment vissza. Németországban és Ausztriában csak kevesen maradtak.¹⁶

Végül pedig a második világháború után hamarosan újra beindult a kelet-közép-európai zsidóknak az 1870-es évek óta megfigyelhető exodus. A legtöbben Romániát és Lengyelországot hagyták el. Ez utóbbi országban 1946-ban a kielcei pogrom váltotta ki az emigrációs hullámot. Fő cél a palesztinai brit mandátum, illetve az 1948-ban alapított Izrael Állam volt, valamint az Egyesült Államok. Kelet-közép-európai zsidók kisebb számban emigráltak Németországba, Ausztriába és Franciaországba is.

Etnikai alapú migráció a hidegháború alatt és után

Kelet-Közép- és Kelet-Európa etnikai homogenizálási folyamata az üldözések és a kényszerkitelepítések befejezte után is folytatódott. E folyamat azonban már nem egész népcsoportokat érintett, amelyeket akarattuk ellenére kollektíve űztek volna el. Ehelyett a kisebbségek tagjai követelték – gyakran az adott rezsim akarata ellenére – a kivándorlás lehetőségét. A 20. század második felében mindez főként a német, a török, a görög, a zsidó és végül az orosz diaszpóra tagjaira érvényes.

16 Vö.: Jacobmeyer 1985 és Fassmann/Münz 2000.

A Nyugat felé irányuló kelet-közép-európai és szovjet migráció eleinte általában államközi tárgyalások következményeként zajlott, többnyire az érdekelte nyugati államok és aktív lobbik kezdeményezésére. Az utazási korlátok felazulása, majd végül a vasfüggöny lebontása után a vándorlási folyamatot elsősorban a kisebbségek kivándorlási óhajai, illetve az egyre csökkenő nyugati befogadási hajlandóság határozta meg. Ehhez társul még a Szovjetunió utódállamaiban 1990/91 óta migráció révén zajló etnikai homogenizáció.

A nem elüldözés jellegű etnikai vándorlások a 20. század második felében összességében több mint tízmillió európai polgárt érintettek (vö.: 6. táblázat).

6. táblázat: Etnikai alapú migráció Európában (1950–2001)

<i>Származási ország</i>	<i>Célszág</i>	<i>Szám</i>
Lengyelország	Németország	1 430 000
Lengyelország	Izrael	130 000
Kazahsztán, Oroszország (Szibéria), Kirgízia	Németország	2 090 000
Románia	Németország	430 000
egykori Csehszlovákia	Németország	110 000
egykori Jugoszlávia	Németország	90 000
Bulgária	Törökország	690 000
egykori Jugoszlávia	Törökország	300 000
Szovjetunió	Lengyelország	250 000
Szovjetunió/FÁK	Izrael, Egyesült Államok, Németország	1 380 000
Szovjetunió/FÁK	Franciaország, Egyesült Államok	110 000
Szovjetunió/FÁK, Bulgária, Magyarország	Görögország	290 000
Románia	Izrael, Egyesült Államok	220 000
Románia, Szerbia, Horvátország	Magyarország	130 000
FÁK, Baltikum	Oroszország ¹⁷	3 300 000
<i>Összesen:</i>		<i>ca. 10 950 000</i>

Forrás: Bobeva/Telbizova 2000; Centar za demografska istraživanja 1971; Dövényi 2000; Dövényi/Vukovich 1996; Fassmann/Münz 2000; Höpken 1996; Kosinski 1982; Sundhussen 1996, UNHCR 2000; Vasileva 1992; Az Orosz Föderáció Migrációs Hivatala.

¹⁷ Durva becslés.

A Német Szövetségi Köztársaság 1950 és 2001 között 4,2 millió német nemzetiségű kitelepülőt fogadott be. Közülük több mint kétnmillió a Szovjetunióból, illetőleg annak utódállamaiból, főként Kazahsztánból, Oroszországból (Szibéria) és Kirgíziából származott. További 1,4 millió fő érkezett Lengyelországból, 430 000 pedig Romániából.

Törökország volt a célja az ötvenes-hatvanas években, majd 1988 és 1992 között jó 1 millió bulgáriai töröknek és szláv muzulmánoknak. Az ötvenes-hatvanas években az akkori Jugoszláviából is – főként Boszniából, Macedóniából és a szerb-montenegrói Szandzsákból – Törökországba emigráltak a törökök és szláv muzulmánok. Jugoszláviával ellentétben Bulgária az emigrációval kifejezetten azt akarta elérni, hogy az országban a lehető legkisebbre csökkenjen a törökök és muzulmánok létszáma. A helyben maradókat erőltetett asszimiláció révén igyekeztek bolgárosítani.¹⁸

Magyarország már a Ceausescu-rezim idején romániai menekültek célországa volt, főként az erdélyi magyaroké. Horvátország és Szerbia fegyveres konfliktusának kirobbanása óta kelet-szlavóniai és vajdasági magyarok (de szerbek és horvátok is) menedékre letek Magyarországon. A szomszédos országokból 1987 és 1999 között mintegy 130 000 magyar települhetett át Magyarországra.

A zsidó kivándorlás Romániából folytatódott. A Szovjetunióból (illetőleg utódállamaiból) a hetvenes években, utána csak 1987-től kezdődően indult meg a zsidó származású emberek tömeges kivándorlása. Ez az emigrációs hullám összesen 1,6 millió személyt érintett. Többségük az Egyesült Államokba és Izraelbe ment, kisebb részük Németországba.¹⁹

A német és a zsidó kivándorlás mellett 1990 után a Szovjetunió számos utódállamában megkezdődött az oroszok vándorlása is. 1991 végén 25 millió orosz és más szláv (ukrán, fehérorosz) élt az utódállamokban, Oroszország határain kívül. Közülük durva becslés szerint 1999 végéig 3,3 milliónyian menekültek vagy települtek át Oroszország területére. A legfontosabb országok, amelyekből jöttek: Kazahsztán, Tadzsiszisztán és a Baltikum.

18 1989 és 1992 között 447 000 török és pomák emigrált Bulgáriából. Közülük mintegy harmadannyian térhettek vissza. Török adatok szerint az 1989 és 1992 között török állampolgárságot kapott bolgárok száma csak 247 959 volt. Vö.: Bobeva/Telbizova-Sack 2000.

19 Németország 1990 óta évente 10 000 zsidó származású személyt fogad be a Szovjetunióból, illetve utódállamaiból.

Üldözések és etnikai tisztogatások a kilencvenes években

Jugoszlávia és a Szovjetunió széthullása nem csupán az utóbbi idők legnagyobb európai tömegvándorlását váltotta ki, hanem a széthullás után létrejövő új nemzetállamok fegyveres konfliktusai, a második világháborút közvetlenül követő évek után, ismét nemzeti kisebbségek tömeges meneküléséhez és üldözéséhez is vezettek Európában. E két jelenséget azóta „etnikai tisztogatás”-nak nevezzük. A fő érintettek egyrészt a Kaukázus-régió lakói (1,9 millió ember), másrészt Jugoszlávia utódállamainak polgárai (4,4 millió ember) voltak (vö.: 7. táblázat).

7. táblázat. Etnikai alapú menekülés, üldözés és etnikai tisztogatás Európában (1990–1999)

<i>Származási ország</i>	<i>Célország</i>	<i>Szám</i>
Örményország, Karabah	Azerbajdzsán	750 000
Azerbajdzsán	Örményország	350 000
Abházia, Dél-Oszétia	Grúzia	270 000
Dél-Oszétia	Észak-Oszétia	50 000
Észak-Oszétia	Ingusföld	50 000
Csecsenföld	Ingusföld, Dagesztán, Grúzia	480 000
Horvátország, Bosznia	Szerbia	650 000
Horvátország	Horvátország	200 000
Bosznia	Nyugat-Európa	620 000
Bosznia	Horvátország, Szlovénia	210 000
Bosznia	Bosznia	1 300 000
Koszovó	Nyugat-Európa	380 000
Koszovó	Albánia, Bosznia, Macedónia, Montenegro	780 000
Koszovó	Szerbia	60 000
Koszovó	Szerbia	180 000
<i>Összesen:</i>		<i>ca. 6 280 000</i>

Forrás: Fassmann/Münz 2000; Höpken 1996; UNHCR 2000; Amerikai Menekültügyi Bizottság 2001.

Grúzia függetlenségi nyilatkozata Abházia és Dél-Oszétia autonóm tartományokban fegyveres konfliktusok kirobbanásához vezetett. Ennek következtében e területekről 270 000 grúz menekült el az ország más részeibe.

További 50 000 oszét menekült a szomszédos Észak-Oszétia autonóm tartományba, ahonnan viszont körülbelül ugyanennyi ingust üldöztek el Ingusföldre.²⁰ A háború még ennél is nagyobb népességvándorlást okozott Csecsenföldön. 1994 óta 480 000 csecsen menekült Ingusföldre, Dagesztánba és Grúziába. Ezen túlmenően 150 000 más nemzetiségű – főként szláv – személy hagyta el Csecsenföld területét.²¹

Az egykori Jugoszláviában 1992/93 és 1999/2000 között került sor tömeges menekülésre és üldözésre. Először a szerbek Horvátországban a megszállt Krajina és Szlavónia területéről mintegy 200 000 horvátot üldöztek el. Miután a horvátok elfoglalták a Krajinát és Nyugat-Szlavóniát, 300 000 szerb menekült Szerbiába. Közülük mindeddig kevesebb mint tíz százalék térhetett vissza hazájába.

Boszniában a polgárháború 1993 és 1996 között főként a muzulmán bosnyákok ellen irányuló tömeggyilkosságokhoz vezetett, majd végül a mindhárom etnikai csoportot érintő tömeges menekülésbe és üldözésbe torkollott. Boszniának a Daytoni szerződésben történt területi újrafelosztásáig az elüldözöttek száma 1,3 millióra nőtt. Közel 500 000 belső üldözöttről (Horvátországba 190 000, Szerbiába 280 000 és Szlavóniában 20 000 ember távozott) és több mint 600 000-en Nyugat-Európába menekültek el. Három éven belül (1993–1996) Bosznia-Hercegovina lakosságának több mint a felét üldözték el vagy telepítették át kényszerrel. A bosnyák menekültek és háborús üldözöttek legfőbb nyugati célpontja Németország, Ausztria és Svédország volt. Az erőszaknak csupán a NATO szerbek elleni katonai beavatkozása, valamint a békefenntartók (IFOR/SFOR) állomásoztatása vetett véget.

A Nyugat-Európába menekült bosnyákok nagy része immár visszatérhetett Boszniába, vagy kénytelen volt visszatérni. Magán Bosznián belül is csökkenőben van a belső elüldözöttek száma. Persze könnyebb volt a visszatérés az olyan területekre, ahol a saját nemzetiség van többségben. Időközben mintegy 200 000 személy tért már vissza otthonába olyan területre is, ahol a kisebbséghez tartozik.²²

A 20. század utolsó etnikai üldözésére 1998/99-ben történt kísérlet Koszovóban. A politikai autonómia megszüntetése és a szerbek által gyakorolt erőteljes diszkrimináció miatt már 1989 és 1998 között mintegy 380 000

20 Az elüldözöttek közül 2002-ig még viszonylag kevesen térhettek vissza eredeti lakóhelyükre.

21 Csecsenföldön 1997/98 óta az újra kirobbant fegyveres konfliktus akadályozza a visszatelepülést.

22 Wolfgang Petritsch, a nemzetközi közösség képviselőjének 2002. áprilisi közlése.

albán és muzulmán roma emigrált Nyugat-Európába. Végül 1999-ben a szerb rendőrség és milícia támadásai néhány héten belül több mint 840 000 albánt üldöztek el, kényszerítettek menekülésre. Az elüldözöttek fő célja a szomszédos Albánia (450 000), Macedónia (240 000) és Montenegro (70 000) volt. Több mint 60 000 koszovói menekült Szerbiába, további 20 000 pedig Boszniába. Az üldözésnek 1999 júniusában a NATO-tagállamok katonai beavatkozása vetett véget. Koszovóba NATO-parancsnokság alatt álló békefenntartó csapatokat (KFOR) küldtek. Ezután júliusig 500 000, 1999 végéig pedig összesen 820 000 koszovói albán tért vissza otthonába. Ezzel szemben 180 000 szerb és nem-muzulmán roma menekült el a visszatérő koszovói albánok elől, vagy pedig az utóbbiak üldözték el őket.²³ Többségük Szerbiában telepedett le. Másként ugyan, mint ahogy Slobodan Milosević és a szerb nacionalista értelmiség azt elképzelte, de etnikailag ily módon Koszovó is jobbára homogén régióvá vált.

Összegzés

Amikor 1992/93 után először Horvátországban, később Boszniában, végül pedig Koszovóban kirobbantak az etnikai konfliktusok, amelyek végső soron etnikailag motivált tömeggyilkosságokhoz és üldözésekhez vezettek, a kommentárok jó része „ősregi gyűlöletről”, balkáni vérbosszúról beszélt. Az etnikai tisztogatásokat atavizmusként értelmezték. Valójában azonban az efféle üldözések nem annyira a régmúlt idők repertoárjába tartoznak, hanem sokkal inkább a modern kor árnyoldalához. Hiszen a homogén nemzetállam 19. századi modell. Kelet-Közép-Európa politikai elitje számára az olasz és a német nemzetállam létrejötte, valamint Görögországnak az Oszmán Birodalomtól való függetlenedése szolgált mintaképpen. Ezekben az esetekben az államalapítást egy etnikailag definiált nemzet egzisztenciája vagy önérvényesítése legitímálta. Ugyanakkor Kelet-Közép-Európa fiatal nemzetállamai javarészt a francia centralizmus felé orientálódtak. Ám a kisebbségek számára e két koncepció egyikében sem jutott hely. Ez előbb-utóbb a 20. század már leírt „megoldásaihoz” vezetett: határrevízióhoz, erőltetett asszimilációhoz, lakosságcseréhez, extrém esetben népirtáshoz. Ennek előfeltétele az volt, hogy a rasszizmust és agresszív etnocentrizmust állami hatalmi eszközként és kollektív mobilizálási tényezőként instrumentalizálják. A lakosság egy részét

23 A szerbek koszovói exodusa már a hatvanas évek közepétől zajlik. 1995 után sikertelenül próbálták meg a horvátországi és boszniai szerb menekülteket Koszovóban letelepíteni.

„idegenné”, később „ellenséggé” nyilvánították, akikről meg kell szabadítani a nemzetet. E feladat az államapparátusnak jutott, amely nélkül sem a genocídium, sem a tömeges elűldözés nem lehetséges. Európában a 20. században mindkettőre háborúk után vagy háborúk következtében került sor. Békeidőben igen ritkán fordult elő etnikai tisztogatás.

Összességében a 20. század folyamán Európában 60 millió embert érintett az üldözés, kényszerkitelepítés, lakosságcsere vagy az etnikai alapú migráció. Az esetek nagy többségében a migráció nem volt önkéntes. De egy sor esetben mégis a kisebbségi státuszban leélendő étellel szembeni tudatos döntés eredményeképpen történt meg. Végül Európa politikai megosztottságának idején az is szerepet játszott, hogy kisebbségiként esetleg lehetőség nyílt a kiutazásra egy nyugati országba, ami Kelet-Közép- és Kelet-Európa többségi népei számára évtizedekig lehetetlen volt.

Az üldözés és az etnikailag motivált tömeges elvándorlás tartósan megváltoztatta Európa etnikai-demográfiai térképét. Csak kevés migráns és elűldözött térhetett vissza történelmi településterületére. A kivételek közé tartoznak a csecsenek és az ingusok, a nyolcvanas évek óta a krími tatárok, 1999 óta a koszovói albánok, végül egyre nagyobb számban a boszniai szerbek, horvátok és muzulmán bosnyákok. A nagy többség elvesztette etnikailag immár homogénné vált hazáját.

Bosznia és Koszovó a mi mércénket is egyértelműen megváltoztatta. Amit a nyugati demokráciák és Európa más államai 1918-ban és 1945-ben az etnikai konfliktusok megoldásának legtartósabb formájaként láttak – etnikailag lehetőleg homogén államok és településterületek létrehozását, szükség esetén akár tömeges elűldözés révén is – az ma a nemzetközi jog és az emberi jogok legdurvább megsértésének számít. A nagymértékű etnikai tisztogatást – amelyet 1945–1950-ben a második világháború győztes hatalmai még támogattak vagy legalábbis toleráltak – ma már az üldözők elleni katonai beavatkozás indokának tartjuk.

Fordította: *Mesés Péter*

IRODALOM

- Bade, Klaus J. (Hg.) (1999): *Aussiedler. Deutsche Einwanderer aus Osteuropa*. Osnabrück
- Bade, Klaus J. (Hg.) (1992a): *Ausländer, Aussiedler, Asyl in der Bundesrepublik Deutschland*. Niedersächsische Landeszentrale für Politische Bildung, Hannover

- Bade, Klaus J. (Hg.) (1992b): *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart*. München
- Benz, Wolfgang (Hg.) (1991): *Dimensionen des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München, 381–409.
- Benz, Wolfgang (Hg.) (1995): *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen*. Frankfurt a. M.
- Bethlehem, Siegfried (1982): *Heimatverreibung, DDR-Flucht, Gastarbeiter, Zuwanderung, Wanderungsströme und Wanderungspolitik in der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart
- Bobeva, Daniela/Telbizova-Sack, Jordanka (2000): »Migration aus und nach Bulgarien«, In: Fassmann, Heinz / Münz, Rainer (Hg.) (2000): *Ost-West-Wanderungen in Europa*. Köln/Weimar/Wien, 207–216.
- Centar za demografska istrazivanja (Hg.) (1971): *Migracije stanovništva Jugoslavije* (Wanderungen der jugoslawischen Bevölkerung), Institut Drustvenih Nauka, Belgrad
- Chesnais, Jean-Claude (1991): *The USSR Emigration – Past, Present and Future*. OECD, Paris
- Chesnais, Jean-Claude (1992): »Introduction«, In: Council of Europe (Hg.), *People on the Move, New Migration Flows in Europe*. Strassburg, 11–40.
- Delfs, Silke (1993): »Heimatvertriebene, Aussiedler, Spätaussiedler«, In: *Aus Politik und Zeitgeschichte* (Beilage zu *Das Parlament*), B48/93, 3–11.
- Dövényi, Zoltán (2000): »Ungarn im Spiegel der Ost-West-Wanderung«, In: Fassmann, Heinz / Münz, Rainer (Hg.): *Ost-West-Wanderungen*. Köln/Weimar/Wien, 183–194.
- Dövényi, Zoltan/Vukovich, Gabriella (1996): »Ungarn und die internationale Migration« In: Fassmann, Heinz/Münz, Rainer (Hg.), *Migration in Europa*. Frankfurt a. M./New York 1996, 263–283.
- Fakiolas, Rossetos (2000): »Griechenland und die Ost-West-Wanderung«, In: Fassmann, Heinz/Münz, Rainer (Hg.), *Ost-West-Wanderungen*. Köln/Weimar/Wien, 131–140.
- Fassman, Heinz / Münz, Rainer (Hg.) (2000): *Ost-West-Wanderungen in Europa*. Köln/Weimar/Wien
- Frantzioch, Marion (1987): *Die Vertriebenen – Hemmnisse. Antriebskräfte und Wege ihrer Integration in der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin (Schriften zur Kultursoziologie 9)
- Heitman, Sidney (1987): »The Third Soviet Emigration: Jewish, German and Armenian Emigration from the USSR since World War II«, In: *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien* 21, 1–108.
- Heitman, Sidney (1994): »Soviet Emigration since 1985«, In: *Nationalities Papers* 1, 247–261.
- Herbert, Ulrich (1986): *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des »Ausländer-Einsatzes« in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Berlin

- Herbert, Ulrich (2001): *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880–1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*. 2. Aufl. München.
- Hersak, Emil (1983): »Migracijska razmjena izmedju Italije i Jugoslavije« (Veränderungen der Wanderungen zwischen Italien und Jugoslawien), In: *Migracije* 1, Centar za istrazivanje migracija Zagreb, 131–139.
- Hilberg, Raul (1990): *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt a. M.
- Höpken, Wolfgang (1996): »Flucht vor dem Kreuz? Muslimische Emigration aus Südosteuropa nach dem Ende der osmanischen Herrschaft (19./20. Jahrhundert)« In: *Zwangsmigrationen in Mittel- und Südosteuropa*. Comparativ: Leipziger Beiträge zur Universalgeschichte und vergleichenden Gesellschaftsgeschichte 6/1, 1–24.
- Jacobmeyer, Wolfgang (1985): *Vom Zwangsarbeiter zum heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951*. Göttingen
- Jungfer, Eberhard / Heim, Susanne / Kahrs, Horst / Meyer, Ahlrich (1993): *Arbeitsmigration und Flucht. Vertreibung und Arbeitskräfteregulierung im Zwischenkriegseuropa*. Berlin
- Kersten, Krystyna (1968): »International Migration in Poland after World War II«, In: *Acta Poloniae Historica* 19, 49–68.
- Kosinski, Lezek (1982): »International migration of Yugoslavs during and immediately after World War II«, In: *East European Quarterly* 2, 183–199.
- Kucera, Milan (1994): *Populace Ceske republiky, 1918–1991*. Ceska demograficka spolecnost, Sociologicky ustav Akademie ved CR, Prag
- Kulischer, Eugene M. (1943): *The Displacement of Population in Europe*. International Labour Office, Montreal
- Kulischer, Eugene M. (1948): *Europe on the Move. War and Population Changes 1917–1947*. New York
- Kulischer, Alexander/Kulischer, Eugene M. (1932): *Kriegs- und Wanderungszüge. Weltgeschichte als Völkerbewegung*. Berlin
- Lemberg, Eugen/Edding, Friedrich (Hg.)(1959): *Die Vertriebenen in Deutschland*. 3. Bde., Kiel
- Lüttinger, Paul (1986): »Der Mythos der schnellen Integration. Eine empirische Untersuchung zur Integration der Vertriebenen und Flüchtlinge in der Bundesrepublik Deutschland bis 1971«, In: *Zeitschrift für Soziologie* 15, H. 1, 20–36.
- Morokvasic, Mirjana (1993): *Flucht und Vertreibung im ehemaligen Jugoslawien*. Demographie aktuell 2, Berlin
- Münz, Rainer (2002): »Ethnic Germans in Central an Eastern Europe and their 'Return' to Germany«, In: Münz, Rainer/Ohliger, Rainer (Hg.), *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparison*. London
- Münz, Rainer/Ohliger, Rainer (1998): »Long-distance Citizens: Ethnic Germans and their immigration to Germany«, In: Schuchk, Peter/Münz, Rainer (Hg.),

- Paths to Inclusion: The Integration of Migrants in the United States and Germany.* Providence/Oxford, 155–213.
- Münz, Rainer / Seifert, Wolfgang / Ulrich, Ralf (1999): *Zuwanderung nach Deutschland Strukturen, Wirkungen, Perspektiven.* 2. Aufl., Frankfurt a. M./New York
- Ohliger, Rainer (2000): »Von der ethnischen zur 'illegalen' Migration: Die Transition des rumänischen Migrationsregimes«, In: Fassmann, Heinz / Münz, Rainer (Hg.) *Ost-West-Wanderungen in Europa.* Köln / Weimar / Wien, 195–206.
- Reichling, Gerhard (1986): *Die deutschen Vertriebenen in Zahlen. Teil I: Umsiedler, Verschleppte, Vertriebene, Aussiedler 1940–1985.* Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, Bonn
- Seibt, Ferdinand (1995): *Deutschland und die Tschechen: Geschichte einer Nachbarschaft in der Mitte Europas.* 2. Aufl., München
- Stanek, Eduard (1985): *Verfolgt – verjagt – vertrieben, Flüchtlinge in Österreich 1945–84.* Wien/München/Zürich
- Statistisches Bundesamt (Hg.) (1958): *Die deutschen Vertreibungsverluste.* Wiesbaden
- Sterbling, Anton (1994): »Die Aussiedlung der Deutschen aus Rumänien: Motive, Randbedingungen und Eigendynamik eines Migrationsprozesses«, In: Münz, Rainer / Korte, Hermann / Wagner, Gert 8(Hg.), *Internationale Wanderungen*, 28. Arbeitstagung der Deutschen Gesellschaft für Bevölkerungswissenschaft 1994. *Demographie aktuell* 5. Berlin, 66–74.
- Stola, Dariusz (1992): »Forced migrations in Central European history«, In: *International Migration Review* 2. 324–341.
- Sundhaussen, Holm (1996): »Bevölkerungsverschiebungen in Südosteuropa seit der Nationalstaatswerdung (19./20. Jahrhundert)«, In: *Zwangsmigrationen in Mittel- und Südosteuropa, Comparativ: Leipziger Beiträge zur Universalgeschichte und vergleichenden Gesellschaftsgeschichte* 6/1. 25–40.
- Ther, Philip (1998): *Deutsche und polnische Vertriebene: Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945–1956.* Göttingen
- UNHCR (Hg.) (2000): *Zur Lage der Flüchtlinge in der Welt – 50 Jahre humanitärer Einsatz.* Bonn
- Urban, Thomas (1993): *Deutsche in Polen – Geschichte und Gegenwart einer Minderheit.* München
- US Committee for Refugees (Hg.) (2001.): *World Refugee Survey.* Washington DC.
- Vasileva, Dana (1992): »Bulgarian Turkish emigration and return«, In: *International Migration Review* 26, 432–452.
- Vichnevsky, Anatoly / Zayonschkovskaya, Zhanna (1994): »Emigration from the Former USSR: The Fourth wave«, In: Fassmann, Heinz / Münz, Rainer (Hg.), *European Migration in the Late Twentieth Century.* Aldershot 1994, 239–260.
- Wehler, Hans-Ulrich (1980): *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978.* Göttingen

JERZY KOCHANOWSKI

Repatriáltak vagy expatriáltak?

Lengyel polgárok áttelepítése a Lengyel Köztársaság
egykori keleti területeiről, 1944–1946

A lengyelek 1944 és 1946 közötti kitelepítése a Második Köztársaság keleti vajdaságaiból nem elszigetelt jelenség volt, hanem csupán egy a háború utáni migrációk sorában. Ezért tűnik elkerülhetetlenek az összevetése az ukránok és fehéroroszok Lengyelországból való kitelepítésével, valamint elsősorban a németek elűzésével. Az egyes elemek csak ezután kerülnek megfelelő megvilágításba, ekkor áll össze a kép, amelyben nincsenek győztesek és legyőzöttek, többé-kevésbé tapasztaltak, hanem csupán emberek.

A „lublini” Lengyelország és a szovjet köztársaságok áttelepítési szerződesei (1944. szeptember) az „evakuálás” kifejezést használták. Röviddel ezután előbb a hivatalos iratokban, majd a közbeszédben is a „repatriálás”, „repatriáltak” kifejezéseket alkalmazták. E két kifejezés egyike sem felel meg az egykori keleti területekről, az úgynevezett *Kresy*-ből származó lakosság státuszának. Ők – ironikusan – „depatriáltak”-nak vagy „expatriáltak”-nak nevezik magukat. Véleményem szerint leginkább a „kitelepítés”, „áttelepítés”, „kényszer áttelepítés”, valamint szélsőséges esetekben – például Volhíniában vagy Vilniusban – egyenesen az „elüldözés” kifejezéseket kellene alkalmaznunk.

Akár mennyire nem értett is egyet a londoni emigráns kormány a szovjetbarát Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottsággal (PKWN) az új keleti határvonal kérdésében, abban mindenképpen egyezett a véleményük, hogy a háború utáni Lengyelországnak homogén nemzetállammá kell válnia. Márpedig ez a népesség eltolódásához kapcsolódott: egyrészt a németek kényszerű kitelepítéséhez, másrészt pedig a lengyelek – önkéntes – áttelepüléséhez. Az önkéntesség elvét a „lakosság kölcsönös evakuálásáról” a PKWN és a Szovjet Szocialista Köztársaságok által 1944 szeptemberében kötött egyezményekben hangsúlyo-

san kiemelték. A szerződések a lengyel és a zsidó népesség „önkéntes áttelepülését” előfeltételezték a *Kresy*-ből (és természetesen az ukránokét és a fehér-oroszokét Lengyelországból), de az áttelepülés kritériumait nem határozták meg pontosan: az vagy az 1939. szeptember 17. előtti lengyel állampolgárság vagy pedig a lengyel nemzetiség kinyilvánítása volt. Figyelembe véve az egykori *Kresy* bonyolult etnikai viszonyait, ez szükségszerűen komoly konfliktusok forrásává vált.

A harmincas évek végi becslések szerint a Második Köztársaságnak az 1944-ben a Szovjetunióhoz csatolt keleti területein körülbelül 11.600.000 lengyel állampolgár élt, közöttük több mint 4 millió lengyel és több mint 1 millió zsidó. Feltételezhetjük, hogy az 1944. esztendő második felére a hátrterületek lengyel lakossága a szovjet és német repressziók, a terror, a holokauszt és az elhurcolások következtében a felére csökkenhetett. Ebben az összefüggésben meg kell említenem az ukrán nacionalisták által a háború idején Kelet-Galíciában és Volhíniában végrehajtott „etnikai tisztogatást”. E „háború a háborúban” nyolcvanezer halálos áldozatot követelt, háromszázezen pedig a Főkörmányzóság területére menekültek.

Az 1944. szeptemberi szerződések az áttelepülést 1944. december 1. és 1945. április 1. közé tervezték. Az időpont nem volt tartható, az egyezmények hatályát többször meg kellett hosszabbítani. A lengyelek áttelepülésének fő fázisa lényegében 1946 júniusára fejeződött be. Az 1944. szeptemberi szerződések csak azokra a lengyelekre vonatkoztak, akik az adott pillanatban a Szovjetunió nyugati köztársaságaiban tartózkodtak, azokra nem, akik Oroszország belsejében éltek. Szerződést az ő repatriálásukról (ez esetben helyes a fogalom használata) csak 1946. július 6-án írtak alá. Ez a szerződés csupán a közvetlenül 1939. szeptember 1. előtt odaköltözött lengyel állampolgárookra vonatkozott, azokat a lengyeleket nem érintette, akik már régebben is Oroszországban (például Kazahsztánban) éltek.

Az áttelepülés első hulláma 1944 végén és 1945 elején viszonylag szerény méretű volt. Ez nem csupán a szervezési nehézségeken múltott, hanem a „régii Lengyelország” lerombolt területeinek csekély befogadóképességén is. Az áttelepítés 1945 második felében gyorsult fel, amikor ezt az úgynevezett visszanyert területeken beindult telepítési akció lehetővé tette, ami azonban a németek kitelepítését is felgyorsította. 1944-ben még csak Ukrajnából telepítették ki a lengyeleket (körülbelül 117.000 főt). Az 1945-ös esztendőben Ukrajnából már 512.000, Fehér-Oroszországból 136.000, Litvániából 73.000, a Szovjetunió belső területeiről pedig 22.000 embert telepítettek ki. Ugyanez 1946-ban: Ukrajnából 158.435, Fehér-Oroszországból 136.419,

Litvániából 123.443, Szovjetunió belső területeiről 221.717 fő. 1944 és 1946 között hivatalosan összességében mintegy másfél millió ember áttelepítésére került sor.

Egy kis kitérőt kell tennem, hogy megmagyarázzam a „hivatalosan” kifejezést. A lengyelek egy része ugyanis a hivatali struktúrák tudta és segítségével nélkül „repatriált”. Az „illegális” vagy „vad” áttelepülések ugyanakkor némi képpen különböztek a kelet-brandenburgi, alsó-sziléziai vagy pomerániai németek 1945 áprilisa és augusztusa között végbement „vad elűzésétől”. Az efféle migráció a *Kresy*-ben inkább a lakosság, mintsem a hivatalok kezdeményezésére történt. Ezen a módon politikailag kompromittált személyek jutottak el a „lublini” Lengyelországba (többek között a Honi Hadsereg tagjai), továbbá Vilnius környéki lengyelek, akik nem tudták kivárni a szerződéseket szabotáló litván hatóságok „hivatalos” kitelepítési akcióját. A másik csoportot az ukrán nacionalisták elől menekülő volhíniai lengyelek alkották. E csoportot mintegy kétszázezer főre becsülhetjük.

Mind a lengyeleknek, mind pedig a németeknek olyan területeket kellett elhagyniuk, ahol már évszázadok óta éltek, és amelyekhez erős emocionális, tradicionális és történelmi szálak fűzték őket. Az egykori Kelet-Németországban és az egykori Kelet-Lengyelországban az azonnali menekülési hajlandóság mellett ugyanúgy megvolt a helyben maradásra irányuló, nem kevésbé erős akarat is, amely erősebb volt az „újtól” való félelemnél. Az efféle magatartás összefüggésben állt az új határok tartósságára vonatkozó kétellyel, a politikai változások (például újabb világháború), a nemzeti koegzisztencia lehetőségének reményével, végül a lembergi és vilniusi lengyel értelmiség köreiben a *Kresy* nemzeti jellegének megőrzésével.

A „döntési folyamatban” – menni vagy maradni – fontos szerepet játszott a lengyel kormány propagandája, amelyet a *Kresy* lengyel lakosai között fejtett ki. Elsősorban Fehér-Oroszország és Litvánia vidéki lakossága számára a lengyel hatóságok jelentették a jogállamiság és a jövőbe vetett remény garanciáját. A lengyel hivatalnokok és küldöttek tevékenységét az ukránok és a litvánok állandó panaszai kísérték. A lengyel kormány litvániai főmegbízottját, Stanislaw Ochockit tizenöt évi munkatáborra ítélték.

A lengyel intézmények érdemeit nem szabad alábecsülnünk. De a nemzeti érzelmek, a lengyelországi – még ha nem is az ősök földjén való – élet akarása mellett a kivándorlás másik alapvető tényezője a félelem és kényszer volt. A kényszernek számos formája létezett: közvetlen terror (például Kelet-Galíciában), letartóztatások, elhurcolás a Szovjetunió belső területeire, erőszakos ukránosítás vagy litvánosítás. A döntésben segített az a tudat, hogy még

mindig jobb a bizonytalan sors elébe menni Nyugatra, mint a biztos sorsot választani – Keleten.

Az egyes szovjet köztársaságok hatóságai másképp kezelték a városi, mint a vidéki lengyel lakosságot. Amíg az öntudatos városiaktól gyorsan igyekeztek megszabadulni, addig a vidéki lakosság kitelepítését elhúzták, gyakran szabotálták is (főként Litvániában és Fehér-Oroszországban). A parasztok visszatartása gazdasági okokból volt fontos. A hatóságok bizonyos területek elnéptelenedésétől, a termelés visszaesésétől tartottak. A kiutazási igények regisztrálását gyakran korlátozták, főként az olyan vidékeken, amelyek a nemzetiségi kérdés már 1939 előtt sem volt egyértelműen meghatározható. Litvániában például 380.000 személyt regisztráltak, közülük 171–197 ezer (45,1–51,5%) települt ki valójában. Vilniusban a százalékos arány elérte a nyolcvanat, az egykori Wilnói vajdaság vidéki területein azonban körülbelül 31% maradt.

A városi lakosság áttelepülését nem egyedül az a tényező könnyítette, hogy az új hatalom előnyben részesítette az eltávolításukat. A városiak jobban hozzáfértek az információkhoz, a regisztráló helyekhez, a szállítóeszközökhöz. Lényegesen mobilabb csoportot képeztek a parasztnál, akiknek a gazdálkodáshoz szükséges eszközeiket, felszereléseiket stb. is magukkal kellett vinniük.

A Nemzeti Tanács áttelepülésekkel foglalkozó megbízottja, Stanislaw Grabski 1945 szeptember eleji jelentésében azt írta, hogy ha a *Kresy*-ben élő lengyeleket a lengyelországi utazástól valami visszatartja, akkor az *nem a határok megváltoztatásába vetett remény, hanem sokkal inkább a repatriáltakra Lengyelországban váró bizonytalan sorsból való félelem, valamint a végzetes szállítási körülmények*. Az „önkéntesen áttelepülő” lengyelek sorsa ebből a szempontból valóban nem különbözött a kényszerrel kitelepített németekétől. Ugyanaz az elv érvényesült: előbb az ember, aztán a vonat. Grabski jelentésében ez olvasható: „[a repatriáltak] általában 10–15 napot várnak a megígért vonatra, anélkül, hogy meleg étel főzhetnének, anélkül, hogy bármi is védené őket az esőtől, a vihartól és az állandó éjszakai fosztogatásoktól”.

A lengyelországi út is maga volt a pokol. A szállítási problémák elsősorban a katasztrofális szervezésből, a szétrombolt vasútvonalakból, a háborús prioritásokból, valamint a sima korrupcióból adódtak. A gyakran hetekig tartó utazás – főként az őszi és a téli hónapokban – számos áldozatot követelt, már csak azért is, mert az áttelepítést 1945–46 szigorú telén sem állították le. Például 1945. november 19-én a kelet-galiciai Buczaczból útnak indítottak egy szerelvényt 961 emberrel, közöttük 143 gyerekkel. Az ötvenöt

vagonból tizennégynek volt teteje. A vonat három hét múlva, december 10-én ért a 250 kilométer távolságra lévő Rzeszowba. Csupán a határon, a várakozás során négy ember fagyott meg. A jelentés betegeket, további állapotokat nem említ.

Az 1944. szeptemberi szerződések értelmében a lengyel áttelepülők családonként két tonnányi csomagot vihetek magukkal. Ezt valóban nem lehet összehasonlítani azzal, amit az átlagos kitelepített német vihetett magával. Hivatalos adatok szerint az áttelepülők 1944 és 1948 között 71.213 lovat, 139.272 szarvasmarhát, 168.960 mezőgazdasági termelőeszközt vittek magukkal Lengyelországba. A valós helyzet azonban kevésbé volt rózsás. Sok minden nem az államközi egyezményektől függött, hanem a helyi hatóságok döntéseitől, a helyi viszonyoktól és körülményektől. A litvánok minden háztartási eszközt (például matracokat) bútorként kezelték, s megtiltották a kivitelüket. Az új államhatárokon is szigorú vámvizsgálatokat végeztek.

Az áttelepülőket az út során folyamatosan zaklatta a Vörös Hadsereg, gyakran közönséges banditák támadták meg őket.

Az 1944. szeptemberi megállapodások szerint a lengyel kitelepülők hátrahagyott vagyonát (föld, ingatlan) fel kellett becsülni, hogy az új helyen mezőgazdasági üzemek vagy városi tulajdonban lévő ingatlanok formájában kompenzálják őket. Persze csak az olyan vagyonról lehetett szó, amelyről a tulajdonos bizonyítani tudta, hogy az övé, ami természetesen nem volt minden esetben lehetséges. A kártalanítás alapjául a helyi vegyes bizottságok vagyonleírása szolgált. Ám a kiutazás gyakorta kaotikus körülmények között, sietve zajlott, vagy éppen nyomás és terror hatása alatt, mint 1945 őszén Tarnopol környékén. A menekülők fölértékelés nélkül hagyták hátra vagyonukat, gyakran még evakuációs igazolványuk sem volt, amellyel igazolhatták volna, hogy áttelepülők. A fogadó országban sem volt kisebb a káosz, a letelepítés első „forradalmi” időszakában alig akadt valaki, aki a jogelveket betartotta volna.

A lengyel hatóságok igyekeztek „rugalmasan” kezelni a problémát, de az áttelepülő, aki nem tudta igazolni korábbi vagyoni helyzetét, tulajdonosból gyakran egyszerű haszonélvezővé vált. A tulajdonviszonyokat, főként a visszanyert területeken, részben mind a mai napig nem tisztázták. Manapság körülbelül négyszázezer egykori áttelepülőnek vagy a leszármazottaiknak van követelése az állammal szemben.

Az áttelepülők mindegyike megtapasztalta az új helytől, a teljességgel idegen környezettől való félelmet. Mind a németek, mind pedig a lengyelek számíthattak arra, hogy a helyi lakosság szemében ők idegen elemként, konkurenciaként jelennek majd meg. A levelek, amelyeket a megszállt Németországból

küldtek a „visszanyert területekre”, éppúgy az idegenség és az elutasítottság érzéseiről tanúskodnak, mint azok, amelyeket a „lublini” Lengyelországból küldtek a *Kresy*-be. Ugyanakkor számos áttelepülő számára a „kisebbik rossz”-nak számított, hogy a „rég Lengyelország” területére költözzön a visszanyert területek helyett. Közelebb voltak az elvesztett hazához, esetleg rokonaik éltek a környéken, a környezet ismerősebb volt, mint az egzotikus és idegen Wrocław, Szczecin vagy Jelenia Góra. Ugyanakkor a hatóságoknak más tervei voltak, mind állami, mind pedig regionális szinten. Az állami hatóságok számára elsőrangú politikai és gazdasági kérdés volt az egykori német területek betelepítése, még ha az a káoszt és veszteségeket eredményezett is. A „rég Lengyelország” területén, kiváltképpen az új keleti határok mentén nem akartak bizonytalan elemeket letelepíteni, akik természetesen negatív érzésekkel viseltettek a keleti szomszédokkal szemben.

A központi hatóságok politikája nagymértékben egybecsengett a helyi elíttek, főként a kommunisták szándékaival, akiknek szemében a repatriáltak nem csupán a politikai nyugalmat zavarták meg, hanem bizonyos mértékben az éppen csak létrehozott kliensrendszert is veszélyeztették. Az áttelepültek jelentős konkurenciát jelentettek az egykori német vagy ukrán gazdaságok és ingatlanok sorsát illetően is, amelyek átvételére a helybéli lakosság számított. 1945 szeptemberében a Varsó melletti Sochaczewből az alábbi jelentés érkezett: „A helyi hatóságok ellenségesen viszonyulnak a leteleítéshez. (...) Amíg egy repatriálnak nincs hol letelepednie, addig a helybéliek három vagy akár több gazdasággal is rendelkeznek.” Egyre népszerűbbé váltak az efféle jelszavak: Nagylengyelország a nagylengyeleké, Pomeránia a pomerániaiaké. A feszült helyzetben az is előfordult, hogy áttelepülőket gyilkoltak meg.

A repatriáltak nagy része az úgynevezett visszanyert területeken telepedett le: Litvániából 121.846, Fehér-Oroszországból 247.936, Nyugat-Ukrajnából 612.405 ember. Az útvonalak általában a szélességi körök mentén húzódtak: Ukrajnából Sziléziába, Litvániából és Fehér-Oroszországból Kelet-Poroszországba és Pomerániába. Például a Litvániából áttelepült lengyelek 26,1%-a a Gdanski Vajdaságban, 25,9%-a Olsztynban telepedett le, s csupán 14,8%-a került Wrocławba. Ezzel szemben az Ukrajnából jövők 37,9%-a Felső-Sziléziában, 35,4%-a pedig Alsó-Sziléziában telepedett le.

A fentebb leírt út vége általában nem jelentette egyben a problémák megszűntét is. Sőt, ellenkezőleg. Az alábbi példa Alsó-Sziléziából való, de éppúgy jellemző Pomerániára, Kelet-Brandenburgra és Kelet-Poroszországra is. Annyit persze meg kell még jegyeznünk, hogy az efféle jelentések és tudósítások elsősorban a negatív tényeket sorolták fel, ahol normális mederben

folytak a dolgok, ott nem készült jelentés. Volt a repatriálásnak olyan területe is, ahol – az akkori körülményeknek megfelelően – minden rendben ment (például a sziléziai Brynow).

Az áttelepülőket általában valamely vasútállomáson, de gyakran egyszerűen a mezőn tették ki. Íme tehát a jelentés az alsó-sziléziai Popielowból, 1945 júliusából: „A repatriálók táborai nyomorúságos és kétségbeejtő képet mutatnak. A komoly élelmiszerhiány mellett betegségek is tizedelik a repatriálókat. Hasonló sorsra jut az élő jószág is. Az élelmiszermaradékokon, a közeli trágyadombon és az állatokon legyek ezrei röpködnek, félelmetesen kísérteties képet nyújtva. Azokat a családokat, amelyeknek sikerült valamelyik faluban helyet találniuk, a szovjetek kiteszik a házakból, hogy a németeknek juttassák.”

Ezután következtek a letelepedés – gyakran az utazás tapasztalataival megegyezően tragikus – gondjai, az – egy ideig még eltartó – együttélés a németekkel, a – viszonylag rövid ideig tartó – konfliktusok a Vörös Hadsereggel, valamint a hosszadalmas problémák a lengyel hatóságokkal és a közép-lengyelországi áttelepülőkkel. Ám végül is a kelet-lengyelországiak számára Vilnius, Lemberg, Nowogrodek, Pinsk éppúgy történelemmé vált, mint a németek számára Breslau (Wrocław) és Stettin (Szczecin). A Bug mögötti „elveszett Árkádia” kollektív emlékezete viszont már egy másik írás témája.

Fordította: *Mesés Péter*

JIŘI PEŠEK

A csehek és németek 1938–1949 közötti kényszermigrációja az 1989 utáni cseh történettudományban

A címbeli összefüggésben tulajdonképpen nehéz feladat *csupán* a cseh történetírásról beszélni. Ugyanis a kezdetektől fogva, tehát rögtön a rendszerváltás után már német történészek is részt vettek az új cseh – szlovák történetnézet kialakításában. Jan Křen, Václav Kural, Vilém Prečan vagy Bedřich Loewenstein korábbi baráti és munkatársi kapcsolatai hirtelenjében a 20. század közösen kutatott és vitatott historiográfiájának teljesen új paradigmátikus alapjaivá váltak. Már 1990-ben magalakult a Német–Cseh Történetbizottság, amely a két ország külügyminisztériumától azt a feladatot kapta, hogy a két nemzeti közösség kommunikációját akadályozó történeti mítoszokat és a hidegháború korszakából származó, bizonyos célokot szolgáló sztereotípiák göröngyeit elemzés, komparatív kutatás és közös interpretációs munka révén eltakarítsa.¹

A nem túl távoli múlt német–cseh közös feldolgozása hamarosan beindult regionális és szakmai szinteken egyaránt. Nyilvánvaló, hogy a különféle csoportosulások más és más szándékokkal jöttek létre: a Szudétanémet Hazafias Szövetség által befolyásolt történészek, politológusok és újságírók teljesen másutt látják az 1918 és 1948 közötti történelem fényeit és árnyait, mint a Bizottság vagy a Collegium Carolinum holdudvarához tartozó kutatók. Azonban a cseh határvidék klubjának miliőjéből származó, szigorúan nemzeti posztkommunista aktivistákat leszámítva, a német–cseh problematikával – tehát többé-kevésbé a kényszerű migrációval is –

---

1 Lásd: Jörg K. Hoensch – Hans Lemberg (szerk.): *Begegnung und Konflikt. Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815–1989* [Érintkezés és konfliktus. A csehek, szlovákok és németek viszonyának megvilágítása 1815–1989] Essen, 2001. Előszó, 7–12. o., valamint a bizottság megjelent publikációinak áttekintését, illetve az irodalomjegyzék igen hasznos listáját, 305–310. o.

foglalkozó személyek a saját nézeteiket és értelmezéseiket a német csoportokkal való párbeszéd révén fogalmazzák meg, fejlesztik tovább.² Már ez egyértelmű előrelépés a korábbi időkhöz képest, amikor a legtöbb szerző valahogyan átdobta saját tanulmányát a rozsdás függöny másik oldalán lévő néma csöndbe, anélkül, hogy választ remélhetett volna. Most már inkább politikailag különféleképpen orientált bilaterális csoportok vitáznak egymással, nem pedig valamiféle nemzeti csapatok.

Mégis fontosnak tartom, hogy témám kifejtését kronológiai rendben kezdjem meg: a háború előtti és utáni menekülés, az üldözés, a lakosságcsere, illetve a kései harmincas évek és a negyvenes évek kényszerű migrációjának teljes problematikája a hetvenes-nyolcvanas évek politikailag „normalizált” szocialista Csehszlovákiájában a hivatalosan nemkívánatos kutatási és publikációs témák közé tartozott. Az 1938–39-es esztendő kényszerű migrációját épp úgy tabuként kezelték, mint a háború utáni mozgásokat, de ez utóbbiakat talán még fokozottabban. Ez persze nem azt jelenti, hogy 1989-ig egyáltalán nem lehetett hozzányúlni e témához, ám – a főként e szomorú korszak végén beinduló – kutatások egyedi eseteket jelentettek, s csak az új rendszer küszöbén jelenhettek meg nyomtatásban. Josef Bartoš-nak a megszállt határvidék 1938 és 1945 közötti történelméről és annak cseh lakóiról szóló könyvéről beszélek, amely említi az 1938-ban elüldözött csehek sorsát, vagy Jiří Lukas tanulmányáról, amely a Prágából 1946-ban elűzött németekről szól, de tulajdonképpen említhetem Tomáš Staněknek a háború utáni évekről, a németek Csehszlovákiából való kiűzéséről alapvető szintézist nyújtó könyvét, amelyet az olvasó 1991-ben vehetett kézbe, pedig disszertáció formájában már néhány évvel a rendszerváltás előtt elkészült.³

---

2 A német–cseh kapcsolatokkal foglalkozó történeti irodalom áttekintését nyújtja a prágai Kortörténeti Intézet bibliográfiája: Věra Břenova – Slavěna Rohlíková (szerk.): *Czech and Czechoslovak history 1918–1999. A bibliography of Selected Monographs. Volumes of Essays and Articles. Published from 1991 to 1999.* Prága, 2000. 313–320. o.

3 Josef Bartoš: *Okupované pohraničí a české obyvatelstvo 1938–1945* [A megszállt határvidék és a cseh lakosság 1938–1945] Prága, 1978.; Jiří Lukas: *Odsun německého obyvatelstva z Prahy 1946* [A német lakosság elűldözése Prágából 1946] *Pražský sborník historický*, 1990/23. 88–117. o.; Tomáš Staněk: *Odsun Němců z Československa 1947–1947* [A németek elűldözése Csehszlovákiából 1945–1947] Prága, 1991. – További bibliográfiák: Tomáš Staněk: *Vérfolgunng 1945. Die Stellung der Deutschen in Böhmen, Mähren und Schlesien (außerhalb der Lager und Gefängnisse)* [Üldözés 1945. A németek helyzete Csehországban, Morvaországban és Sziléziában (a táborokon és börtönökön kívül)] Bécs, 2002. 238–251. o.; uő.: *Vertreibung und Aussiedlung der deutschen aus der Tschechoslowakei 1945–1948* [A németek elűldözése és kitelepítése Csehszlovákiából 1945–1948] In: Hoensch-Lemberg i. m., 207–230. o., valamint Detlef Brandes – Edita Ivaničková – Jiří Pešek (szerk.): *Erzwungene Trennung. Vertreibungen und Aussiedlungen in und aus der Tschechoslowakei 1938–1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien* [Kényszerű válás. Üldözések és kitelepítések Csehszlovákiá-

Mindazonáltal már a nyolcvanas években is voltak a háború utáni kényszerű migrációkkal foglalkozó, nagyon fontos szövegek, nevezetesen a csehszlovák ellenzékiek vitaanyagai, amelyek szamizdat formában, illegális történelmi tanulmányokként terjedtek. A vitát Ján Danubius-Mlynárik tételei váltották ki, és a munkától eltolt történészek és politológusok egész sora szólott hozzá. A szélesebb cseh közvélemény csak a rendszerváltás után ismerte meg ezt a vitát, amely kritikusan vizsgálta a háború utáni kényszeremigrációk mindaddig bevett értelmezési sémáját, miszerint az a kollektíve bűnös németekkel szembeni jogos bosszú lett volna. 1990-ben megjelent a *Csehek, németek, elűzetés. Független történészek diskurzusa* című könyv.⁴ Szerkesztői Bohumil Černý, Jan Křen, Václav Kural és Milan Otáhal voltak, vagyis magának a vitának a résztvevői, de olyan nem történész szerzők is kifejtették nézeteiket, mint Petr Pithart vagy Petr Přihoda.⁵

Az ellenzéki vita fő hozadékának ebben az időben az ellenzéki politikai reprezentánsok politikai paradigmaváltását tekinthetjük, azon csoportét tehát, amely 1989 novembere után az ország irányítását átvette. E vita nélkül aligha lett volna lehetséges, hogy Václav Havel 1989 decemberében, még köztársasági elnökké választása előtt bocsánatot kérjen a németek 1945-ös kiűzése során alkalmazott erőszakért. A vita során alakult ki az az ellenzéki elképzelés is, hogy a háború utáni megosztottság végső megszüntetése érdekében szükséges a Németország újraegyesítése (Jiří Dienstbier).⁶

Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy a széles csehszlovák, illetve cseh közvélemény akkoriban, tehát a kilencvenes évek elején, erre a szemléletmódra nem volt felkészülve, ezért igen visszafogottan, sőt dühösen reagált. Amint már említettük, az elüldözés-problematika addig hozzáférhető értelmezése a német és részben a magyar kisebbség elüldözését és a lakosságcerét kemény, de igazságos bosszúnak tekintette az első Csehszlovák Köztársaság szétveréséért, a cseh lakosság nagy részének a határvidékről történt 1938-as elűzéséért, a nemzetiszocialista megszálló hatalom bűneiért,

---

ban és Csehszlovákiából 1938–1947 között, összevetve Lengyelországgal, Magyarországgal és Jugoszláviával] Essen, 1999.

4 Bohumil Černý – Jan Křen – Václav Kural – Milan Otáhal: *Češi, Němci, odsun: diskuse nezávíslych historiků* [Csehek, németek, elűzetés. Független történészek diskurzusa] Prága, 1990.

5 Vö. például: Petr Pithart: Die Wandlungen der tschechischen Identität und „unsere Geschichte“ [A cseh identitás változásai és a „mi történetünk”] *Bohemia*, 35/2 1994, 435–439. o.; Podiven (Petr Pithart, Petr Přihoda és Milan Otáhal közös álneve): *Češi v dějinách nové doby: pokus o zrcadlo* [A csehek az újkori történelemben: kísérlet a tükör előtt] Prága, 1991.

6 Jiří Dienstbier: *Snění o Evropě* [Álmok Európáról] Prága, 1990.

valamint azért, amiért a német és a magyar kisebbség döntő hányada egészen a keserű végig oly kitaróan támogatta a Hitler- és a Horthy-rezsimet. A (nem csupán) cseh történészek nagy része közvetlenül 1989 után nem volt képes arra, hogy ezeket az eseményeket az 1938 és 1950 közötti közép-európai, sőt, európai kényszermigrációs folyamatok kontextusába helyezze.

Ugyanis a (szudéta)német félnél még mindig nagy szerepet játszottak a hidegháborús sztereotípiák. Ez elsősorban az elűldözés áldozatainak számára vonatkozott. Továbbra is ragaszkodtak ahhoz az állításhoz, hogy a háború után 225–250.000 szudétanémet vált gyilkosság áldozatává. Ezzel szemben a német–cseh bizottság vizsgálatai azt állapították meg, hogy az elűldözés idején mintegy hatezer embert gyilkoltak meg, májusban–júniusban mintegy 5.500 személy lett öngyilkos, további 18.000 ember, de talán kétszer annyi halt meg különböző okokból a táborokban.⁷

Megemlítem ugyan ezeket a számokat, de egykori levéltárosként igen szkeptikusan viszonyulok az efféle statisztikákhoz, amelyek többek között szinte kizárólag a szudétanémetekkel foglalkoznak, a birodalmi német menekülteket és a cseh területeken letelepedett birodalmi németeket alig említik. A háború vége és az azt közvetlenül követő időszak migrációs szempontból hihetetlenül kaotikusan dinamikus korszak volt, amelyet nem lehet a háború előtti és utáni statisztikai adatok révén megragadni. Mindazonáltal az a megállapítás, hogy 1945 nyárelőjén „csak” 30–45.000 szudétanémet halt meg, felháborodást keltett a hivatásos szudétanémetek körében – mintha így a tragédia maga lenne jelentéktelenebb.

A – fájdalmas – német–cseh problematika rövid időn belül az újjáéledő cseh, illetve cseh–német historiográfia legélénkebben kutatott területévé vált. Ám eltartott néhány évig, amíg a forráskutatás, a nemzetközi irodalom tanulmányozásának, illetve a nemzetközi diskurzusnak az első eredményeit közzé lehetett tenni. Emlékeztetnünk kell arra, hogy 1992-ig a cseh levéltárakban ötven évre zárolták az anyagokat, s ezt az időt csak a levéltári törvény megváltoztatásával lehetett harminc évre csökkenteni. Így közvetlenül a rendszerváltás után csak 1940-ig lehetett a levéltári anyagokat kutatni. Egy ideig (véletlenül éppen az 1992-ben megkötött német–csehszlovák

---

7 Német–Cseh Történészbizottság. Sajtóközlemény, 1996. december 17.: a Német–Cseh Történészbizottság állásfoglalása az üldözések áldozatainak tárgyában. In: Hoensch – Lemberg i. m., 245–247. o. Továbbá Jaroslav Kučera: Statistische Berechnungen der Vertreibungsverluste – Schlusswort oder Sackgasse? [Az üldözések áldozatainak statisztikai vizsgálata – végszó vagy zsákutca?] In: Hoensch – Lemberg i. m., 231–244. o., a teljes addigi irodalom összefoglalása.

szerződésig) csak kivételes esetekben volt mód betekintetni az 1945–1950 közötti időszak forrásaiba. Az is eltartott egy jó ideig, amíg a legfontosabb külföldi – főként német – irodalom Csehországban olvashatóvá vált. Ráadásul a cseh levéltárak ez idő tájt túlzás nélkül gigantikus átépítéseken mentek át, átköltöztek, miközben hektikus munka folyt a rehabilitálások és a reprivatizáció előkészítésével összefüggésben.

Ennek ellenére már a kilencvenes évek első felében megjelent a cseh regionális forrástanulmányok első sorozata az elüldözés-politika tárgykörében (Zdeněk Radvanovský, Vojtěch Žampach, Josef Bieberle, Jana Hradilova, Jiří Hrazdára, Vladimír Kaiser, František Hýbl, Marek Poloncar, Mečislav Borák stb.).⁸ Ugyanebben az időben jelentek meg az első központi jellegű forráskiadványok és értékelések (elsősorban a következő művekre gondolok: Jitka Vondrova: *A csehek és a szudétanémet kérdés. Dokumentumok.*; Dobroslav Matejka [szerk.]: *A szudétanémetek elüldözésének jogi aspektusai*; Karel Jech – Karel Kaplan [szerk.]: *A köztársasági elnök rendeletei 1945–1946*).⁹ Az ekkortájt megjelent cseh és német anyagokat Jaroslav Kucera 1994-ben értékelte áttekinthetően (ezt követte Eva Hahn *Szudétanémet probléma – nehéz búcsú a múlttól* című könyve és Tomáš Staněk egy tanulmánya 1999-ben).¹⁰

A kilencvenes évek közepén aztán az elüldözés és a lakosságcsere problémája – főként a bajor–cseh félreértések következményeként – fontos politikai tényezővé vált. Ugyanekkor egy sor kritikai tanulmány hatására, amelyek a háború utáni évek eseményeit konkrétan, drasztikusan és elemezve ábrázolták, az addigi hangulat – legalábbis történészkrökbén – változni kezdett. Noha a téma politikamentessé tétele és történelmi tematizálása a cseh politika és a Szudétanémet Hazafias Szövetség kevésbé szakszerű, folyamatos vitája miatt alig volt lehetséges, azért a cseh és német történészek közötti nyílt és kritikus párbeszéd számos platformján (a Német–Cseh Történészbizottság rendszeres ülésein, a jihlavai német–cseh találkozókön, egy sor ad hoc

8 Tomáš Staněk: 1945 – Das Jahr der Verfolgung. Zur Problematik der außergerichtlichen Nachkriegsverfolgungen in den böhmischen Ländern [1945 – az üldözések éve. A bírósági ítéletek nélküli üldözések problematikájáról a háború utáni Csehországban] In: Brandes – Ivaničková – Pešek i. m., 125. o.

9 Jitka Vondrova: *Die Tschechen und die sudetendeutsche Frage. Dokumente.* [A csehek és a szudétanémet kérdés. Dokumentumok.] 1994.; Dobroslav Matejka (szerk.): *Rechtliche Aspekte des Abschlusses der Sudetendeutschen* [A szudétanémetek elüldözésének jogi aspektusai] 1995.; Karel Jech – Karel Kaplan (szerk.): *Die Dekrete des Präsidents der Republik 1945–1946* [A köztársasági elnök rendeletei 1945–1946] 1995.

10 Eva Hahn: *Sudetendeutsche Frage – Obřízná loučení s minulostí* [Szudétanémet probléma – nehéz búcsú a múlttól] 1996.; Tomáš Staněk: 1945... 123–152. o.

regionális rendezvényen) lehetett megtanulni, hogy a más nyelvet beszélő partner érveit és szemléletmódját nem elutasítani kell, hanem olyan lehetőségnek tekinteni, amely alkalmat nyújt a saját elképzelések, valamint az ellenérvek kritikus, tárgyyszerű összevetésére. Elsősorban a művelt közvélemény hangulatváltásában fontos felvilágosító szerepet játszott az irodalom is, valamint a háborús és a háború utáni időszakról megjelenő számos német, cseh és zsidó visszaemlékezés.

Talán kijelenthetem, hogy kiterjedt témánk historiográfiai produkciójában a kilencvenes évek közepén egyszerre történt meg a kvalitatív és a kvantitatív fordulat. 1995-ben jelent meg Milan Skřivánek monográfiája a Svitavy környékén élő németek kitelepítéséről.¹¹ Mindenekelőtt azonban Tomáš Staněk két igen fontos, 1996-ban megjelent könyvét kell említenem: az *Üldözés 1945-ben. A németek helyzete Cseh- és Morvaországban, valamint Sziléziában*, továbbá a *Táborok Csehországban* címűeket.¹² E két alapvető fontosságú könyvet, amelyek a kitelepítések feltételeivel, előkészületeivel és kivitelezésével foglalkoznak, Staněk, Borák, Janák valamint több más morva és sziléziai kutató publikációi és forrástanulmányai követték.¹³

Az 1997-es német–cseh nyilatkozatot többek között a német–cseh történelemszabotázs által a minimális konszenzuseresés jegyében 1996-ban kiadott *Konfliktusközösség, katasztrófa, enyhülés*¹⁴ című rövid áttekintés készítette elő, amely a német–cseh viszony legkényesebb problémáival foglalkozott.

A főként Antje Vollmer, Vaclav Havel és Roman Herzog által előkészített 1997-es nyilatkozatot a két kormányfő ugyan fogcsikorgatva fogadta el, de

11 Milan Skřivánek: *Odsun Němců ze Svitavska* [A németek elűldözése Svitavyból] Hradec Králové, 1995. Lásd még uő: K tzv. lidového soudu v Lanškrouně v květnu 1945 a jeho dozvuku počátkem padesátých let [Az 1945. májusi ügyvezetett lanszkroni népbírósról és utójátékáról az ötvenes évek elején] In: *Pomezí Čech a Moravy* 2. 1998. 133–154. o.

12 Tomáš Staněk: *Tábor v českých zemích 1945–1948* [Táborok Csehországban 1945–1948], Opava, 1996.

13 Dušan Janák: *Činnost mimořádného lidového soudu Opava v letech 1945–1948* [Az opavai rendkívüli népbíróóság tevékenysége 1945–1948 között] In: *Časopis Slezského zemského muzea* B/43 1994. 245–283. o.; Mečislav Borák: *Činnost mimořádného lidového soudu Moravská Ostrava v letech 1945–1948* [Az ostravai rendkívüli népbíróóság tevékenysége 1945–1948 között] In: *Časopis Slezského zemského muzea* B/44 1995. 64–90. o.; uő: *Spravedlnost podle dekretu. Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě 1945–1948* [Igazságosság dekrétumok alapján. Csehszlovákia retribúciós bíróságai és az ostravai rendkívüli népbíróóság 1945–1948] Ostrava, 1998.

14 *Konfliktgemeinschaft, Katastrophe, Entspannung. Skizze einer Darstellung der deutsch-tschechischen Geschichte seit dem 19. Jahrhundert / Konfliktní společnost, katastrofa, uvolnění. Náčrt vykladu německo českých dějin od 19. století* [Konfliktusközösség, katasztrófa, enyhülés. A német–cseh közös történelem ábrázolásának vázlata a 19. század óta] München, 1996.

a Bundestag bámulatos, a cseh parlament végül is kellő többséggel szavazta meg. Mérföldkő lett ez a fájdalmas közös múlt közös feldolgozásának folyamatában. Azóta ugyan a politikusok mindent megtesznek azért, hogy a nyilatkozatot elértektelenítsék, sőt, ha lehet, elfeledtessék, de az mégis nagyon fontos maradt – többek között azért, mert az akkoriban létrehozott pénzalapok számos értékes történettudományi rendezvényt és kiadványt támogatnak.

A német–cseh nyilatkozat után nem sokkal Pozsonyban összeült a német–cseh és német–szlovák bizottság, s elkészítették a közép-európai üldözés- és kényszer migráció-kutatás „leltárát”. Az ülésről 1999-ben kiadott *Kényszerű válás. Üldözések és kitelepítések Csehszlovákiában és Csehszlovákiából 1938–1947 között, összevetve Lengyelországgal, Magyarországgal és Jugoszláviával* című kötetet tehát a probléma teljes körű összefoglalásának tekinthetjük.¹⁵ Persze nem ez volt az első eset, hogy a történészbizottság ezzel a témával foglalkozott, hiszen már az 1992-es prágai ülést is részben e szélesebb kontextusnak szentelték. Az ülés D. Brandes és V. Kural által szerkesztett kötete 1994-ben jelent meg *Út a katasztrófába. Német–csehszlovák kapcsolatok 1938–1947* címmel. Már ez a könyv is foglalkozott az elűldözés/kitelepítés témájának széleskörű összefüggéseivel.

Az 1999-ben megjelent kötet viszont az időközben terjedelmessé vált nemzetközi irodalom szisztematikus, komparatív értékelését nyújtotta, ami által a lehetséges szintézis kiindulópontjává vált. Ám ami mindaddig hiányzott, és hiányzik tulajdonképpen még ma is, az egyrészt a közép-európai üldözésekben betöltött szovjet-orosz szerep mélyebb elemzése, másrészt pedig az utolsó háborús év, valamint az azt közvetlenül követő esztendőök megszállt Németországában érvényre jutó amerikai és angol koncepciók, illetve viselkedésmód összehasonlító analízise.

Ilyesmivel mindeddig a népszerűsítő művekben is alig találkozhatott a cseh olvasó. Népszerűsítő formában eddig egy mű jelent meg *Megérteni a történelmet. A német–cseh kapcsolatok fejlődése területünkön, 1848–1948* címmel 2002 tavaszán.¹⁶ Ez az iskolák számára és házi használatra készült szintézis a kényszerű migráció tárgykörében már új szemléletmódot jelenít meg. Először is

15 Detlef Brandes – Edita Ivaničková – Jiří Pešek (edd.): *Erzwungene Trennung. Vertreibungen und Aussiedlungen in und aus der Tschechoslowakei 1938–1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien* [Kényszerű válás. Üldözések és kitelepítések Csehszlovákiában és Csehszlovákiából 1938–1947 között, összevetve Lengyelországgal, Magyarországgal és Jugoszláviával] Essen, 1999.

16 Zdeněk Beneš und Koll.: *Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*. Prága, 2002.

sok konkrétumot tár föl a csehek, zsidók és szociáldemokraták meneküléséről, illetve elüldözéséről az 1938-ban elszakított Szudéta-vidékről. Peter Heumos, majd tőle függetlenül Jan Křen érdeme, hogy újra felfedezték Jaroslav Šíma 1945-ben írt, *Csehszlovák áttelepülők 1938–1945. Adalék a migrációhoz és a szociális gondoskodás elméletéhez* című könyvét.¹⁷ Ezután Jan Gebhardt kutatta, majd adta közre néhány áttekinthető tanulmányban a német–török eset utáni legnagyobb európai kényszermigrációs hullámot (140.000 embert érintett).¹⁸ A fent említett szintézis mindezt felhasználhatta.

Másodszor – és összehasonlíthatatlanul intenzívebben – a háború utáni német és magyar kitelepítéseket vizsgálja a könyv. Időközben (legalábbis a Goldhagen- és a Wehrmacht-vita óta) az elüldözések szörnyűségeinek nyílt és brutális ábrázolása a kortárs történeti diskurzus standard részévé vált. A forráskutatók lehetővé tették az áldozatok eddig vélt számának minimalizálását, ugyanakkor konkretizálták a háború utáni borzalmakat.¹⁹ Az én véleményem szerint a háború utáni problematika talán legszörnyűbb fejezete a gyermekek meggyilkolása, illetve hosszú internálása. Staněk, majd később Vladimír Kaiser új elemként erőteljesen hangsúlyozza az állam, vagyis főként a hadsereg (csehszlovák és szovjet egységek) szerepét a cseh és morva földön elkövetett legszörnyűbb tömeggyilkosságok kezdeményezésében és kivitelezésében.²⁰

Az újságírók és politikusok újabban a köztársasági elnök háborús és háború utáni dekrétumait kapták fel. Ismét láthatjuk, hogy akik a nyilvánosság számára beszélnek és írnak e témáról, mily kevésbé ismerik a dokumentumokat. A szövegeket leginkább a napi sajtó – nem ritkán célzatosan megvágott – kivonataiból ismerik. A – cseh és európai – történelmi kontextust szokás szerint meg sem említik. Ez az a téma, amelyet manapság mindenféle kontextusba el lehet helyezni, bármely politikai irányzat kihasználhatja.

---

17 Jaroslav Šíma: *Českoslovenští přestěhovalci v letech 1938–1945. Příspěvek k sociologii migrace a teorii sociální péče*. Prága, 1945.; Peter Heumos: *Flüchtlingslager, Hilfsorganisationen, Juden im Niemandsland. Zur Flüchtlings- und Emigrationsproblematik in der Tschechoslowakei im Herbst 1938* [Menekülttáborok, segélyszervezetek, zsidók a senki földjén. Az 1938. őszi csehszlovákiai menekült- és emigrációs problematikáról] *Bohemia* 25.1984/2. 245–275. o.

18 Jan Gebhardt: *Migrace českého obyvatelstva v letech 1938–1939* [A cseh lakosság migrációja 1938–1939-ben] In: *Český časopis historický* 96. 1998. 561–573. o.

19 Rüdiger Overmans: *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg. [Német katonai veszteségek a második világháborúban]* *Beiträge zur Militärgeschichte* Bd. 46. München, 1999.

20 Vladimír Kaiser: *Das kriegsende und die Vertreibung der Deutschen aus dem Aussiger Gebiet* [A háború vége és a németek elüldözése Ústi nad Labem vidékéről] In: Brandes – Ivaničková – Pešek i. m., 201–218. o.

Fölsorolhatnánk egy sor óhajt, amellyel a cseh vagy inkább a cseh–német és a nemzetközi történeti kutatás felé fordulhatnánk. Mindmáig hiányzik az „idegen” német menekültek tömegeinek csehszlovák területen megélt sorsát szisztematikusan bemutató tanulmány, hiányzik egy olyan tanulmány, amely összehasonlítaná a migráns csoportok körülményeit és sorsát a háború utáni Csehszlovákiában és a megszállt Németországban, főként a nyugati megszállási övezetekben, nincs komparatív kutatás a „nyugati országokban” fönállt viszonyokról. Látjuk, hogy az összekapcsolódás nem csupán földrajzilag, hanem tematikusan is szükséges (például elüldözés és visszaszolgáltatás).²¹ Elpanaszolhatjuk a politikának és a sajtónak a legújabb kritikai kutatási eredményekkel szembeni tartós érdektelenségét is. Még a legjobb fordításban megjelent, a politikai összecsapások élet elvenni valóban képes legjobb tudományos munkáknak sincs esélyük sem a német, sem pedig a cseh közegben, hogy befogadásra leljenek azoknál a csoportosulásoknál, amelyeknek politikai pozícióikat föl kellene adniuk vagy meg kellene változtatniuk.²²

Ami a 21. század elején valóban stabilan pozitív marad, nem más, mint a kényszermigráció problematikájának „csehtelenítése”. E problematika – a tudományos diskurzuson belül – már semmiképpen sem nemzeti, sem a kutatók, sem a kontextusok szerint. Ugyanakkor továbbra is lehetséges (nem csupán Csehországban), hogy a nemzetközi kutatások eredményeit a nacionalista politika javára elfeledtessék vagy kihasználják. Sajnos nem becsülhetjük túl a szaktörténeti irodalomnak a politikai társadalom felvilágosításában betöltött szerepét.

Fordította: *Mesés Péter*

21 Benjamin Frommer: To Prosecute or to Expel? Czechoslovak Retribution and the „Transfer” of Sudeten Germans. In: Philipp Ther – Ana Siljak (szerk.): *Redrawing Nations. Ethnic Cleansing in East-Central Europe 1944–1948*. Lanham – Boulder – New York – Oxford, 2001. 221–240. o.

22 Ez a sorsa Detlef Brandes kiváló, rendkívül széleskörű forrásanyagra támaszkodó művének: *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945. Pläne und Entscheidungen zum „Transfer” der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen* [Út az elüldözéshez 1938–1925. A németek Csehszlovákiából és Lengyelországból való „transzferének” tervei] München, 2001.

MATHIAS BEER

A németek elűldözése Magyarországról és beilleszkedésük a megosztott Németországba

Okok, folyamatok, eredmények

1.

„Így történt hát akit otthon akartak tartani otthon is maradt de minket szegényeket elűldöztek, itten van hát ippeg a fele a fele meg odahaza én meg hát mindig azt gondolom, ha van igasság akkor talán visszamehetünk drága hazánkba, mert aztat sohasem feledhessük.”¹

Az idézet egy 1947. április 11-én megjelent levélből származik, a Magyarországon született és 1944-ig ott is dolgozó néprajzos, Eugen Bonomi² hasonló leveleket tartalmazó gyűjteményének része. Azt nem tudjuk, hogy a levelet ki írta, de azért magában a levélben akad egy-két utalás. Az írója egy férjhezett középkorú asszony, aki magát „sváb”-nak tartja, két leánygyermek anyja, a dialektusból pedig arra következtethetünk, hogy Budapest környékéről, talán Budaörsről származik. Amikor a levelét írta, Németország délnyugati részén, talán Észak-Württembergben élt.

-
- 1 Eugen Bonomi: Mein Briefwechsel mit heimatvertriebenen Deutschen aus dem Ofner Bergland/Ungarn. [Levelezésem a Budai-hegység/Magyarország területéről elűldözött németekkel.] In: *Württembergisches Jahrbuch für Volkskunde* 5 (1961/64), 157–187. o., itt 180. o. és k.
  - 2 A témához kapcsolódóan lásd: Anton Tafferner: Dr. Eugen von Bonomi (1908–1979) zum Gedächtnis. [Dr. Eugen von Bonomi (1908–1979) emlékezete.] In: *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde* 23 (1980), 280–302. o.; Eugen Bonomi: Mein Weg als Volkskundler. [Néprajzosként bejárt utam.] In: *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde* 8 (1964), 272–289. o.; Eugen Bonomi: Meine Gewährsleute im Ofner Bergland in Ungarn. [Adatközlőim Magyarországról, a Budai-hegységből.] In: *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde* 17 (1974), 51–86. o.

A levél kérdésre ösztönöz. Mi történt, hogy e sváb asszony 1947-ben nem a budai hegyek közül, hanem a német Délnyugatról írt Bonominak? Miért is „üldözték el” – amint írja – a címzetthez hasonlóan családjával együtt Magyarországról? Minek köszönhető, hogy vele ellentétben mégis sok sváb Magyarországon maradhatott, ami miatt „itten van hát ippeg a fele a fele meg odahaza”? Hová érkeztek a kiutasítottak? Jelen tanulmány első része ezekre a kérdésekre keresi a választ. Rá szeretnénk világitani a németek második világháborút követő magyarországi elűldözésének elhatározására, kontextusára, körülményeire.

Tehát amíg pillantásunkat először az 1947, vagyis a levél keltezését megelőző időkre vetjük, addig a tanulmány második része az ezt követő időszakra vonatkozó kérdéseket vet fel. Teljesült-e a levél írójának a vágya, visszatért-e szeretett hazájába? Miként alakult az ő sorsa, a családjáé, a több ezer magyarországi menekülté és elűldözötté? Megtörtént-e „hamarosan a viszontlátás szeretett hazánkban”, vagy pedig egy olyan hosszú folyamat következett be, melynek során a régi hazát a szívekben őrizve az érintettek új hazát építettek fel Németországban? A magyarországi menekültek és elűldözöttek németországi beilleszkedésének stációit elsősorban az ő szemszögükből ábrázoljuk és hasonlítjuk össze Németország különböző vidékein.

A tanulmány két részét a budai hegyek közül származó sváb asszony példaértékű története köti össze egymással, valamint a magyarországi kitelepítés sajátos vonásának kérdése – „itten van hát ippeg a fele a fele meg odahaza”.

2.

Az első világháborút követő nagy területveszteségeket semmissé teendő, a sok népet magában foglaló magyar állam politikája a harmincas években a nemzetiszocialista német birodalom felé közeledett.³ Ez javára szolgált a jelentős, mintegy félmillió német népességnek, amely az ország több, egymással nem összefüggő területén telepedett le. Az 1940. augusztus 30-i bécsi döntéssel az 1938-ban alapított Volksbund der Deutschen in Ungarn legitim vezetője lett. A nemzetiszocialista német birodalom vereségével a népcsoport védelme is megszűnt.

3 Vö.: Holger Fischer, Konrad Gündisch közreműködésével: *Eine kleine Geschichte Ungarns*. [Magyarország rövid története.] Frankfurt am Main, 1999.; Norbert Spannenberger: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler*. [A Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938 és 1944 között, Horthy és Hitler idejében.] München, 2002.

Miután Románia 1944 augusztusában bekövetkezett átállása a szövetségesek oldalára a szovjet csapatok számára egészen a magyar határig szabaddá tette az utat, a népcsoport vezetése a birodalmi németekkel közösen evakuációs terveket készített.⁴ A keleti területekről már szeptemberben útnak indultak a menekültek karavánjai. Baranya tervszerű evakuálása október második felében kezdődött meg. Ennek ellenére a lakosság kevés hajlandóságot mutatott otthona elhagyására. A háború végéig körülbelül hatvanezer német hagyta el az országot. „Vad üldözésekre”, amilyenek Lengyelországban és Csehszlovákiában a háború utolsó hónapjaitól egészen 1945 nyaráig zajlottak, Magyarországon nem került sor. Ezzel szemben más délkelet-európai országokhoz hasonlóan Magyarországról is mintegy hatvanötezer embert deportáltak munkaerőként a Szovjetunióba.⁵

Az 1945. esztendő júliusában és augusztusában megtartott potsdami konferencián a „három nagy”, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió hosszas viták után megegyezett egy jegyzőkönyvben. Ez kiemelkedő jelentőséggel bír, s nem csupán Németország jövőjét illetően.⁶ A XIII. cikkely a következőket tartalmazza: „A három kormány [...] elismeri, hogy a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német népességet vagy annak részeit vissza kell telepíteni Németországba. Megegyeznek, hogy minden áttelepítésnek, amelyik majdan megtörténik, rendben és humánus módon kell lezajlania”. Az eufemisztikusan áttelepülésnek nevezett elűldözés konkrét kivitelezésére vonatkozó tervek kidolgozását a Szövetséges Ellenőrző Tanácsra bízták, amely az elképzeléseit 1945. november 20-án terjesztette elő.

4 Vö.: Theodor Schieder et al. (szerk.): *Das Schicksal der Deutschen in Ungarn Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. [A németek sorsa Magyarországon. A németek Kelet-Közép-Európából való elűldözésének dokumentációja.] II. kötet. Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Bonn, 1956. Ndr. München, 1984, 32E-72E o. A dokumentáció geneziséről lásd: Mathias Beer: Im Spannungsfeld von Politik und Zeitgeschichte. Das Großforschungsprojekt „Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa”. [A politika és a kortörténet feszültségmezéjén. „A németek Kelet-Közép-Európából való elűldözésének dokumentációja” kutatási projekt] In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 46 (1998), 345–389. o.

5 *Das Schicksal* (lásd 4. lábjegyzet), 41E-44E o., valamint a kötet többi tanúvallomása. Továbbá: *A magyarországi németek elhurcolása 1944/45-ben*. Dokumentumkötet. Budapest, 1990.

6 Fritz Faust: *Das Potsdamer Abkommen und seine völkerrechtliche Bedeutung*. [A potsdami egyezmény és nemzetközi jogi jelentősége.] 4., átdolgozott kiadás. Frankfurt am Main, 1969.; Wolfgang Benz: *Potsdam 1945. Besatzungsherrschaft und Neuaufbau im Vier-Zonen-Deutschland*. [Potsdam, 1945. Megszálló hatalom és újjáépítés a négy övezetre osztott Németországban.] München, 1986.; Boris Meissner et alii. (szerk.): *Das Potsdamer Abkommen*. [A potsdami egyezmény.] Bécs, 1996.

Ezek szerint Magyarországról 1945 decembere és 1946 augusztusa között kellett volna félmillió németet az amerikai megszállási övezetbe szállítani.⁷

A XIII. cikkely rendelkezéseiben föl lehet ismerni azt az elvet, amely a második világháború győztes nagyhatalmait a háború utáni új európai rend kialakítása fölötti elmélkedéseikben vezérelte – az etnikailag tiszta nemzetállam elvét. A szövetségesek, kiváltképp Nagy-Britannia, már a második világháború alatt úgy vélték, hogy Európa békéjét csak ez a 19. századba visszanyúló elképzelés biztosíthatja.⁸ Ennek az elvnek a 20. századi európai történelemben újra és újra a kisebbségek váltak áldozataivá, legyen szó akár az 1912–13-as Balkán-háborúk áttelepítéseiről, akár az 1923-as lausanne-i szerződés értelmében végrehajtott görög–török lakosságcsereiről, akár a szovjet hatalmi szférában lezajlott kitelepítésekről, áttelepítésekről deportálásokról, vagy akár a nemzetiszocializmus idején történt, a megsemmisítés politikájához⁹ kapcsolódó nagyszabású népesség-eltolódásokról. Végeredményben ebbe a hosszan elnyúló láncolatba tagozódik be a német lakosságnak a birodalom keleti területeiről, illetve a német kisebbségnek egy sor kelet- és délkelet-európai országból való, a potsdami konferencián elhatározott elüldözése.¹⁰

7 Plan der Umsiedlung der aus Österreich, der Tschechoslowakei, Ungarn und Polen ausgewiesenen deutschen Bevölkerung nach den vier Besetzungszonen Deutschlands. [Az Ausztriából, Csehszlovákiából, Magyarországról és Lengyelországból a Németország négy megszállási övezetébe kitelepített németek letelepítésének terve.] In: *Deklarationen, Gesetze, Befehle*. Berlin, 1946. 65. o. és k.; Klaus-Dietmar Henke: *Der Weg nach Potsdam. Die Alliierten und die Vertreibung*. [Az út Potsdamra. A szövetségesek és az elüldözés.] In: Wolfgang Benz (szerk.): *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen*. Frankfurt am Main, 1985. 49–69. o.; Detlef Brandes: *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939–1943. Die Regierungen Polens, der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Londoner Exil vom Kriegsausbruch bis zur Konferenz von Teheran*. [Nagy-Britannia és kelet-európai szövetségesei 1939–1943. Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia londoni emigráns kormányai a háború kitörésétől a teheráni konferenciáig.] München, 1988.

8 Eugene Kulischer: *Europe on the Move. War and Population Changes, 1917–47*. [Európa mozgásban. Háború és népességcsere, 1917–1947.] New York, 1948.; Michael R. Marrus: *The Unwanted European Refugees in the Twentieth Century*. [Nemkívánatos menekültek Európában a huszadik században.] Oxford, New York, 1985.; Hans Lemberg: „Ethische Säuberung”. Ein Mittel zur Lösung von Nationalitätenproblemen? [„Etnikai tisztogatás”. A nemzetiségi problémák megoldásának eszköze?] In: *Aus Politik und Zeitgeschichte B 46* (1992), 27–38. o.; Norman M. Naimark: *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in the 20th Century*. [A gyűlölet tüzei. Etnikai tisztogatás a 20. században.] London, 2001.

9 Götz Aly: „Endlösung”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. [„Végző megoldás”. A népek áthelyezése és az európai zsidók meggyilkolása.] Frankfurt am Main, 1998.

10 *Umsiedlung, Flucht und Vertreibung der deutschen als internationales Problem. Zur Geschichte eines europäischen Irrwegs*. [A németek áttelepítése, menekülése és elüldözése mint nemzetközi probléma. Egy európai tévút történetéről.] Kiadta Haus der Heimat Baden-Württemberg a baden-württembergi Kulturális, Ifjúsági és Sportminisztérium megbízásából. Stuttgart, 2002.

Fölvetődik a kérdés, hogy miért éppen ebből a három országból – Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról – „telepítették át” a németeket. Lengyelország esetében az ok a határoknak a szövetségesek által elhatározott nyugati irányú eltolása volt.¹¹ A keleten elvesztett területekért, amelyek már az 1939-es Hitler-Sztálin paktumban a Szovjetunióhoz kerültek, Lengyelországot nyugaton kárpótolták a Németországtól leválasztott részekkel. A határok eltolódásához kapcsolódott a lakosság eltolódása.¹² Csehszlovákia a vitatott német-cseh határmenti területek, a Szudéta-vidék miatt került be a XIII. cikkelybe.¹³ Az ott többségben lévő német lakosságot a csehek és a szövetségesek zavaró tényezőként értékelték, a helyzetet az elüldözés révén vélték jónak megoldani. Ám Magyarország esetében mindez nem érvényes. Az ország határai a második világháború után is lényegében meggyeztek a Trianonban megállapított határokkal. Magyarország nem volt határos Németországgal, határai mentén nem élt nagy, egybefüggő tömegben német kisebbség. Ám Magyarország nem csak ebből a szempontból kivétel.¹⁴ Az ország Délkelet-Európa egyetlen olyan állama, ahol jelentős német kisebbség élt, s a potsdami szerződés XIII. cikkelye név szerint is megemlíti. Ráadásul Magyarország az egyetlen olyan „ellenséges ország”, vagyis második

11 Hermann Graml: *Die Alliierten und die Teilung Deutschlands. Konflikte und Entscheidungen 1941–1948.* [A szövetségesek és Németország felosztása. Konfliktusok és döntések 1941–1948.] Frankfurt am Main, 1985.

12 Klaus-Dietmar Henke: *Der Weg nach Potsdam. Die Alliierten und die Vertreibung.* [Az út Potsdamra. A szövetségesek és az elüldözés.] In: Wolfgang Benz (szerk.): *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen.* Frankfurt am Main, 1985. 49–69. o.; Detlef Brandes: *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939–1943. Die Regierungen Polens, der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Londoner Exil vom Kriegsausbruch bis zur Konferenz von Teheran.* [Nagy-Britannia és kelet-európai szövetségesei 1939–1943. Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia londoni emigráns kormányai a háború kitörésétől a teheráni konferenciáig.] München, 1988.; Włodzimierz Borodziej, Hans Lemberg (szerk.): *Die Deutschen östlich von Oder und Neiße 1945–1950. Dokumente aus polnischen Archiven.* [Németek az Oderától és a Neißétól keletre, 1945–1950. Dokumentumok lengyel levéltárakból.] 1. kötet. Marburg, 2000.

13 Detlef Brandes: *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945. Pläne und Entscheidungen zum ‘Transfer’ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen.* [Az elüldözéshez vezető út 1938–1945. A németek csehországi és lengyelországi ‘transzferével’ kapcsolatos tervek és határozatok.] München, 2001.

14 Detlef Brandes et alii (szerk.): *Erzwungene Trennung. Vertreibungen und Aussiedlungen aus der Tschechoslowakei 1938–1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien.* [Kényszerű válás. Üldözések és kitelepítések Csehszlovákiában és Csehszlovákiából 1938–1947 között, összevetve Lengyelországgal, Magyarországgal és Jugoszláviával.] Essen, 1999.; Richard G. Plaschka (szerk.): *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938–1948.* [Nemzeti kérdés és elüldözés Csehszlovákiában és Magyarországon, 1938–1948.] Aktuelle Forschungen, Bécs, 1997.

világháborús vesztes, amelynek a szövetségesek a XIII. cikkely révén biztosították, hogy kitelepítse német kisebbségét.

A „magyar esetnek” már a potsdami jegyzőkönyvben megnyilvánuló különlegességének ösztönzőül kellett volna hatnia a magyarokra a döntési folyamatban kialakult speciális szerepre vonatkozó kérdések fölvetésében. A legutóbbi időkig azonban ennek éppen az ellenkezőjét tapasztalhattuk. A XIII. cikkely inkább a magyar történetírásban létrejött és makacsul védelmezett „potsdami legenda” alapját jelentette.¹⁵ A szövetségesek akaratának engedelmeskedni kellett; erre hivatkozva vitatták évtizedekig a magyar politika felelősségét a német kisebbség egy részének elüldözésében. A legújabb kutatás azonban bebizonyította, hogy ez a fajta felfogás legenda, egy adott időszakhoz kötött, nacionalista-ideologikus alapon álló szemlélet.¹⁶

A magyar külügyminiszter 1945 májusában, tehát jóval a potsdami konferencia előtt keresett fel brit diplomatákat, hogy kipuhatolja, mit szólna a brit kormány kétszáz ezer magyarországi sváb Németországba való kitelepítéséhez.¹⁷

15 Katrin Sitzler, Gerhard Seewann: Nationalitätenpolitik und Geschichtsschreibung. Zur Reinterpretation der Geschichte der deutschen Minderheit Ungarns in den Jahren 1938–1948. [Nemzetiségi politika és történetírás. A magyarországi német kisebbség 1938–1948 közötti történetének reinterpetációjáról.] In: *Südosteuropa* 37 (1988), 142–170. o.; uő.: Aktuelle Stimmen zur Vertreibung aus Ungarn. [Aktuális hangok a magyarországi kitelepítésekről.] In: *Deutschland und seine Nachbarn*. Forum für Kultur und Politik H. 18 (1997), 5–39. o.

16 Balogh Sándor: A német nemzetiségű lakosság kitelepítése Magyarországról a második világháború után. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominata*. Sectio historica 22 (1982), 221–250. o.; Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest, 1988.; Tóth Ágnes: Migrationen in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch. München, 2001. Az eredeti magyar nyelvű kiadás: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között: a németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993.; További kiadványok: Sitzler, Seewann, Aktuelle Stimmen (lásd 15. láljegyzet), Krisztina Kaltenecker: Das Dilemma der Massenhaften oder vollständigen Zwangsaussiedlung der Deutschen aus Ungarn. Die Entstehungsgeschichte der Regierungsverordnung Nr. 12.330/1945 MP [A németek Magyarországról való tömeges, illetve teljes kényszer-kitelepítésének dilemmája. A 12.330/1945 MP számú kormányrendelet keletkezése.] In: *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Völkskunde* 44 (2001), 35–97. o.

17 *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Paper 1945*. [Az Egyesült Államok külkapcsolatai. Diplomáciai irat 1945.] 4. kötet: Europe. Whashington, 1969. 928–952. o.; Stephen Kertész: *The Expulsion of the Germans from Hungary: A Study in Postwar Diplomacy*. [A németek kiűzése Magyarországról. Tanulmány a háború utáni diplomáciáról.] In: *Review of Politics* 15 (1953), 179–208. o.; Gerhard Seewann: Der Vertreibungsprozeß in und nach dem Zweiten Weltkrieg aufgrund britischer Quellen. [Az elüldözés folyamata a második világháború idején és után, brit források alapján.] In: uő.. (szerk.): *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–1945*. München, 1997. 55–89. o.

Kérelmével, amelyet a magyar kormány a német lakosság táborokba internálásával is alátámasztott, a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz utasították. Ezzel a magyar kormányzati körök kezdeményezésére lehetővé vált Magyarország felvétele a potsdami szerződés XIII. cikkelyébe.

A magyar kormánykörökkel és a szövetségesekkel folytatott beszélgetésekből megismerhetjük a svábkérdés egyébként Magyarországon is vitatott megoldásának motívumait.¹⁸ Ezek elsősorban társadalmi-gazdasági okokra vezethetők vissza. A jelentős belső vándorlással járó földreformmal a földnélküli magyar lakosság igényeit akarták kielégíteni. E ténynek a németek kitelepítésével fönnálló összefüggésére utal például a Nemzeti Parasztpárt titkárának 1945 áprilisi kijelentése: „A svákokat egytől-egyig ki kell telepíteni az országból”.¹⁹ A kitelepítési tervezetek másodsorban egy, a társadalmi-gazdasági tényezővel szoros kapcsolatban álló külpolitikai komponensre utalnak. A magyar kormánynak földre volt szüksége a szomszédos országokból menekült illetve áttelepített magyarok számára. Különösen nagy hangsúly helyeződik az erdélyi székelyekre és a Csehszlovákia szlovák területeiről származó magyarokra. Igaz, a szövetségesek visszautasították Csehszlovákia kérését, hogy magyar lakosságát a győztes hatalmak hozzájárulásával üldözhesse el. A megoldást ezután a kölcsönös lakosságcserére vonatkozó szerződésben találták meg, amelyet Csehszlovákia és Magyarország 1946 februárjában írt alá.²⁰ A magyar kormány kitelepítési tervei végül egy határozott, az etnikailag tiszta nemzetállam eszméje mellett elkötelezett nacionalista-soviniszta komponenst is felmutatnak. 1945 decemberében az akkori újjáépítési miniszter, Antall József kijelentette: „Nemzetpolitikai szempontból kétségtelen, hogy Magyarország érdeke, hogy a németek minél nagyobb számban hagyják el az országot. Soha nem lesz már ilyen lehetőségünk, hogy a németektől megszabaduljunk.”²¹ A kollektív bűnösség elméletével megtűzdelt fenti tényezők

18 Tóth Ágnes (lásd 16. lábjegyzet) gondolatmenetét követem.

19 Fehér: Kitelepítés (lásd 16. lábjegyzet), 34. o.

20 Sándor Balogh: A magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény, 1946. február 27. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestensis de Rolando Eötvös nomine. Sectio Historica* 21 (1988), 367–404. o.; Korbuly Dezső: Der tschechoslowakisch-ungarische Bevölkerungsaustausch und die Umsiedlung der Deutschen aus Ungarn nach dem Zweiten Weltkrieg. [A csehszlovák–magyar lakosságcsere és a németek áttelepítése Magyarországról a második világháború után.] In: *Süüdostdeutsches Archiv* 26/27 (1983/84), 152–164. o.; Tóth (lásd 16. lábjegyzet), 177–196. o.

21 Seewann: Vertreibungsprozess (lásd 17. lábjegyzet), 73. o.; vö.: Christian Gerlach, Götz Aly: *Das letzte Kapitel. Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden 1944/45.* [Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók meggyilkolása 1944/45.] Stuttgart, München. Különösen 430–433. o.

különbféle súlyozása nem csupán a különféle kitelepítési tervek létét magyarázza, hanem felvilágosítást nyújt arról is, hogy a döntési folyamat során miért jelentek meg különböző számok a kitelepítendő személyek körének nagyságáról, valamint a kitelepítési folyamat specifikus, regionálisan eltérő lezajlásáról.

A magyar kormány az 1945. december 22-i kitelepítési rendelettel teremtetten meg a kitelepítendő személyek körére vonatkozó jogi feltételeket. Ezt egészítette ki az 1946. január 4-i végrehajtási rendelet.²² Mindkettő felkészületlenül érte a német lakosságot. Egy budaörsi parasztasszony napló-feljegyzéseiben a következő olvasható: „Ekkor (1946. január 22.) hozta le a Hivatalos Közlöny a kormány legújabb rendeletét: mindenki, aki az 1941-es népszámlálás alkalmával magát német nemzetiségűnek vagy német anyanyelvűnek vallotta, németnek nyilvánítatik és kiutasítatik Németországba”.²³ A kitelepítési rendeletet közzététele után hamarosan Budaörsön is végrehajtották. „Egyszer csak éjszaka a felső Új utcában, a Diófa utcában és még négy másik utcában ébresztgetni kezdték az embereket. A rendőrség negyedórányi időt adott, az embereket kihajtották házaikból. Az elsők alig vihettek valamit magukkal, éppen csak annyit, amennyit hirtelen ki tudtak venni a ládákból és egy-két csomagban magukkal vihettek a vasúthoz. Az első vonat ezekkel az emberekkel telt meg.” Ezeket a naplófeljegyzéseket alátámasztja a Magyarországért felelős Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyve, valamint a németországi amerikai zóna helyettes katonai kormányzójának, Lucius D. Clay tábornoknak a jelentése: „Az első magyarországi szerelvény siralmas látványt nyújtott. A kitelepítetteket élelem és személyes csomag nélkül indították útnak, éhesen és nyomorultan érkeztek meg. Többszöri szemrehányás eredményeképpen megállapodás született, hogy mindegyik kitelepített kisebb poggyászt és ötszáz birodalmi márkát magával vihet.”²⁴ A kitelepítési folyamatot ért amerikai kritikának

22 A két dokumentum szövege német nyelven In: Das Schicksal (lásd 14. lábjegyzet) 91E-104E o.

23 Das Schicksal (lásd 14. lábjegyzet) 172–199. o.

24 Lucius D. Clay: *Decision in Germany*. [Döntés Németországban.] New York, 1950. 313. o., és k. Cseh Gergő Bendegúz (szerk.): *Documents of the Meetings of the Allied Control Commission for Hungary 1945–1947*. [A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországról szóló ülésinek dokumentumai.] H. n., 2000. 129. o.: “first five trains had arrived in the U.S. Zone with many deportees in a very miserable and hungry state. Furthermore, cases had come to light where deportees had only been given a few hours’ notice to leave.” [Az első öt szerelvény úgy érkezett az amerikai zónába, hogy sok deportált borzalmas és kiéhezett állapotban volt. Azonkívül olyan esetek kerültek napvilágra, hogy a deportáltaknak csak néhány órát adtak a távozásra.]

melegtek a következményei. A következő szállítmányok helyzetének javulását a már korábban idézett asszony levele is igazolja: „Egy fejre 80 kg öltözetet és 20 kg étket vihettünk magunkkal.”²⁵

1946. január 16-tól kezdődően kitelepítették a Budaörsön, valamint a Budai hegység más településein lakó németek nagy részét, de nem mindenkit. A már idézett levél szerzőjét családjával a falujából induló első vonattal szállították el. Csak a férjét tartották egy ideig vissza, ám egy későbbi vonatra ő is felkerült. Eltérve az eredeti tervektől, ezekkel a transzportokkal egy időben szállították el a németeket az Ausztriával határos nyugati országrészekből, majd végül Baranyából és Bácskából. Az érintettek, hazai környezetükben mélyen gyökerezve, önértelmezésükben Magyarországhoz kötődve,²⁶ abból indultak ki, hogy a kitelepítés ideiglenes lesz. „Közülünk senki nem hitte, hogy ez a kitelepítés valami végleges dolog lehet, mindenki bízott a visszatérésben. A vagonokra efféléket írtunk. »Tavasza elmegyünk, szüretre visszajövünk!« [...] A mi transzportunkkal utazott a helyi zenekar több tagja. Búcsúzáskor fölálltak a vagonok előtt, érzelmesen, nehéz szívvel játszva a magyar nemzeti himnusz: »Isten, áldd meg a magyart«”.²⁷

Az elszállítások 1946-ban január és június, majd szeptember és november között zajlottak le, a Szövetséges Ellenőrző Tanács ajánlásai szerint az amerikai megszállási övezetbe, Hessenbe, Bajorországba, de főként Észak-Württembergbe és Észak-Badenbe. Az 1952-ben alakult Baden-Württemberg tartományban a szudétanémetek után a magyarországi németek alkották az elüldözöttek második legnagyobb csoportját.²⁸ A kitelepítési praxis elégtelen feltételei – az Egyesült Államok 1946 júliusában több vonatot

25 Bonomi, Mein Briefwechsel (lásd 1. lábjegyzet), 180. o. és k.

26 Gerhard Seewann: Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschen in Südosteuropa. [Erdélyi szász, magyarországi német, dunai sváb? Gondolatok a délkelet-európai németiség identitásproblematikájáról.] In: uő. (szerk.): *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. München, 1992. 139–155. o.

27 Anna Theresia Lenner: Ausweisung der Volksdeutschen aus Békásmegyer – Anno 1946. [A népi németek kitelepítése Békásmegyerről – anno 1946.] In: Anna Hercegfői, Barbara Moser (szerk.): *Streifzug durch die Vergangenheit bis zur Gegenwart*. Zum 25. Heimattreffen der Békásmegyerer-Krottendorfer in Dallau bei Mosbach, 23. April 1983. Eltztal-Dallau, 1983. 28–31.o., idézet 29. o.

28 Gerhard Borawski: Vertriebene und Flüchtlinge 1950 und 1961. [Elüldözöttek és menekültek. 1950 és 1961.] In: *Historischer Atlas von Baden-Württemberg*. Előszó XII, 6. Térképhez. Kiadta a Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg. 9. Lieferung. Stuttgart, 1982.; *Flucht, Vertreibung, Eingliederung. Baden-Württemberg als neue Heimat. Begleitkatalog zur Ausstellung*. [Menekülés, üldözés, beilleszkedés. Az új haza: Baden-Württemberg. A kiállítás katalógusa.] Kiadta az Innenministerium Baden-Württemberg. Von Immo Eberl. Sigmaringen, 1993. 126–132. o.

visszaküldött Magyarországra –, valamint a bel- és külföldi kritika hatására az Egyesült Államok 1946 közepén átmenetileg megtagadta a magyarországi üldözöttek további befogadását. Végül 1946 végén a magyarországi belső problémák miatt a transzportokat végleg leállították. Ebben az első kitelepítési fázisban, amely szoros összefüggésben állt a földreform által kiváltott kaotikus belső migrációval, összességében nagyjából 150.000 személyt szállíthattak Németországba. A rendelkezésünkre álló megbízhatatlan számadatok maguk is a helyzet áttekinthetlenségéről tanúskodnak.²⁹

A kitelepítések leállítása, valamint a lakosságcsere-egyezmény révén kötelezően befogadandó szlovákiai magyarok miatt 1947 elejére Magyarországon kiéleződött a helyzet. Ezért a magyar kormány megint a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz fordult azzal a kéréssel, hogy a német kisebbség további tagjait telepíthesse ki.³⁰ Végül is a Bizottság szovjet tagjánál talált meghallgatásra. 1947 augusztusától a kitelepítetteket szállító vonatok a szovjet megszállási övezetbe, elsősorban Szászországba mentek. Ebben a fázisban a németek kitelepítésének etnikai és politikai kritériumai fokozatosan háttérbe szorultak a szociális és gazdasági kritériumok mögött. A kitelepítés most kiváltképpen Tolna, Baranya és Somogy megyéket érintette. E három megye aránytalanul nagy részesedését³¹ a későbbi kitelepítési hullámból a szlovákiai magyarok befogadásával lehet megmagyarázni. „Ekkortájt ismét egy úgynevezett »áttelepítési bizottság« érkezett, amelynek lakhelyet kellett szereznie a Csehszlovákiából kitelepített magyarok számára. A lakhelyeket a korábbi besorolást immár figyelmen kívül hagyva lefoglalták. A Volksbund tagja voltál-e vagy sem, senkit nem érdekelt. [...] Községünkben (Hegyhátmaróc) a kitelepítések 1948 májusában kezdődtek el. Száz németből

29 Az eltérő számadatokról lásd. Tóth (16. lábjegyzet), 167–175. o., és Mathias Beer: *Deutsche aus Ungarn in West- und Ostdeutschland. Eingliederung der Flüchtlinge und Vertriebenen unter den Bedingungen unterschiedlicher Gesellschaftssysteme.* [Magyarországi németek Nyugat- és Kelet-Németországban. A menekültek és kitelepítettek beilleszkedése különböző társadalmi rendszerek feltételei mellett.] In: Gerhard Seewann (szerk.): *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–1995.* München, 1997, 127–146. o., különösen 132. o., 18. lábjegyzet.

30 A magyar kormány 1947. június 11-i jegyzéke a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz, idézi Tóth (lásd 16. lábjegyzet), 202. o.

31 Füzes Miklós: A magyarországi németek elleni intézkedések, 1944–1950. In: *Suevia Panonica* 17 (1989), 68–84. o.; vö.: Josef Kiss: *Zur Vertreibung und Verschleppung der Ungarndeutschen aus der Schwäbischen Türkei unter besonderer Berücksichtigung des Ortes Gyöngk/Jink.* [A magyarországi németek kitelepítése és elhurcolása Tolnából, Baranyából és Somogyból, különös tekintettel Gyöngk/Jink településre.] München, 1995.; Rutsch Nóra: A magyarországi németek kitelepítése és beilleszkedése a szovjet megszállási övezetben 1947–1948-ban. Szakdolgozat. Pécsi Egyetem, 2001.

hetvenötnek kellett ily módon elhagynia hazáját. [...] Az én transzportom 1948. május 25-én indult Dombóváron és Budapesten át Pirnába.³² Az 1947 augusztusában és szeptemberében, valamint 1948 januárjától júniusig zajló második kitelepítési fázis összességében harminchárom transzportját először jobbra a pirnai „Szürke Kaszárnya” nevezetű befogadó-táborba szállították.

A pirnai táborba érkezett első transzport sok információval szolgál az egyes transzportok állapotáról. Egy transzport átlagosan 1500 főből állt, magyar személyzet, orvosok és nővérek is kísérték. A kiutasítottak egészségi állapotát „általában jó”-nak minősítették. A nők száma jócskán meghaladta a férfiakét. A hetedik „áttelepülő transzport” létszáma 751 nő, 537 férfi és 260 gyermek volt. A kiutasítottak Baranyából származtak, a vonat Villányból indult. A hatóságok pontos kimutatást vezettek az egyes transzportokban található SS-tagokról, akiket a vércsoport-tetoválásukról ismertek fel.³³

A kitelepítés második fázisa során mintegy ötvenezer svábot üldöztek el.³⁴ 1950-ben családegyesítés keretében még egy sor „repatriáló transzport” érkezett Magyarországról az NDK-ba.³⁵ Magyarországon körülbelül kétszáz-ezer sváb maradt. A kitelepítést elkerülendő sokan menekültek a városokba, ahol ipari munkásként „merültek alá”.

Amikor a már idézett magyarországi német asszony a levelét megírta, a sváb közösségeket már háromfelé osztották – Magyarország, amerikai zóna, szovjet megszállási övezet. Ezt először maga a kiutasítás okozta. Amint az akkori tapasztalatok mutatták, még a humánus és rendezett áttelepülés is komoly következményekkel járt az érintett közösségekre nézvést. Az egykor zárt faluközösségek atomizálódását másodsorban a győztes hatalmak által az elejétől fogva kitűzött azon cél okozta, amely szerint a menekülteknek gyorsan kell asszimilálódniuk az éppen adott letelepülési területen. Ezért a szövetségesek ügyeltek arra, hogy a menekülteket és elüldözötteket ne telepítsék le nagyobb csoportokban. Például az egykori budaörsieket 1952-ben Baden-Württemberg tizenhat körzetének 212 helységében osztották szét.³⁶ Nem volt ez másképp a szovjet megszállási övezetben sem. Az ott tudatosan

32 Das Schicksal (lásd 4. lábjegyzet), 87–90. o., idézet 89. o. és k.

33 Drezdai Állami Levéltár, LRS, Mdi 2458, 1947. 9. 7.: Jelentés a magyarországi 7. áttelepülő transzportról.

34 Drezdai Állami Levéltár, LRS, Mdi 2458: Jelentések a magyarországi áttelepülő transzportokról.

35 Drezdai Állami Levéltár, LRS, Mdi 3006.

36 Georg Pfündt: Verteilung der Budaörsrer in den einzelnen Ortschaften Württembergs und Badens. [A budaörsiek szétosztása Württemberg és Baden egyes helységeiben.] In: *Budaörsrer Heimatbuch*. Összeállította Franz Riedl. Stuttgart, 1952. 203. o. és k.

„áttelepülőknek” nevezett magyarországi elüldözöttek 35 járásban és városi kerületben telepítették le. A számuk a Nyugatra való menekülés okán egy éven belül tízezerre csökkent.³⁷ Nem lebecsülendő azoknak a – pontosan meg nem határozható – száma sem, akik titokban visszaszöktek Magyarországra. Az egykori faluközösségek atomizálódását és szétszórását harmadsorban az 1945 után hamarosan egyértelművé váló Kelet-Nyugat ellentét, a hidegháború okozta. A különböző megszállási övezetekbe került magyarországi németek azon eltérő utak bejárására ítéltettek, amelyeket a létrejövő Német Szövetségi Köztársaság, illetve az NDK tett meg. „Itten van hát ippeg a fele a fele meg odahaza”, érvényes volt ez az összes magyarországi németre, bármelyik megszállási övezetben ugyanúgy, mint odahaza.

3.

A már idézett névtelen asszony ugyanúgy zárta levelét, amint az a legtöbb menekült és elüldözött³⁸ vágyaiban megfogalmazódott: bekövetkezik „hamarosan a viszontlátás szeretett hazánkban”. Ezzel állt szemben a származási országok és a szövetségesek határozott akarata. Számukra az áttelepítés és az elüldözés visszafordíthatatlan volt. Ezért is tettek meg mindent a megszálló hatalmak, hogy a menekültek és elüldözöttek a lehető leggyorsabban gyökeret verjenek Németországban. Ennek az óhajnak a szolgálatában állt az az asszimilációs politika, amelyet az adott német kormányzati köröknek és hatóságoknak előírtak.³⁹ Az újonnan érkezetteket utasításokkal és tiltásokkal kí-

37 Drezdai Állami Levéltár, LRS, Mdl Nr. 303: Magyarországi áttelepülők, az 1949. február 28-i állapot. Vö.: Helge Heidemeyer: *Flucht und Zuwanderung aus der SBZ/DDR* [Menekülés és bevándorlás a szovjet megszállási övezetből majd az NDK-ból.] 1945/1949–1961. *Die Flüchtlingspolitik der Bundesrepublik Deutschland bis zum Bau der Berliner Mauer*. [A Német Szövetségi Köztársaság menekültpolitikája a berlini fal felépítéséig.] Düsseldorf, 1994; Volker Ackermann: *Der 'echte' Flüchtling. Deutsche Vertriebene und Flüchtlinge aus der DDR (1945–1961)*. [Az 'igazi' menekült. Német elüldözöttek és menekültek az NDK-ból, 1945–1961.] Essen, 1995.

38 A kitelepítettek vonatkozásában az 1953. évi törvényi szabályozásban előírt „hajzából kitelepített”, „elüldözött”, „menekült” terminusok előtt használt kifejezésekről lásd: Mathias Beer: *Flüchtlinge, Ausgewiesene, Neubürger, Heimatvertriebene. Flüchtlingspolitik und Flüchtlingsintegration in Deutschland nach 1945 begriffsgeschichtlich betrachtet*. [Menekültek, kitelepítettek, új polgárok, hazájukból kitelepítettek. Az 1945 utáni németországi menekültpolitika és integráció a fogalmak történetének tükrében.] In: uő. et al. (szerk.): *Migration und Integration. Aufnahme und Eingliederung im historischen Wandel*. Stuttgart, 1997. 145–167. o.

39 Thomas Grosser: *Das Assimilationskonzept der amerikanischen Flüchtlingspolitik in der US-Zone nach 1945*. [Asszimilációs koncepció és menekültpolitika az amerikai megszállási övezetben 1945 után.] In: uő. et al. (szerk.): *Flüchtlingsfrage – das Zeitproblem. Amerikanische Besatzungspolitik, deutsche Verwaltung und die Flüchtlinge in Württemberg-Baden 1945–1949*. Mannheim, 1993. 11–54. o.; Sylvia Schraut: *Flüchtlingsaufnahme in Württem-*

vánták gyorsan beolvasztani a helyi lakosságba. Ennek a politikának rendelték alá a kiutasítottak elosztásának gyakorlatát, miután a táborokból kiengedték őket, s ennek feleltek meg az amerikai katonai kormányzat által hozott törvények és rendelkezések. „A menekültek elosztásának biztosítania kell a helyi lakosságba való szerves beilleszkedés lehetőségét”⁴⁰, áll például Württemberg-Baden tartomány 1947. február 17-i 303. számú, a német menekültek befogadásáról és elosztásáról szóló törvényében. Ez a törvény, amely ugyanilyen formában érvényben volt az amerikai megszállási övezet többi tartományában is, kötelező érvénnyel írja elő a régi és az új polgárok teljes egyenjogúságát. Ugyanakkor kifejezetten megtiltotta, hogy az elüldözöttek és menekültek különleges egyesületeket hozzanak létre.⁴¹ Így akarták megakadályozni, hogy miután Kelet-Közép-Európában az áttelepítés és elüldözés révén „megszüntették” a kisebbségeket, Németországban jöjjenek újabbak létre. Az amerikai katonai hatóságok még az egyházak menekültügyi munkálkodását is gyanakvással figyelték, mert – nem ok nélkül – attól tartottak, hogy a menekülteket származási országok szerint szervezik meg. Így például Kelet-Württembergben a menekültek Ellwangen melletti, schönembergi záródoklatát, amelyen 1946 augusztusában főként magyarországi németek vettek részt, egy utójáték követte. A mintegy háromezer résztvevőnek megtiltották, hogy a misét követően elénekeljék a magyar himnuszt.⁴² A kelet-nyugati konfliktus kikristályosodásával az amerikaiak felhagytak ugyan a szigorú asszimilációs politikával, de azért annak nyomai még 1950-ben is fellelhetőek voltak: „A német elüldözöttek és menekültek problémájának legjobb megoldása helyi beillesztésük a német gazdaságba.”⁴³

---

berg-Baden 1945–1949. Amerikanische Besatzungsziele und demokratischer Wiederaufbau im Konflikt. [A menekültek befogadása Württemberg-Badenben., 1945–1949. Konfliktusok az amerikai célok és a demokratikus újjáépítés között.] München, 1995.

40 A baden-württembergi kormány értesítője, 1947 Nr. 3., 1947. 2. 26. 15–17. o.

41 „To facilitate the assimilation of expelled and refugee elements into the life of the German people, political parties whose primary aim is judged to be the furtherance of expelled and refugee interests will not be authorized.” [Az elüldözöttek és menekültek németországi asszimilálódásának megkönnyítése érdekében tilos olyan politikai pártokat létrehozni, amelyek elsődleges célja az elüldözöttek és menekültek érdekeinek képviselete.] *United States Department of State: Germany 1947. The Story in Documents.* Washington D. C. o. D. 159. o.

42 Stefan Bier: *Die Anfänge der Flüchtlingsseelsorge in der Diözese Rottenburg in den Jahren 1945 bis 1949.* [A menekültek lelki gondozásának kezdetei a Rottenburgi Egyházmegyében 1945 és 1949 között.] Vizsgadolgozat. Tübingen, 1987. 67. o.

43 Vertriebene und Flüchtlinge volksdeutschen Ursprungs. Bericht eines Sonder-Unterkomitees des Rechtsausschusses des Abgeordnetenhauses in Ausführung von H. Res. 238, einer Entschließung, die den Rechtsausschuss autorisiert, eine Untersuchung der Einwanderungs- und Nationalitätenprobleme vorzunehmen. [Népi német származású elüldözöttek

A Szovjetuniót ugyanezek a célképzetek vezérelték a maga megszállási övezetében. A szovjet katonai adminisztráció utasítására már 1945-ben felállították a Német Áttelepülők Központi Igazgatóságát.⁴⁴ Ennek az volt a feladata, hogy a legfelsőbb szinten koordinálja a menekültek befogadásához szükséges intézkedéseket. „Ha az áttelepülők látják, hogy nekik is joguk van beleszólni a községek dolgaiba, akkor jobban és gyorsabban asszimilálódnak.”⁴⁵ Egy 1948. augusztusi jelentés szerint csak „akkor tehetünk nagy és jelentős lépést az asszimiláció irányába”, ha az áttelepültek a helybéli lakosokkal egyenlő jogokkal rendelkeznek.⁴⁶ Ezzel megegyezik a NSzEP álláspontja, amely mindent megtett, hogy „az új hazában támogassa az áttelepültek asszimilációját és egybeolvadását a helybéli lakossággal, ezáltal lehetővé téve végleges beilleszkedésüket”.⁴⁷

A nyugati szövetségesek politikájához hasonlóan a szovjet megszállási övezetben is ügyeltek arra, hogy az elüldözöttek ne alakítsanak saját szervezeteiket. Ettől egyrészt azt remélték, hogy a helybéliek és az újonnan ideköltözők között elkerülhetik a konfliktusokat, másrészt pedig azt, hogy felgyorsíthatják a beolvadási folyamatot. A zittai járás 1949. januári asszimilációs állapotáról írott jelentésben, amelyet a NSzEP-képviselők körútja alapján írtak,

---

és menekültek. A képviselőház jogi bizottsága albizottságának jelentése H. Res feldolgozásában. A 238. határozat szerint, amelyet a jogi bizottság autorizál, vizsgálatot kell végezni a bevándorlási és nemzetiségi probléma tárgykörében.] Washington, 1950. 86. o.

44 Michael Schwartz: Zwischen Zusammenbruch und Stalinisierung. Zur Ortsbestimmung der Zentralverwaltung für deutsche Umsiedler (ZVU) im politisch-administrativen System der SBZ. [Az összeomlás és a sztálinizálás között. A Német Áttelepülők Központi Igazgatóságának elhelyezése a szovjet megszállási övezet politikai-adminisztratív rendszerében.] In: Hartmut Mehringer (szerk.): *Von der SBZ zur DDR. Studien zum Herrschaftssystem in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands und in der Deutschen Demokratischen Republik*. München, 1995. 43–96. o.; Manfred Wille: *Die Zentralverwaltung für deutsche Umsiedler – Möglichkeiten und Grenzen ihres Wirkens (1945–1948)*. [A Német Áttelepültek Központi Igazgatósága – a működés lehetőségei és korlátai, 1945–1948.] In: uő. et al. (szerk.): *Sie hatten alles verloren. Flüchtlinge und Vertriebene in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands*. Wiesbaden, 1993. 27–54. o.

45 Regine Just: *Die Lösung der Umsiedlerfrage auf dem Gebiet der deutschen demokratischen Republik, dargestellt am Beispiel des Landes Sachsen (1945–1952)*. [Az áttelepültek kérdésének megoldása a Német Demokratikus Köztársaság területén, Szászország példáján keresztül ábrázolva (1945–1952).] Disszertáció. Magdeburg, 1985. 86. o. A szászországi menekültek és elüldözöttek problémáját lásd még: Stefan Donth: *Vertriebene und Flüchtlinge in Sachsen 1945–1952. Die Politik der Sowjetischen Militäradministration und der SED*. [Elüldözöttek és menekültek Szászországban, 1945–1952. A szovjet katonai adminisztráció és a NSzEP politikája.] Köln, 2000.

46 Drezdai Állami Levéltár, LRS, MdI 2742, 1948. augusztusi havi jelentés.

47 Paul Merker: *Die nächsten Schritte zur Lösung des Umsiedlerproblems*. [A következő lépések az áttelepültek problémájának megoldásához.] Berlin, 1947. 7. o.

negatív példaként a magyarországi németeket említik. Minden kapcsolatfelvételt megtagadtak a helyi lakossággal, mindenféle szempontból izolálódtak. Elzárkózásukat egy a magyarországi németek soraiból való tanár irányította. Mivel ebben azt a veszedelmet látták, hogy „a néptestben tovább él egy idegen faktor”, azt javasolták a belügyminisztériumnak, „foglalkozzanak” kicsit ezzel az emberrel.⁴⁸

Ugyanakkor fontos volt az NSzEP számára, hogy az áttelepülteket megnyerje a maga politikája számára, ezáltal is tovább építendő a párt hatalmi bázisát. Ez pont a magyarországi németek köreiben ment nehezen. Az 1948. május-júniusi, Németország egységéről dönteni hivatott népszavazási kezdeményezés kampánya jellemző képet mutat az elűldözöttek egyes, származás szerint megkülönböztetett csoportjairól, miként is viszonyulnak az asszimilációhoz. A többi tábortól eltérően, ahol a szavazási arány igen magas volt, a főként magyarországi németek által lakott Szürke Kaszárnyában ez az arány igen alacsony maradt. Nem harminckilenc százalék volt, ahogyan a tévesen számoló jelentésben áll, hanem csupán 4,2 százalék. A 3.509 aláírásra jogosult magyarországi németből csupán 148-an írtak alá. Az aláírást megtagadók indoka az volt, „hogymár a fasiszta időkben is súlyos károk érték őket hamis tények prezentálása és az ezzel összefüggő aláírásgyűjtés miatt [listák szerint léptették be őket a Volksbundba], s emiatt veszítették el hazájukat. Továbbá az az álláspontjuk, hogy egyáltalán nem akartak idejönni és magyaroknak érzik magukat.”⁴⁹

Azt a megszálló hatalmak és a német hatóságok is tudták, hogy csak parancsokkal és tilalmakkal nem érhetik el az elűldözöttek gyors beolvadását a helybéli lakosságba. A menekültek és elűldözöttek millióit lakáshoz és munkához kellett juttatni. Ezt akadályozta a befogadó területek lerombolt állapota, amiért is a menekülteket és elűldözötteket eleinte jobbára vidéken, a háborútól inkább megkímélt területeken telepítették le. A fennálló táborokba új lakók kerültek. Új, néha évtizedekig fennálló barakkvárosok jöttek létre.⁵⁰ A munkaerőpiac és az egyes területekről származó menekültek és elűldözöttek specifikus

48 Drezdai Állami Levéltár, LRS, Mdl 2970, 1949. 1. 3.

49 Drezdai Állami Levéltár, LRS, Mdl 2742, 1. kötet. Jelentés a népszavazási indítvány fogadtatásáról a szászországi hazatérő- és áttelepülő-táborokban. 1948. 5. 23 – 6. 13. Uo., 2337: hangulatjelentések, 1947, 1948.

50 Mathias Beer: Lager als Lebensform in der deutschen Nachkriegsgesellschaft. Zur Neubewertung der Funktion der Flüchtlingswohnlager im Eingliederungsprozess. [A tábor mint életforma a háború utáni német társadalomban. A menekülttáborok beilleszkedési folyamatban betöltött funkciójának újraértékeléséről.] In: Jan Motte et al. (szerk.): *50 Jahre Bundesrepublik – 50 Jahre Einwanderung. Nachkriegsgeschichte als Migrationsgeschichte*. Frankfurt am Main, 1999. 56–75. o.

foglalkozási struktúrájának ellentmondásai is gyakran útjában álltak a menekültprobléma gyors megoldásának.

A magyarországi elüldözöttek között – a többi csoporttal, valamint a helyi lakossággal összehasonlítva – az összes regionális különbség ellenére is megmutatkozott a mezőgazdaságban tevékenykedők nagy aránya.⁵¹ Az amerikai katonai kormányzat által 1948-ban megrendelt szakértői jelentésben ez áll: „A legnehezebb eset a magyarországi németeké. A kisszámú értelmiségi erősen befolyásolt a nagynémet és (igen erősen) a náci érzelmek által, míg a parasztok a magyar illetve a közép-dunavidéki hagyományt ápolják. Gazdaságilag is ezt a csoportot a legnehezebb beilleszteni.”⁵² Németország délnyugati részén a kis területen zajló földművelés miatt nehéznek bizonyult a paraszti származású magyarországi németek gazdasági beillesztése. Ehhez jött még, hogy az amerikai megszálló hatóságok által kezdeményezett földreform, amely kedvezett volna az elüldözötteknek, a németek ellenállása miatt megbukott.⁵³ Noha létrehozta ugyan néhány teljes kereseti lehetőséget biztosító állást, továbbá számos mellékállást, de ezzel csupán a munkakeresők kis részének igényét tudták kielégíteni. Nem változtat ezen annak a németországi magyarnak a példája sem, aki Heilbronn körzetében jutott bő termést hozó barackültetvényhez, vagy annak a budaörsinek az esete sem, aki az öhringeni körzetben szerzett szőlőt.⁵⁴ Az esetek túlnyomó többségében foglalkozást kellett váltani.

Más volt a helyzet eleinte a szovjet megszállási övezetben, noha az itt letelepített magyarországi németek is többnyire a mezőgazdasági szektorból érkeztek. Példaként mutassuk be egy Dombóvárból Pirmába érkezett transzport foglalkozás szerinti összetételét.⁵⁵ A vonat összesen 1504 utasából 1122

51 Flucht, Vertreibung, Eingliederung (lásd 39. lábjegyzet), 206. o.

52 Carlile A. Macartney: *Das Flüchtlingsproblem in der amerikanischen Zone Deutschlands*. [A menekültprobléma Németország amerikai övezetében.] Stuttgarti Állami Főlevéltár, EA 1/012:25.

53 Sylvia Schraut: Von der Entmachtung der Groggrundbesitzer zum Siedlungsgesetz. Die Bodenreform und das Flüchtlingsproblem in der amerikanischen Besatzungszone am Beispiel von Württemberg-Baden (1945–1949). [A nagybirtokok kisajátításától a telepéstörvényig. A földreform és a menekültprobléma az amerikai megszállási övezetben Württemberg-Baden példájának tükrében (1945–1949).] In: Grosser et al. (szerk.): *Flüchtlingsfrage* (lásd 39. lábjegyzet), 129–163. o.

54 Monika Kolb: *Flüchtling, Neubürger, Unterländer. Aufnahme und Eingliederung der Vertriebenen im Landkreis Heilbronn zwischen 1945 und 1953*. [Menekült, új polgár, alvidéki. Az elüldözöttek befogadása és beilleszkedése a heilbronni körzetben 1945 és 1953 között.] Heilbronn, 1990. 149. o. és k.; Mitteilungen des Caritas Verbandes für Württemberg, Ungarndeutsche Abteilung, Rundschreiben Nr. 2, März 1948.

55 Drezdai Állami Levéltár, LRS, Mdi 3006, 1948. 6. 6.

személy volt munkaképes, 621 nő és 501 férfi. Közülük 442 nő és 398 férfi dolgozott a mező- illetve erdőgazdaságban. Jóval csekélyebb mértékben volt képviselve a gazdaság többi ágazata: hatvan nő volt háztartásbeli, a többiek – nemenként – az alábbi foglalkozási ágakból érkeztek: ipar és kézműipar (39/34), bányászat és fémipar (24/21), építőipar (26/34), textilipar (23/6) és élelmiszeripar (7/8). De az amerikai megszállási övezettől eltérően itt végrehajtották a földreformot, amelynek az elüldözöttek arányukat meghaladóan váltak kedvezményezettjeivé.⁵⁶ 1950-ig több mint kilencvenezer „áttelepülő” kapott földet a földreform során. Még ha ekkoriban a földhöz jutott elüldözöttek fele nem is rendelkezett saját lakóházzal és istállókkal, illetve 1953-ig tizenöt százalékuk föl is adta gazdaságát, azért nem becsülhetjük le azt a pszichológiailag is pozitív hatást, amelyet a földreform gyakorolt a paraszti népességnek a szovjet megszállási övezetbe, illetve később az NDK-ba való beilleszkedésére.

Ennek ellenére a szovjet megszállási övezetben illetőleg az NDK-ban sem tudott az összes elüldözött paraszt a mezőgazdaságban elhelyezkedni. A már említett dombóvári transzportból még a pirnai táborban kiválasztottak 126 szakembert 469 hozzátartozóval, akiket bányászati munkára alkalmasnak találtak és ennek megfelelően osztottak be.⁵⁷ Ez a mindegyik transzportnál megfigyelhető eljárás két szempontból is érdekes. Először is utal arra, hogy a magyarországi németeket a szovjet megszállási övezeten belül miért éppen Szászországban telepítették le. Az egyik ok bizonyára az Érchegeység bányavidekein tapasztalható munkaerőhiány lehetett. Másodszor pedig tanúsítja a hatóságok által kezdetektől fogva „elrendelt” foglalkozásváltás létét, amit az érintettek nem mindig fogadtak el minden további nélkül. A magyarországi német áttelepülőkről szóló, 1948-ban írt hangulatjelentésben a következő olvasható: „Egyáltalán nem lelkesednek a bányászatért, úgy vélik, ők parasztok és a mezőgazdaságban szeretnének dolgozni.”⁵⁸ Összességében azonban úgy

56 Wolfgang Meinicke: Die Bodenreform und die Vertriebenen in der SBZ und in den Anfangsjahren der DDR. [A földreform és az elüldözöttek a szovjet megszállási övezetben és az NDK első éveiben.] In: Wille et al. (szerk.): Sie hatten alles verloren (lásd 44. lábjegyzet), 55–85. o.; Arnd Bauernkämper: Die vorgetäuschte Integration. Die Auswirkungen der Bodenreform und Flüchtlingssiedlung auf die berufliche Eingliederung der Vertriebenen in die Landwirtschaft in Deutschland 1945–1960. [Az eljárt integráció. A földreform és a menekültelepek hatása a kitelepítetteknek a német mezőgazdaságba való beillesztésére, 1945–1960.] In: Hoffmann et al. (szerk.): *Geglückte Integration? Spezifika und Vergleichbarkeit der Vertriebenen-Eingliederung in der SBZ/DDR*. München, 1999. 193–214. o.

57 Drezdai Állami Levéltár, LRS, Mdl, 3006, 1948. 6. 21.

58 Drezdai Állami Levéltár, LRS, Mdl 2337, 1. kötet, 1948. 3. 21.

tűnik, a hatóságok elégedettek voltak a munkateljesítménnyel. „A magyarországi németek munkájával kapcsolatban még sehonnan nem érkezett panasz. A textiliparban kifejezetten hangsúlyozzák, hogy szorgalmukkal és kezűgyességükkel egyenesen kiemelkednek.”⁵⁹ Egy másik esetben a „munkaörömet” hangsúlyozzák, illetve azt, hogy a magyarországi németek a kiszabott munkát „javarészt ellentmondás nélkül” elfogadják.⁶⁰

A rendelkezésünkre álló vallomások azt is mutatják, hogy a menekültek és elüldözöttek mindennapjai nem csupán a munka szférájában változtak alapvetően. A már idézett levélben a sváb asszony fontosnak találja megjegyezni, hogy férjének van munkája. A menekültek és elüldözöttek köreiből állandóan átlagon felüli munkanélküliség a valutareform után még tovább emelkedett, s csak az ötvenes évek végére érte el a helybéli lakosságra jellemző szintet, így egyáltalán nem volt magától értetődő, ha valakinek volt munkahelye. Egy 1949-ben írt levélben egy másik asszony általában kielégítőnek tartaná a helyzetet, „csak ne vónánk szűkiben a pénznek, s nem fenyegetne a munkanélküliség, ami mindünket ojan sűjosan érint, hogy keserű sorsnak és szenvedésnek nézhetünk a szemibe”.⁶¹ Ha valaki munkához is jutott a gyengélkedő munkaerőpiacon, valószínűleg akkor sem a szakmájában. Egy egykori parasztasszony 1948-ban azt írta, hogy apja kőművesként, fivére pedig bányászként dolgozik.⁶² Nem csak a foglalkozásváltás mint olyan jelentett alapvető változást. Hozzá kellett szokni az új napi- és munkaritmushoz is. Immár nem a nap- és évszakokhoz kellett igazodni, amit parasztként megszoktak; a ritmust ezentúl az ipari üzem szabta meg.

A kikényszerített foglalkozásváltás, amely – mind az egykori faluközösséghez, mind pedig az új környezethez viszonyítva – gyakran szociális lecsúszással járt, a sokáig élő remény, hogy „talán visszamehetünk drága hazánkba”, az általánosan rossz gazdasági és szociális körülmények, továbbá a megszállt övezetekben és Magyarországon zajló politikai fejlemények nem kedveztek a helybéli lakosság és az újonnan érkezettek viszonyának. Inkább tovább élezték a menekültek és elüldözöttek iránt nem túl barátságos hangulatot, akik konkurenciát jelentettek a lakás- és munkaerőpiacon. Ebben a helyzetben a külső megjelenés, a szokások, az étkezés, a nyelv és a vallás mássága, az, ami idegenként hatott, szembefordulást generált.

59 Drezdai Állami Levéltár, LRS, Mdl 2970, 1949. 1. 3.: Az asszimiláció állása a zittai járásban.

60 Drezdai Állami Levéltár, LRS, Mdl, Munkaügyi és Szociális Minisztérium 419, 1948. 3. 8.

61 Bonomi: Mein Briefwechsel (lásd 1. lábjegyzet), 164. o. 1949. 3. 28-i levél

62 Bonomi: Mein Briefwechsel (lásd 1. lábjegyzet), 167. o., 1947. 11. 13-i levél.

Szászországgal ellentétben Württemberg-Badenben a népsűrűség a menekültek és elüldözöttek beköltözésével jelentősen növekedett. A sok tábor ellenére is számos épületet kellett eredeti céljától eltérően használni. Előfordult, hogy a menekülteket és elüldözötteket – néha rendőri segítséggel – magánházaknál helyezték el, ami szükségszerűen a helybéli lakosság és az új polgárok szorosabb kapcsolatához vezetett. „Vannak jó emberek is de kevesen ahol mi lakunk azoknak sincs semmijük ezért ők is jók.”⁶³ Ugyanakkor a württembergi Ludwigsburg körzetébe tartozó Höpfigheimből egy asszony 1946-ban azt írta a badeni Neckarelzben lakó apjának, hogy a házigazdájukkal közösen disznót vágtak. Ők is kaptak hatvan kilogramm húst.⁶⁴ A kis területen való együttélés, a konyha megosztása, ahol mindkét fél számára új, ismeretlen fűszerekkel, ismeretlen receptek szerint készültek az ételek, gyakran okozott súrlódásokat. A másikat mindenki kényszerűen ismerte meg közvetlen közléről. S mivel a másik idegen volt, ezért azt a saját, meghitt hagyományok védelmében általában el is utasították. Egy asszony 1948 októberében megírta, hogy elmúlt héten „magyar süteményt sütöttem, ezek ilyet még nem is láttak, [...] ott ülnek a sajátjukban bennünket meg kidobnak és még alázatosak is lehetünk, ha valamit mesélünk otthonról azt nem hiszik el azt mondják a magyar asszonyok is csak olyanok mint az övéik [...] Nekem ez is jó volna, de a legszívesebben azt hallanám, hogy hazamehetünk.”⁶⁵

Sokáig, 1947-nél jóval tovább tartott a remény, hogy az utolsó szó még nem hangzott el. Minden Magyarországra vonatkozó hírt különös figyelemmel kísértek. A hírekhez magyar újságokból, a kiutasítottak számára kiadott hírlevelekből, a széleskörű és intenzív levelezésből, amely zajlott egyrészt a kiutasított rokonok és honfitársak, másrészt az otthon maradtak közt,⁶⁶ valamint a hazautazók elbeszéléseiből jutottak hozzá.⁶⁷ E nem éppen veszélytelen utazásokról nincsenek pontos adataink, de ha a fennmaradt levelekből ki-keressük az e forrásból származó híreket, arra következtethetünk, hogy nem

63 Bonomi: Mein Briefwechsel (lásd 1. lábjegyzet), 181. o., 1947. 5. 9-i levél.

64 Archiv des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde [A Dunai Sváb Történeti és Országismereti Intézet levéltára (a továbbiakban AIDGL) NL Huy/Stalzer, 1947. 1. 13-i levél.

65 Bonomi: Mein Briefwechsel (lásd 1. lábjegyzet), 164. o., 1946. 12. 30-i levél. Vö: Utz Jeggle: Kaldaunen und Elche. Kulturelle Sicherungssysteme bei Heimatvertriebenen. [Pacal és jávorszarvasok. A kitelepítettek kulturális biztosítékrendszerei.] In: Hoffmann et al. (szerk.): *Vértriebene in Deutschland. Interdisziplinäre Ergebnisse und Forschungsperspektiven*. München, 2000. 395–407. o.

66 Bonomi: Mein Briefwechsel (lásd 1. lábjegyzet), 165. o., 1949. 4. 17-i levél.

67 Bonomi: Mein Briefwechsel (lásd 1. lábjegyzet), 61. o., 1946. 7. 27.

túl sokan próbálták meg. Minden olyan pletykát, amely szerint hamarosan hazamehetnek, megkönnyebbuléssel fogadtak. A Württembergi Caritas Magyarországi Németek részlege 1947 januárja óta megjelenő hírlevele, amely hamarosan a jellemző *Unsere Post. Mitteilungen für Heimatvertriebene aus Ungarn* [A mi postánk. A magyar hazából elüldözöttek közlönye] címen jelent meg, erre számos példát szolgáltat. Ilyen az először 1949-ben Stuttgartban megjelent házi kalendárium is: az 1952. évi kiadvány címdoldala egy apát mutat fiával, a nyitott ablak előtt állnak. Tekintetük kelet felé követve a Duna folyását a budapesti Parlamentre mered.

A Szászországban fennmaradt jelentések hasonló viszonyokról tanúskodnak a szovjet megszállási övezetben is. „Nem titkolhatjuk, hogy az áttelepültek nagyobbik része a helyi lakossághoz viszonyítva rosszabb anyagi helyzete okán még mindig vendégnek tekinti magát, közülük csak kevesen tudtak gyökeret verni.”⁶⁸ Egy 1948. márciusi, speciálisan a magyarországi németekre vonatkozó hangulatjelentésben ez áll: „A magyar áttelepültek nagy része vissza szeretne térni magyar hazájába, amilyen gyorsan csak lehet. Mivel nagyon ragaszkodnak fáradtsággal megszerzett javaikhoz, e javak iránt erős vágy él bennünk. Az új hazától, a szétvert anyaországtól, Németországtól nem sokat várnak. Úgy vélik, hogy az ország túlnépesedett, ezért is olyan rossz az élelmezési helyzet.”⁶⁹ Az 1948 októberében az egyes szászországi körzetek által megrendezett Áttelepülők hete lezárásának tanulságaként a következő olvasható: „A helybélieket nem érdekli az áttelepülők sorsa. Az áttelepülők vissza akarnak menni.”⁷⁰

Az elüldözöttek számára éppen a kiutasítást követő első évek okoztak ketős nehézséget: egyrészt hazatérni törekedtek, másrészt új helyükön igyekeztek javítani a körülményeiken, minél gyorsabban el akarták hagyni a tábort vagy magánházaknál kijelölt ideiglenes lakhelyeiket. Ebből az óhajból eredően indultak be az első lakásépítési projektek, amelyekben a Magyarországról elüldözött németek is részt vettek. A württembergi böblingeni körzet Schönaich településén a helybéliek és a menekültek közösen alapítottak építkezési szövetkezetet. Az anyagbeszerzés egy részét az elüldözöttek által alapított vállalkozás vállalta magára. Téglát gyártottak, amelyhez a hazaitól eltérően nem

68 Drezdai Állami Levéltár, LRS, MdI, 1. kötet, 1948. augusztus havi jelentés.

69 Drezdai Állami Levéltár, LRS, MdI, Hangulatjelentés a magyarországi áttelepülőkről, 1948. 3. 21.

70 Just: Die Lösung (lásd 45. lábjegyzet) 102. o.

adagoltak pelyvát.⁷¹ A magyarországi német menekülteknek a Wertheim melletti Reinhardshofban és a hesseni Darmstadt⁷² mellett létrejött telepeit az állami támogatás mellett az önszegélyezés hozta létre. Ezeket később további telepek, városnegyedek, utcák követték.⁷³

Csakhogy a helybeliek és az elüldözöttek közötti kölcsönös bizalmatlanság az első házak felépültével sem szűnt meg. A magyarországi németek által felépített házakat becsmérlően „cigánytelep”-nek nevezték.⁷⁴ Az új lakók már a mindaddig természetesen hordott népviseleteikkel föltűntek a württembergi, badeni, hesseni és szászországi falvakban. Ezt a szemtanúkkal folytatott beszélgetések éppúgy bizonyítják, mint az önvallomások. „A férfiak otthon ugyanúgy öltözöködték, mint az itteniek. Mi, asszonyok, odahaza népviseletben jártunk. De itt, Németországban nem hordjuk többé. Először is a szoknyához, ahogyan mi hordjuk, nyolc méter anyag kell, és ezt nem engedhetjük meg magunknak. Meg aztán túlságosan is föltűnő a népviselet. Amikor anyám eleinte népviseletben ment a templomba, mindenki őt bámulta.”⁷⁵ Hasonlóak olvashatók a szászországi Zwittau környékén új hazára talált egykori lánycsóki asszonyok leveleiben is.⁷⁶

71 Mathias Beer: *Alte Heimat – Neue Heimat. Das spezifische Verständnis von Kirche und Gemeinschaft bei den Vertriebenen aus Südosteuropa und dessen Auswirkungen auf den Eingliederungsprozess im deutschen Südwesten.* [Régi haza – új haza. Az egyház és a közösség specifikus értelmezése a délkelet-európai kitelepítettek körében és annak hatásai a beilleszkedési folyamatra Németország délnyugati részeiben.] In: *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde* 36 (1993), 244–272. o., különösen 256. o.

72 Krisztina Kaltenecker: *Wie wird eine Baustelle zur Gemeinde? Das Grundkonzept der Darmstädter Donausiedlung zur Ansiedlung und Eingliederung (1949–1954).* [Miként válik az építési terület községgé? A darmstadti telep mint a letelepedés és a beilleszkedés alapkonceptiója (1949–1954)] In: Hans-Werner Retterath (szerk.): *Ortsbezüge. Deutsche in und aus dem mittleren Donauraum.* Referate der Tagung des Johannes-Künzig-Instituts für ostdeutsche Volkskunde vom 25.–27. Oktober 2000. Freiburg, 2001. 193–221. o.

73 Hermann Bausinger et al.: *Neue Siedlungen. Volkskundlich-soziologische Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts Tübingen.* [Új telepek. A tübingeni Ludwig Uhland Intézet néprajz-szociológiai kutatása.] Stuttgart, 1959.; Christel Köhle-Hetzinger (szerk.): *Neue Siedlungen – Neue Fragen. Eine Folgestudie über heimatvertriebene in Baden-Württemberg – 40 Jahre danach.* [Új telepek – új kérdések. Utótanulmány a baden-württembergi kitelepítettekről – negyven év múltán.] Tübingen, 1995.

74 Bonomi: *Mein Briefwechsel* (lásd 1. lábjegyzet), 166. o. és k. 1955. 12. 23-i levél.

75 Adolf Kämpf: *Die Austreibung der Ostdeutschen nach dem zweiten Weltkrieg im Blickwinkel einer hohenloheschen Landgemeinde.* [A kelet-németek elűzése a második világháború után egy hohenlohei faluközösség szemszögéből.] Tudományos házidolgozat. Rot am See, 1952. 117. és 125. o.

76 Rutsch, *Die Vertreibung* (lásd 42. lábjegyzet), 46. o.; lásd még Henrike Hampe: *Abschied von „Juppl” und „Kittel”. Kleidungsweisen im Integrationsprozess der Flüchtlinge und Vertriebenen.* [Búcsú a „juppl”-tól és a köténytől. A ruházat szerepe a menekültek és a kitelepítettek integrációjának folyamatában.] In: Retterath (szerk.): *Ortsbezüge* (lásd 90. lábjegyzet), 223–244. o.

A Magyarországról elűzött németek nem csupán ruházatukkal tűntek fel új környezetükben. A félreismerhetetlen magyar akcentussal beszélt dialektusuk is szokatlan volt a sváboknak, bajoroknak, badenieknek vagy szászoknak. Fordítva ez ugyanúgy érvényes. A 19. század vége óta az asszimilációra törekvő magyar nyelvpolitika épp akkora gondot okozott a magyarországi német gyermekeknek, mint a felnőtteknek. Egy anya írja leányáról: „A tanulás eleinte nem ment neki, mert németül nem tudott sem olvasni, sem számolni és sokat sírt és gyakran mondogatta hogy ez egy cirkusz. De mostan már szépen megért mindent és jobb már neki.”⁷⁷ A helyi lakossághoz képest szinte minden területen rosszabb kiinduló helyzetükön a menekültek és elűdözöttek a beilleszkedés és teljesítmény révén próbálták javítani. Ez minden szférára érvényes volt, az iskolától kezdve a sporton át a munkahelyig, s a még évekig rossz szemmel nézett, betolakodóként kezelt idegenek öntudata erősödésének lényeges tényezőjévé vált. Egy asszony érezhető büszkeséggel számolt be 1951-ben azokról a sikerekről, amelyeket a magyarországi németek értek el, valamint arról, hogy miként reagált erre a helybéli lakosság. „Ballagási ünnepség volt, és ott volt [...] a mindegyik közül a legjobb diáklány az egész községben. [...] A nagy konkurencia ellenére ő lett a győztes és tanítónő akar lenni. A [...] menekültek a legjobbak az iskolában, a foci pályán, az ünnepségeken és előadásokon, a templomi imádságnál, mindenütt, tehát ebből a szempontból nincs miért szégyenkeznünk. Akkor azt mondják az itteniek, látjuk, ezeknek van idejük a gyerekeikre.”⁷⁸

Magyarországról főként katolikus vallásúakat telepítettek jobbára evangélikus községekbe. Ezáltal egyes országrészek felekezeti struktúrája lényegesen megváltozott.⁷⁹ Ez akkor is kihívást jelentett, ha az adott helységben volt katolikus templom. Egy asszony a következőket írja községe katolikus papjáról: „Igen hirtelen egy ember, a magyarok is azok, ezé’ egyáltalán nem illünk egymáshoz’. A menekülteket ő is úgy kezeli, mint kocsin az 5ödik kereket. Ez minden vasárnap szitkozódhat a szószéken. Mosmár nem akar a templomba menni senki. Aszongya istentelen népek vagyunk mi, ezér is kellett elmennünk ott-honrul meg ilyeneket, csak éppen semmi kedveset.”⁸⁰ Noha a pozitív tapasztalatok összképét kiegészítő efféle jelenségeket nem szabad elkapkodva általánosítanunk, azért ezek semmiképpen sem ösztönözték az új környezetbe

77 Bonomi: Mein Briefwechsel (lásd 1. lábjegyzet), 178. o. és k., 1946. 10. 8-i levél.

78 Bonomi: Mein Briefwechsel (lásd 1. lábjegyzet), 169. o. 1951. 3. 20-i levél

79 Borawski: Vertrieben (lásd 28. lábjegyzet) Flucht, Vertreibung, Eingliederung (lásd 28. lábjegyzet) 233–239. o.

80 Bonomi: Mein Briefwechsel (lásd 1. lábjegyzet), 170 o., 1947. 10. 6-i levél.

való beilleszkedést. Éppen ellenkezőleg, azt az egyébként is meglévő hajlandóságot erősítették, hogy a menekültek bezárkózzanak saját kulturális hagyományaik keretei közé, menedéket keresve az új környezetben. „Összepakoltunk hát és [...] -ba utaztunk. Egész Budaörs összegyűlt itten, teljesen otthonos volt minden, a virág szőnyeg, a dalok, az arcok, hát minden más volt, több mint egy év óta először énekelhettük saját énekeinket a saját zenénkkel.”⁸¹

Nem csupán az egyház – a fenti esetben az elüldözöttek zarándoklata – nyújtott lehetőséget arra, hogy az érintettek találkozhassanak, valamiképpen ellenállhassanak a faluközösségek szétbomlásának, amelyet a kiutasítási és letelepítési gyakorlat valamint az izolálásukra irányuló kísérlet tűzött ki célul maga elé.⁸² Intenzív levelezést folyt, a hírek jöttek-mentek. A honfítársak temetése nyújtott alkalmat, hogy a régi ismerősök összejárhassanak, megoszthassák egymással tapasztalataikat. A farsangi ünnepségek, a templomszentelések, mint amelyet a törökbálintiak ünnepeltek 1948. június 11-én nagy számban a württembergi Göppingen körzetének Süßen nevű településén, többet jelentettek egyszerű ünnepségeknél. Hírbörze is volt ez egyben és olyan találkozás, amely ébren tartotta az emlékeket és a specifikus kulturális emlékezetet: „Ismét igazán otthon lehettek”.⁸³

Az azonos származású emberek közössége volt az, ami tartást adott az egymástól elszakított kitiszítottak számára, hogy a helybéli lakossággal közösen végül is az új környezetbe beilleszkedjenek, az új időkhöz alkalmazkodjanak. De éppen a származásra, a más társadalmi, szociális és politikai kontextusból eredő kulturális hagyományokra való hivatkozás okozta, hogy azok az új hazában sokáig meg is maradtak. Például a délkelet-európai elüldözöttek még a hatvanas években is sűrűbben jártak istentiszteletre és áldozásra, mint a máshonnan érkezettek. Ugyanígy a hagyományápolás terén is megfigyelhetjük, hogy az elüldözött magyarországi svábok másoknál sokkal tovább követték a hagyományos mintákat, amint az egy 1955-ös baden-würt-

81 Bonomi: *Mein Briefwechsel* (lásd 1. lábjegyzet), 170. o., 1947. 1. 29-i levél. Az egyház és a közösség speciális értelmezésének a beilleszkedési folyamatban betöltött szerepéről lásd még: Beer: *Alte Heimat* (71. lábjegyzet).

82 Georg R. Schroubek: *Wallfahrt und Heimatverlust. Ein Beitrag zur religiösen Volkskunde der Gegenwart.* [Zarándoklat és a haza elvesztése. Adalék a jelenkor vallási néprajzához.] Marburg, 1968.

83 Mitteilungen des Caritasverbandes für Württemberg, Ungarndeutsche Abteilung, [A Caritasverband für Württemberg, Ungarndeutsche Abteilung közleménye.] 8. körlevél, 1948. augusztus, 4. o. vö.: Füzes Miklós: *Válami Magyarországon maradt: a kitelepített magyarországi németek beilleszkedése Németországban.* Pécs, 1999.

tembergi felmérés mutatja.⁸⁴ A tradíciókhoz való ragaszkodást láthatjuk a Duna térségéből érkezett menekültek és elűződöttek specifikus házassági szokásaiban is. Csak igen lassan emelkedett a helybeliek és újonnan jöttek közötti vegyes házasságok aránya, a délkelet-európai németeknél sokkal lassabban, mint az elűzöttek bármely másik csoportjánál.⁸⁵

A hazába való visszatérés iránti vágy abban a mértékben csökkent, ahogyan a településterület gazdasági helyzete javult, főként a valutareform és az ötvenes évek eleji gazdasági fellendülés eredményeképpen, miközben Magyarországon a helyzet egyre romlott. A lassú kulturális beilleszkedés hosszadalmas folyamatának újabb fázisa kezdődött ekkor el.⁸⁶ Egy 1956-ban írt levél egy magyarországi asszony látogatásáról szól, akinek négy testvére élt a szövetségi köztársaságban. „Olyan szegényesen öltözve érkezett de a testvérei tetőtől-talpig kistafírungozták. Csak lesett hogy itten hogy föl van építve minden és a sok autók Magyarországon félóránként látni egyet, mondta. Azt mondta hogy nem akarunk Magyarországon maradni olyan szép itt.”⁸⁷ De azért az alábbi, 1952-ből származó példa mégsem különleges eset: „Olyan papírokat kaptunk kitőtésre [...] a háztartási segítség, szép, de amikó a terhek kiegyenlítéséről van szó ott már nem tudni tegyük-e ne tegyük-e mer talán eljön majd az óra, amikor ott állunk és nem vihetünk többet magunkkal haza.”⁸⁸ Egy kislány iskolai füzetében 1955. december 28-i keltezéssel áll egy dalszöveg, amely így kezdődik: „Mily idegen vagyok ebben az országban, hisz a bölcsőm ott ringott, Keleten”, s így végződik „bárcsak otthon lehetnék”.⁸⁹

Az NSZK-ban az integráció koncepciója alapján támogatták az elűződöttek kulturális sajátosságainak megőrzését. Törvényben írták elő, hogy az azonos származású embereknek joguk van magukkal hozott kulturális örökségük ápolására. Ezzel szemben a szovjet megszállási övezetben 1949-ben hivatalosan tiltották meg, hogy az áttelepültek országos szinten találkozókat szervezhessenek. „Az áttelepültek szervezeteinek kialakítását, hazafias

84 Friedrich H. Schmidt-Ebhausen: Aus der Arbeit der Württembergischen Landesstelle für Volkskunde. [A württembergi tartományi Néprajzi Intézet munkáiból.] In: *Jahrbuch für Volkskunde der Heimatvertriebenen* 1 (1955), 217–222. o.

85 Die Eheschließungen der Vertriebenen in Baden-Württemberg 1950–1952. [Az elűződöttek házasságkötései Baden-Württembergben, 1950–1952.] In: *Statistische Monatshefte Baden-Württemberg* 2 (1954), 2. szám. 69–74. o.

86 Ulrich Tolksdorf: Phasen der kulturellen Integration bei Flüchtlingen und Aussiedlern. [A menekültek és kitelepítettek kulturális integrációjának fázisai.] In: Klaus J. Bade (szerk.): *Neue Heimat im Westen. Vertriebene, Flüchtlinge, Aussiedler*. Münster, 1990. 106–127. o.

87 Bonomi: Mein Briefwechsel (lásd 1. lábjegyzet), 186. o. és k., 1956. 10. 23-i levél.

88 Bonomi: Mein Briefwechsel (lásd 1. lábjegyzet), 168. o., 1952. 12. 11-i levél.

89 AIDGL, NL Huy/Stalzer.

csoportokká való összefogását, amelyet főként egyházi szervezetek támogatnak [...] meg kell akadályozni”⁹⁰, követelte az NSzEP vezetősége. Amíg az NSZK-ban 1949-től a Szövetségi Menekültügyi Minisztérium létrehozásával majd az ezt követő törvényekkel a menekültek és a keletről elüldözöttek számára szabaddá vált az út, hogy ne egyszerűen új polgárokként, hanem hazájukat elvesztettként illeszkedhessenek be,⁹¹ addig az ötvenes évektől kezdődően az NDK-ban az 1945-től áttelepülteknek, 1947-től pedig új polgároknak nevezettek menekültekként és elűzöttekként nyomtalanul eltűntek. Ettől fogva a munkások és parasztok államának asszimilálódott polgáraiként kezelték őket, akik különleges társadalmi csoportként többé nem tűnhettek fel. De hogy mégis léteztek, az a német újraegyesítés után vált világossá, amikor is hivatalos találkozáson a háború után először találkozhattak a régi és az új tartományokban, illetve a Magyarországon élő magyarországi németek.

4.

A kitelepítések regionális jellemzőire, valamint az ez által érintett emberekre a kutatás mindeddig éppoly kevés figyelmet szentelt,⁹² mint arra, hogy összevesse, miként zajlott le a beilleszkedés folyamata a Német Szövetségi Köztársaságban és az NDK-ban. A több mint tizenkétfélmillió menekült és elüldözött egy tömegben való vizsgálatakor az egyes csoportok sajátosságai alig tűnnek fel. Pedig ez, amint azt a magyarországi németek példája is mutatja, döntő jelentőséggel bír a kényszermigráció módozatai szempontjából éppúgy, mint a beilleszkedési folyamat specifikus kialakulásának szempontjából, amint az az esetleg mégoly kevésé feltűnő forrásokban is szerepel. Ha e sajátosságokat komolyan vesszük és multidiszciplináris módon vizsgáljuk, nem pedig megvetően az elüldözöttek folklorisztikus kultúrájaként kezeljük, nos csak ekkor foghatjuk föl a már idézett levél ártalmatlannak tűnő részletében rejlő valódi hordertöt – „itten van hát ippeg a fele a fele meg odahaza”.

Fordította: *Mesés Péter*

90 Wille: Die zentralverwaltung (57. lábjegyzet), 54. o.

91 Mathias Beer: 50 Jahre Bundesrepublik Deutschland – 50 Jahre Einwanderung. Das Beispiel der deutschen Vertriebenen und Flüchtlinge. [Ötven éves Német Szövetségi Köztársaság – ötven év bevándorlás. A német kitelepítettek és menekültek példája.] In: *Zwischen Isolation und Integration. 50 Jahre Eingliederung in der Bundesrepublik Deutschland*. Haus der Heimat des Landes Baden-Württemberg. Filderstadt, 2001. 9–28. o.

92 Mathias Beer: Selbstbild und Fremdbild als Faktoren bei der Eingliederung der Flüchtlinge und Vertriebenen nach 1945. [Önkép és az idegen képe mint a menekültek és kitelepítettek 1945 utáni beilleszkedésének tényezője.] In: Sylvia Schraut, Thomas Grosser (szerk.): *Die Flüchtlingsfrage in der deutschen Nachkriegsgesellschaft*. Mannheim, 1996. 31–53. o.

ZORAN JANJETOVIĆ

A német és a magyar kisebbségi lakosság kiűzése a Vajdaságból a második világháború végén

A német és a magyar lakosság kiűzése számos kelet- és délkelet-európai országból a második világháború végén európai jelenség volt, amely a háború következményeként végbement nagy méretű erőszakos lakosságcsere részeként értelmezhető.¹ A volt Jugoszlávia területén élő német és magyar kisebbség sorsát is e nagy történelmi mozgás részeként kell vizsgálnunk. Jugoszláviáról szólva külön ki kell térni arra, hogy az ottani események mennyire követték a *kiűzés* általános mintáját.

A két világháború közti Jugoszlávia² legnagyobb nemzeti kisebbségei a magyarok és németek,³ valamint az albán etnikum. A magyar kisebbség tagjai a történelmi Magyar Királyság többségi nemzetéhez tartoztak, így a hátrányos kisebbségi státuszt igen nehezen fogadták el, amivel előidéztek a jugoszláv hatóságok állandó gyanúját és felügyeletét. A kis Magyarország irredenta külpolitikája és propaganda-tevékenysége sem volt a legmegfelelőbb eszköz a magyar kisebbség helyzetének javítására.

A dunai svábokként ismert németek főként a Vajdaság és Szlavónia területén éltek. A magyar fennhatóság alatt erős magyarosításnak voltak kitéve, amely jelentős részük számára szunnyadó nemzettudatot eredményezett. Erre alapozva az új jugoszláv hatóságok újkeletű német nyelvű iskolák megnyitásával és szervezetek működésének engedélyezésével próbálták meg-

---

1 Cf. *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. I-V. Bonn, 1953–1961.

2 A legjobb összefoglaló munkák: Hans-Ulrich Wehler: *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978*. Göttingen, 1980.; Šandor Mesaroš: *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*. Novi Sad, 1981.; u. ó.: *Mađari u Vojvodini 1929–1941*. Novi Sad, 1989.

3 Az 1931-es jugoszláv népszámlálási adatok szerint 482.359 német és 452.214 magyar volt Jugoszláviában. (Arhiv Jugoslavije (továbbiakban: AJ) 38, 63/166.)

nyerni őket. Ez a politika főként a Vajdaságra volt jellemző, ahol a szlávok kisebbségi pozícióját sváb támogatással próbálták erősíteni a magyarok ellenében. Horvát-Szlavóniában a helyzet még kevésbé volt kedvező: a 19. században kezdődő horvátosítás tovább folytatódott.⁴ Szlovéniában, ahol a németek nem tartoztak a svábok közé, az évtizedes szlovén–német viszály – most szlovén fölényvel – folyt tovább.⁵

Mindent egybevetve, Szlovénia kivételével, a németek helyzete, különösképp a Vajdaság területén, a magyarokénál sokkal kedvezőbb volt. Az 1930-as években helyzetük tovább javult, miután Jugoszlávia szorosabbra fonta kapcsolatát Németországgal, és a Reich hatalma és befolyása éreztette hatását. Az 1930-as években a nemzeti szocializmus befolyása lassan de biztosan nőtt a németek közt Szlovéniában, ellentétben a Vajdasággal.⁶ Mindkét nemzeti kisebbségnek jó oka volt a Jugoszláviával szembeni elégedetlenségre, különösen miután anyaországaik külügyi politikájának sikere erősítette nemzeti büszkeségüket. Ezért 1941 áprilisában, amikor Németország szövetségeseivel megsemmisítette Jugoszláviát, nem siratták azt, hanem lelkesen köszöntötték a megszállókat, sőt mi több, helyenként segítségükre is siettek. Az effajta magatartás és az ezzel járó igazságtalanságok és áldozatok a szerb és a szlovén oldalon (a horvátok nagy része a Tengelyhatalmakhoz csatlakozott) tovább rontotta a már amúgy is kielezett interetnikus viszonyt.⁷

Ez a tanulmány a vajdasági németekkel és magyarokkal foglalkozik, mivel ők alkották a vajdasági lakosság többségét, illetve e két nemzeti kisebbség tagjainak túlnyomó része a Vajdaság területén élt. A németek esetében – a Vajdaságban, és különösen a Bánátban – a nemzeti kisebbséghez tartozók nagy része a partizánok uralma alá került.

---

4 Völkssdeutsche in Croatia-Slavonia. Lásd: Valentin Oberkersch: *Die Deutschen in Syrmium, Slawonien, Kroatien und Bosnien*. Stuttgart, 1989.

5 Cf. Arnold Suppan: Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938. In: Arnold Suppan, Helmut Rumpel (eds.): *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941*. Wien, München, 1988.

6 Dušan Biber: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*. Ljubljana, 1966.; Branko Bešlin: *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini (1933–1941)*. Novi Sad, Sremski Karlovci, 2001.; Zoran Janjetović: O nacifikaciji vojvođanskih Švaba. *Tokovi istorije*, 1–4, 1999. 240–260. p.

7 *Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941–1944. godine*. Knj. 1. Bačka i Baranja. Novi Sad, 1946. 8–28. p.; Sandor Vegh: Le system d'occupation allemand dans le Banat Yougoslave 1941–1944. In: *Les systems d'occupation en Yougoslavie 1941/1945*. Belgrade. 1963. 497. p.; Biber, 251–267. p.; Josip Mirnić: *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*. Novi Sad, 1974. 91. p.; Petar Kačavenda: *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*. Godine, Beograd, 1991. 25–27. p.; Branislav Popov Miša: *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941–1944. godine*. Beograd, 1992. 10–25. p.; Aleksandar Kasaš: *Mađari u Vojvodini 1941–1946. godine*. Novi Sad, 1996. 33–37., 100. p.

1941 áprilisában a Vajdaságot, csakúgy, mint az ország többi részét, feldarabolták. A Szerémség a Független Horvát Állam fennhatósága alá került, a Bácska ismét Magyarország része lett, míg Nyugat-Bánát az elfoglalt Szerbia bizonyos autonómiával ellátott része maradt. A két kisebbség létfeltételei ennek függvényében változtak. A Független Horvát Államban élő német etnikum nagy nemzeti autonómiával felruházott jogi személylé vált, vetekedve a szerémségi usztasák hatalmával.⁸ A magyarok helyzete valamelyest megváltozott a háború előttihez képest viszonylag alacsony létszámuk, megfélemlítettségük és a történelmi gyűlölködés következtében.⁹ A Bácskában viszont inkább a magyarok kerültek döntéshozó pozíciókba, több neves magyar személyiség töltött be a helyi adminisztrációban fontos tisztségeket.¹⁰ Az öntudatos német fiatalok keserűen csalódtak a magyar annektálásban, míg az idősebb, magyarbarát generáció inkább kész volt elfogadni a magyar uralmat.¹¹ A Bánátban a népi németek (Volksdeutsche) alkották a megszálló adminisztráció törzsét. Mivel a kelleténél lényegesen kevesebb szakképzett káderrel rendelkeztek, így a fontos döntéseket a Belgrádban lévő birodalmi katonai hatóságok vagy a berliniek hozták meg.¹² A magyarok amiatti csalódottságukban, hogy a Nyugat-Bánát nem lett visszacsatolva, a legyőzött szerbeknél is jobban a háttérbe húzódtak. Részvételük a hatalomban csak névleges volt.¹³ A megváltozott körülmények között a német és a magyar kisebbségnek csak részben volt lehetősége arra, hogy az új államhatóságokkal osztozzon a hatalomban. Főleg visszaélni tudtak a helyzettel, ami gyakran meg is történt. Néhányan részt vettek szerbek és/vagy zsidók kivégzésében, értéktárgyaik eltulajdonításában, vagy éltek az alkalommal és háború előtti ellenfeleikkel/ellenségeikkel leszámoltak. Habár szomszédok (különösen szerb nemzetiségűek) közreműködéséről is készültek feljegyzések, az említett események súlyosan rombolták az interetnikus kapcsolatokat.

8 Cf. Wilhelm Sattler: *Die deutsche Volksgruppe im Unabhängigen Staat Kroatien*. Graz, 1943.; Z. Krnić: The German Volksgruppe in the Independent State of Croatia as an instrument of German occupation policy in Yugoslavia. In: *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*. Belgrade, 1977.; Oberkersch, 365–461. p.; Kačavenda, 48–54. p.

9 Kasaš, 124–128. p.

10 Saopštenja... 105–220. p.; M. Čobanski, Z. Golubović, Č. Kumanov: *Novi Sad u ratu i revoluciji 1941–1945. godine*. I. Novi Sad, 1976. 667–752. p.; Tibor Čereš: *Krvna osveta u Bačkoj*. Zagreb, 1992. 72–79. p.; Zdravko Golubović: *Racija u južnoj Bačkoj 1942. godine*. Novi Sad, 1992.; Kasaš, 84–92. p.; Jovan Pejin: *Srbi i Mađari*. Kikinda, 1996. 53–59. p.

11 Cf. Mirnić, o. c.

12 Vég, o. c.; Ekkehard Völkl: *Der (sic!) Westbanat 1941–1944*. München, 1991.; Kačavenda, 29–34. p.; Miša, o. c., passim.

13 Kačavenda, 42. p.; Völkl, 76–78., 100–123. p.; Kasaš, 115–123. p.

Azonban a két nemzetiség sorsát nemcsak a szláv szomszédokkal való konfliktus, hanem a nácik által elkövetett bűntények miatt Európán és az Egyesült Államokon végigsöprő németellenesség, valamint a második világháború végén a hatalmat megszerző Jugoszláv Kommunista Párttal való rossz viszony is befolyásolta. A kommunisták által vezetett partizánok a háború alatt mindvégig próbálták megnyerni a magyar és a német lakosságot. Ám mivel e nemzetiségek háború előtti kommunistáit még a háború kezdetén kivégezték, ezek a törekvések kevés sikerrel jártak.¹⁴ A történelmi helyzet, érzelmeik és a legtöbbször által meghatározott közös érdek a népi németek és a magyarok túlnyomó többségét a barikád túlsó oldalára állította.

A Jugoszláviában élő többi nemzethez képest, akiknek mindkét oldalon voltak képviselőik, a németek és a magyarok csak az egyik, épp a vesztes oldalon képviseltették magukat. Ennek ellenére a két nemzeti kisebbség sorsa nem azonos módon alakult a kommunista partizánok hatalomra jutása után. Ennek oka valószínűleg az európai külpolitikában keresendő, miként azt alább látni fogjuk.

1944. augusztus 23-án Románia átállt a másik oldalra, a Tengelyhatalmaktól korábbi ellenfelei oldalára, a Vörös Hadsereg számára akadálymentes átjutást biztosítva Jugoszlávia keleti része és Magyarország felé. A német Volksgruppe a Bánát jugoszláv részében részletes evakuációs tervet dolgozott ki, amelynek megvalósítására az engedély túl későn, a szovjetek bejövetele után érkezett csak meg.¹⁵ Bácskában a német és magyar lakosság evakuálására semmilyen külön terv sem született. Így azok, akik elég bölcssek voltak hozzá, vagy lehetőségük nyílt rá, saját erőből távoztak. A német lakosságnak körülbelül a fele választotta ezt az utat.¹⁶ A szerémségi (és szlavóniai) népi németek evakuálására kidolgozott terv, a régiónak a nyugathoz való közeli pozíciójából adódóan, még a nevezetes „szerémségi front” megnyitása előtt, néhány nap alatt megvalósult.¹⁷

A Vörös Hadsereg segítségével megteremtett partizán uralom nemcsak kommunista, hanem szláv jegyeket is magán viselt. A nem német, magyar vagy román többségű városokban és falvakban Népi Felszabadító Bizottságok alakultak.¹⁸ Habár az ANVOJ második szekciója, a partizánok ideiglenes

14 S. Hrečkovski: Njemačka četa „Ernst Thalmann” u jedinicama NOV I POJ. *Zbornik CDISB*, 1. Slavonski Brod, 1984. 331–350. p.; Kasaš, 128., 184. p.

15 Zoran Janjetović: *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*. Belgrade, 2000. 122–138. p.

16 *Ibid*, 138–150. p.

17 *Ibid*, 150–175. p.

18 Gojko Malović: *Vojna uprava u Banatu 1944–1945. godine* (MA paper, MS) Beograd, 1979. 66. p.

parlamentje 1943 novemberében az állam összes nemzetének és nemzetiségének azonos jogokat ígért, a felszabadított Vajdaságban a gyakorlat teljesen más volt. A demokrácia ígését sem váltották be, mivel a Népi Felszabadító Bizottságok jobbra csak papíron működő intézmények voltak, amelyek szintén a szláv lakosságnak biztosítottak volna némi beleszólást saját ügyeik rendezésébe. A provincia felügyelete valójában a kommunista párt által vezérelt hadsereg kezében volt. A szláv lakosságba vetett bizalom hiánya és a nem szláv lakossággal szembeni gyűlölet tükröződött a Katonai Adminisztráció 1944. október 17-i megalakításában.¹⁹ A horvát Iván Rukavian generális által vezetett szervezet a nemzeti kisebbségek befolyásának megszüntetése és a NFB hatalomátvételének előkészítése céljából alakult meg.²⁰

Mit jelentett a német és a magyar hatóságok kivonása a Bánátból és a Bácskából a kisebbségi német és magyar lakosság számára? Elsősorban sorsuk rosszabbra fordulását. Az új rezsim első napjaiban a partizánok és a Vörös Hadsereg által elkövetett tömegmészárlások, verések, rablások és megerőszakolások áldozatai lettek. A szemtanúk elmondása szerint a szovjetek főként fosztogatásokban, ivásban és a nők elleni erőszakban vettek részt, míg a partizánok voltak a kivégzések, a németek és magyarok kínzásának és a nagybani vagyontulajdonítások elkövetői.²¹ Hogy az áldozatokat miként választották ki, nem lehet megmondani. A szemtanúk vallomásai csak ritkán térnek ki a lehetséges okokra. Egyes gyilkosságok nyilvánvalóan azzal magyarázhatók, hogy az áldozatok a háború alatt bizonyos hivatalokban, vagy német, illetve magyar nemzeti szervezetekben töltöttek be funkciót. Sok esetben a fosztogatást vagy az erőszakot a lakosok ellenállása váltotta ki. A maradék német vagy magyar lakosok megfélemlítésének szándéka is a lehetséges okok közt említhető. A fosztogatásokból azonban minden nemzetiség civil része is kivette a részét.²²

A kérdés, hogy valójában hány kisebbségi német és magyar esett áldozatul az új rezsim kezdeti napjaiban, csak részben válaszolható meg. Pontos adatok csak a népi németek esetében állnak rendelkezésre. A legújabb számítások szerint, amely egy hosszú és alapos kutatás eredménye, kb. 10.000 németet végeztek

19 Arhiv Vojno-Istorijskog Instituta (továbbiakban: AVII) VO, K. 1661, f. 1., d. 1.

20 Microfilm Istorijški arhiv Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Vojvodine (továbbiakban: IAPKSKV) 2/654–655 (AVII)

21 *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. Bd. V. Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien. Bonn, 1961, passim.; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*. I-IV. Sindelfingen, 1992–1995, passim.; Čereš, 111–216. p.; Kasaš, 160–178. p.

22 IAPKSKV 5/238, 2/714; AJ, F. 513, k. 25, III-3/138; AVII, VO, k. 1222, f. 5/1, dok. 31/1.

ki Jugoszlávia-szerte.²³ Habár magyar áldozatok csak a Vajdaság területén voltak, számuk eléri a 40.000-et.²⁴ Ha Jugoszlávia egész területén „csak” 10.000 német áldozatról beszélhetünk, nehéz elhinnünk, hogy valóban ennyi magyar áldozat lett volna többé-kevésbé csak a Bácska területén. Ezek a számok önmagukban nem erősítik meg a németek esetében a genocídium,²⁵ a magyarok esetében pedig a *megvalósított* etnikai tisztogatás²⁶ vádját, miként azt több szerző is állítja. A két kisebbséggel szembeni etnikai tisztogatás gondolata azonban nem volt idegen a leendő kommunista hatalmaktól, miként azt a következőkben látni fogjuk.

A kezdeti kaotikus napok után új kormányzati apparátus kezdett formálódni. Miként láttuk, az NFB eleinte nem volt megszervezve (néhány kivételtől eltekintve) a kisebbségi településeken. Helyettük katonai állomásokat alakítottak. A németek és a magyarok mozgásszabadságát nagy mértékben korlátozták.²⁷ Már néhány nappal a partizánok hatalomra jutása után a németeket és a magyarokat, valamint a románok egy részét kényszermunkára ítélték.²⁸ Az erős fizikumúakat némelykor összegyűjtötték és táborokban tartották fogva, némelykor pedig otthon lakhattak és onnan kellett minden reggel munkára jelentkezniük. Számukra a munka kényszer, míg a szláv lakosság számára csak „kötelező” volt.²⁹ Ez volt a népi németek és a kisebbségi magyarok koncentrációs táborokba zárásának kezdete.

A táborokban az emberek gyakran szalmával borított földön aludtak, a házak túlszűfoltak, az étel ehetetlen volt. A táborba érkezőket jó ruhadarabjaiktól megfosztották, vagy rongyosra cserélték. A pénzt, aranyat vagy egyéb értékes dolgokat szintén elvették a foglyoktól.³⁰ Az örök velük szembeni magatartására nézve szabály volt a rossz bánásmód. Ebben a kezdeti szakaszban

---

23 *Wessbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erschiessungen, Vernichtungslager, Kinderschicksale.* München, 1995. 940–942. p.

24 Robert Aspeslagh: Trianon dissolved: The status of Vojvodina reconsidered? *Yearbook of European Studies*, 2, 1992. 127. p. Ludányi András szerint az áldozatok száma 25.000 és 40.000 közé tehető. (A. Ludányi: The fate of Magyars in Yugoslavia: Genocide, ethnocide or ethnic cleansing? *Canadian Review of Studies in Nationalism*, XXVIII, 1–2, 2001, 132.; Cseres szerint 34.491 magyar vált a bosszúhadjárat áldozatává (Čereš, 229. p.)

25 *Arbeitskreis Dokumentation, Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien. Die Stationen eines Völkermordes.* München, 1998. 1–2. p.

26 Cf. Ludányi, 129. p.

27 IAPKSKV 2/654–655; Malović, Appendix, p. III.; Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije*. II. Beograd, 1988. 421. p.

28 Malović, 122. p.

29 Ezért a köznapi elnevezése *kuluk (robot)* volt. (uo.)

30 IAPKSKV 2/41–43; Leidensweg... II, passim.; AJ, F513, k. 25, III-3/138; AVII, VO, k. 1661, f. 1, d. 1.

néhány helyen az embereket többször szabadon engedték csak azért, hogy aztán ismét összegyűjtsék őket. A foglyokat nehéz fizikai munkára használták: romeltakarításra, favágásra, vagonok ki-be rakására, építkezésekre stb. A nem megfelelő élelem, a szegényes ruházat, a kellő felszerelés hiánya és a rövid nappalok miatt a munka eredménye nem felelt meg a hatalmon lévők elvárásainak.³¹

Míg a bebörtönzés és a kényszermunka a népi németek számára enyhe ízeletül szolgált az elkövetkezendő eseményekhez, a magyarokkal szembeni politika már december elején változásokat mutatott.³² Az idő előrehaladtával egyre több német került koncentrációs táborokba, amelyek állhattak néhány házból, drótkerítéssel elválasztott utcákból, falvak egy-egy részéből vagy egész falvakból.³³ Ezzel egyidőben a bebörtönzött magyarok száma, amely egyébként is alacsonyabb volt, fokozatosan csökkenni kezdett. Bár 1945 májusában bizonyos hányaduk még mindig koncentrációs táborok foglya volt, számuk akkorra szinte jelentéktelenné vált.³⁴ A magyarokat fokozatosan integrálták az új kormányzati apparátusba és azok katonai (partizán) tömegszervezeteibe.³⁵

Mi volt az oka annak, hogy a kisebbségi magyarokkal való bánásmód megváltozott, míg a németekkel szemben semmilyen enyhülés sem mutatkozott?

Az eltérő bánásmódot a katonai adminisztráció kezdetén jelentették be. A magyarokat Bácskában tartották fő bűnösnek, míg Bánátban csak bűnrészeseknek, passzív megfigyelőknek. A németek azonban nemcsak Bánátban voltak fő bűnösök, ahol a népi németek kezében volt a hatalom, hanem Bácskában is, ahol egyébként formális pozíciójuk csak kicsivel volt jobb a szerb és más nemzetiségekenél.³⁶ A helyi szerb lakosság elégedetlensége ellenére hamarosan parancsot adtak a kisebbségi magyaroknak a koncentrációs táborokból való szabadon bocsátására, és „önkéntesekként” a partizán hadseregbe való besorozásukra.³⁷ Eközben a népi németekre egyre erősebb nyomás nehezedett.

31 IAPKSKV 2/41–43.

32 IAPKSKV 2/654–655; Malović, 82. p.

33 Cf. Janjetović: *Between Hitler and Tito*. 256–264. p.

34 Feltehetően vajdasági koncentrációs tábori jegyzékek szerint 74.918 népi német, 4.638 magyar, 1.179 német és 232 egyéb (főként szlávok). (AJ, F. 513, k. 25, III-3 / 139.)

35 Kasaš, 190–199. p.

36 IAPKSKV 2/654–655.

37 Malović, 82–83. p.; Kasaš, 179. p.; AVII, VO, k. 1661, f. 1, d. 1. (Választhattak, hogy „önkéntesen” belépnek a harcoló csapatokba, vagy a munkaszázadokba kényszerülnek.) Lásd még: Kasaš, 184–189. p.)

Máig is tisztázatlanok e változások okai. Egyes vélemények szerint a magyarokkal szembeni politika egy Moszkvából érkező jelzés hatására történt: Magyarország szocialista országnak van kijelölve, ezért nem szabad menekültekkel elárasztani.³⁸ Azt is állítják, hogy a magyar kommunista elit könyörgött Titonak a kisebbségi magyarok életben hagyásáért. Szerb részről a kisebbségi magyarokkal kapcsolatosan több elmélet ismert. Az ismert történész, Vasa Čubrilović,³⁹ aki már a második világháborút megelőzően felvetette az albán kisebbség kiűzésének lehetőségét, 1944 novemberében az új jugoszláv hatóságok emlékezetébe idézte ötletét, hogy mindazon nemzeti kisebbségeket, amelyek hűtlenségükről tettek tanúbizonyságot a háború alatt, űzzék ki az országból.⁴⁰ Sreten Vukosavljević 80–200.000 magyar kitelepítését, valamint a jugoszláv terület egy részének Magyarországhoz való csatolását javasolta, a jó szomszédi kapcsolatok megteremtése céljából.⁴¹ Miként láthattuk, ezeket az elképzeléseket hamarosan fel kellett adni, mielőtt a kisebbségi magyarok az érdeklődés homlokterébe kerültek, habár némi időt vett igénybe, amíg mindannyian kiszabadulhattak a koncentrációs táborok fogságából.

A népi németek helyzete a magyarokétól teljesen eltérő volt. Az elképzelés, hogy el kell hagyniuk az országot, feltehetően először 1943 decemberében vagy 1944 elején fogalmazódott meg.⁴² Ezt a kommunista vezetők javasolták, habár nem lehet konkrétan tudni, ki volt a „megoldás” konkrét szorgalmazója. Tulajdonképpen az adatok arra engednek következtetni, hogy a döntés csak akkor vált véglegessé, amikor a háború végeztével a csehek és a lengyelek elkezdték saját országaikból kiűzni a németeket.⁴³

Ekkorra azonban az országban maradt népi németek túlnyomó többsége már koncentrációs táborokban volt. Időközben, 1944 végén és 1945 elején, az új hatóságok 20.000 németet, szovjet követelésre, Ukrajnába kényszermunkára

---

38 A kétoldalú kapcsolatok gyors normalizációja ezt a felvetést támasztja alá. (Kasaš, 193. p.) Habár ez a párizsi békekonferencia jugoszláv–magyar egyezségéből nem zárta ki a szabad lakosságcserét 40.000 emberig. Az elképzelés az volt, hogy 1947-ben kezdődik és három évig tart. (uo. 194. p.)

39 Čubrilović neves történész és szerb nacionalista. Fiatal korában tagja volt a Mlada Bosna nevű titkos forradalmi mozgalomnak, amely 1914-ben kivégezte Ferenc Ferdinándot, a Habsburg trón várományosát.

40 A visszaemlékezést a *Nedeljni telegraf* adta közre. Belgrád, 1996. szeptember 18. és 25.

41 Vukosavljević a kisebbségi magyarok egy részének áttelepítését javasolta, hogy a földeket a nincstelenek közt igazságosan oszthassák el. Ha a magyarok itt maradnak, nekik is kell földet juttatni, így a Vajdaság magyarabb lesz, mint valaha. A magyar kisebbség számának csökkentése egyben csökkentené az irredentizmus veszélyét is. (AJ 97, 3/35.)

42 Božo Repe: „Nemci” na Slovenskem po drugi svetovni vojni. In: Dušan Nećak (ed.): *„Nemci” na Slovenskem 1941–1945*. Ljubljana, 1998. 147. p.

43 Milovan Đilas: *Revolucionarni rat*. Beograd, 1990. 410. p.

deportáltak.⁴⁴ Annak ellenére, hogy a potsdami szerződés nem említi Jugoszláviát azon országok között, amelyeknek engedélyezték a területükön élő német ki-sebbség kiűzését (vagy eufemisztikusan, „újratelepítését”),⁴⁵ a jugoszláv kormány továbbra is e szerződésre hivatkozva kérte a Szövetségesektől a népi németek kitelepítésének engedélyezését. Az engedélyre várva, a jugoszláv hatóságok 1945 októberében elkezdték a németek kitelepítését az Ausztriával határos szlovén területekről és Horvátországból, a Vajdaságból azonban nem.⁴⁶ Ez a két közösség nemcsak sokkal közelebb volt Ausztriához, de az ott maradt népi németek létszáma sokkal alacsonyabb volt, mint a Vajdaságban, és az észrevétlen eltűntetésük lehetősége sokkal valószínűbbnek tűnt. A brit hatóságok, miként a Szövetségesek Tanácsa is, Bécsben protestáltak a kitelepítések ellen, ám december 11-i válaszában Jugoszlávia tagadta a vádakat.⁴⁷ Jugoszlávia csak 1946 januárjában vetett véget a titkos kiutasításoknak, annak érdekében, hogy ne ütközzön akadályokba követeléseinek a Szövetségesek általi teljesítése.⁴⁸ 1946. január 16-án a jugoszláv külügyminiszter jegyzéket nyújtott át a négy szövetséges hatalom képviselőjének a népi németek kitelepítésére vonatkozó ismételt kéréssel. A potsdami szerződés újra mint a követelés jogi alapja jelent meg.⁴⁹ A kitelepítés kérésének indokaként a népi németek által a háború során elkövetett bűncselekményeket jelölték meg, valamint viszonylag alacsony létszámukat, ami lehetővé teszi az azonnali transzportálást. A kérést azzal utasították el, hogy Jugoszlávia ilyen értelemben nem szerepel a potsdami szerződésben.

A jugoszláv kormány nem adta fel, és 1946 júniusában megismételte kérését, változatlan indoklással.⁵⁰ Ennek az ismételt kérésnek semmilyen hatása nem volt. A Szövetségeseknek már épp elég menekülttel kellett foglalkozniuk Németországban és Ausztriában, és bár a megmaradt népi németek kevesen voltak, Jugoszlávia, ahogy egyre inkább romlottak a nyugati kapcsolatai, a Szovjetunióhoz kezdett közeledni. Ez a körülmény, valamint Isztria, Karintia és más területek megoldatlan problémái a nyugati szövetségeseket a jugoszláv követelés elutasítására ösztönözték.

44 Janjetović: *Between Hitler and Tito*. 237–255. p.

45 Geza Paikert: *The German Exodus*. The Hague, 1962. 8–9. p.

46 Dušan Nećak: O problemu „razseljenih oseb” (DPs) in jugoslovanskih „Volksdeutscher-jev” v Avstriji ter o britanski ideji njihove zamenjave z Koroškimi Slovenci (1945–1947) *Zgodovinski časopis*, 4, 1996. 569. p.

47 *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers* (Henceforth: FRUS) 1945. Vol. II. Washington, 1967. 1323., 1315. p.

48 Nećak, 569. p.

49 Bilten MIP, 1, January 20, 1946. 6–7. p.

50 Bilten MIP, 7, June 4, 1946. 13. p.

A népi németek problémája hamarosan a jugoszláv–amerikai kapcsolatok és egyben a két ideológiai blokk kezdődő hidegháborújának újabb vitapontja lett. Még ugyanezen év októberében az Egyesült Államok megvádolta Jugoszláviát, hogy 500–2.500 fő közötti német származású amerikai állampolgárt tart koncentrációs táborokban és kényszerít rabszolgamunkára.⁵¹ A diplomáciai csatározások a fogva tartott népi németek ügyében kiéleződtek, az USA a foglyokat a Jugoszláviával szembeni nyomásgyakorlás eszközeként használta. A jugoszláv hatóságok nem tagadták a koncentrációs táborok létezését, viszont a rabszolgamunkát igen. Ezen túl azt is állították, hogy minden bebörtönzött népi német háborús bűnös, ezzel együtt azonban kifejezésre juttatták azon szándékukat, hogy szabadon engedik azokat, akiknek az amerikai nagykövetség állampolgárságot ad. Így végül 86 amerikai állampolgárságú népi német elhagyhatta az országot. A diplomáciai vita nyilvánvalóvá tette mindkét fél képmutatását: az USA nem törődött a jugoszláv koncentrációs táborokban éhező 200.000 népi némettel, a jugoszlávok pedig közvetetten elismerték, hogy nem háborús bűnösöket, hanem ártatlan civileket tartottak fogságban.⁵² Ezenfelül ismét megmutatták, hogy szándékukban áll megszabadulni a népi németek maradékától. Azonban ez a lehetőség is el lett szalasztva, mivel az amerikaiak nem voltak érdekeltek a népi németek felszabadításában, merthogy ez az Egyesült Államokba való átszállításukat jelentette volna.

A jugoszláv hatóságok 1947-ben még egyszer megpróbálták megszabadulni a bebörtönzött népi németektől. Ekkoriban a koncentrációs táborokból való szökési kísérleteket nemcsak hogy tolerálták, de azt egyenesen bátorították és elősegítették. A rabokat határ közeli táborokba szállították, melyek némelyikében még éjjeliőrök sem voltak, a fegyelem is lazább volt, sőt, a sikertelen szökéseket sem büntették olyan szigorúan, mint addig. A tábori közigazgatás maga is közreműködött a svábok menekülésének megszervezésében – fizetség fejében. Egy bizonyos összeget kellett adni a tábor vezetőjének, vagy valamelyik ügynökének, és a foglyokat egy vezető eljuttatta a magyar vagy a román határig. Ezután már maguknak kellett eljutniuk az osztrák határig, ahol viszont egyáltalán nem fogadták őket szívesen – sem a hatóságok, sem a lakosság. Ez volt az ún. „fehér szökés”. Ezen kívül létezett a „fekete szökés” is – a táborőrök lefizetése nélkül. Így a vezető sokkal olcsóbb volt, de számolni kellett a lebukás és a büntetés veszélyével – bár már ez sem volt olyan

51 Bilten MIP, 13, October 1, 1946. 49. p.

52 A diplomáciai konfliktusról lásd még Janjetović: *Between Hitler and Tito*. 298–308. p.

drákói, mint azelőtt.⁵³ Nem ismert az így távozók száma, de az biztos, hogy a kormányzat ezt az eljárást a németek közvetett eltávolítására használta. Ez a módszer lehetővé tette a népi németek egy részének a megszabadulást anélkül, hogy magyarázatot kellett volna adni, vagy kifogást kellett volna keresni a Szövetségesek számára.

Ez a politika egész 1947 őszeig folytatódott. Utána a szökéseket ismét megnehezítették, a svábok számára bevezették viszont az „önkéntesek” toborzását bányákban, kolhozokban, gyárakban stb. való munkavégzésre. Azok, akik feliratkoztak a munkára, ugyanolyan fizetséget kaptak, mint a többiek, viszont nem választhatták meg a munkahelyüket és el sem mehettek onnan. 1948 tavaszán az összes népi németet szabadon bocsátották, de alá kellett írniuk egy három évre szóló szerződést az előbb említett feltételekkel. Csak a három év leteltével mozoghattak szabadon, és csak ekkor kezdték meg a hatóságok a teljes integrációjukat. Azonban legtöbbször életkörülményei addigra már majdnem olyan rosszak voltak, mintha a koncentrációs táborban maradtak volna, és sokan közülük még évek múltán is nyomorúságos körülmények között tengődtek.⁵⁴

A népi németek legtöbbször élt az emigráció lehetőségével. Habár ez a választás sem könnyű, sem olcsó nem volt, a többség mégis vállalkozott rá annak érdekében, hogy elhagyhassa szenvedési színhelyét. Nyomorogtak (az ANVOJ 1944. november 21-i döntése értelmében vagyoniukat elkobozták⁵⁵) és szenvedtek a fájó emlékektől. Rokonaik és barátai vagy Németországban, vagy Ausztriában, vagy valahol máshol voltak. A jugoszláv hatóságok, akik néhány éve még mindenképp meg akartak szabadulni a népi németektől, most minden eszközt bevetettek, hogy akadályozzák távozásukat.⁵⁶ Az indokok máig sem ismertek, de az a legvalószínűbb, hogy egyrészt féltek a népi németek exodusának nemzetközi visszhangjától (főként, ha beszámolnak a koncentrációs táborokban szerzett horrorisztikus élményeiről), valamint minden bizonnyal ráébredtek a dolgos svábok gazdasági hasznosságára. Ám minden erőfeszítés hiábavaló volt, az 1960-as évek közepére a jugoszláviai német kisebbség minden szempontból megszűnt létezni.

53 Ibid, 286–289. p.

54 Dokumentation... V. 375., 510., 593–594., 597–598., 605., 616., 618., 627. p.; Leidensweg... II. 45., 74., 102–103., 285–288., 540. p.; Memorijalni centar Josip Broz Tito, Arhiv Josipa Broza Tita, Kabinet maršala Jugoslavije II-3-a-2/19; Đilas, 411. p.

55 Službeni list DFJ, I/1945, no. 2.

56 Dokumentation... V. 116E–117E.

Láthattuk, hogy a kommunista erők a népi németek kiűzésének okaként azok háborús bűneit, illetve a megszálló erőkkel való kooperálásukat tüntették fel. Az igazi okokat azonban máig is csak találgathatjuk. Más nemzetiségek ellen is részben felhozhatók voltak ezek a vádak (köztük a fő bűnként számon tartott partizánok elleni harcot), de velük szemben másként jártak el. Miként láthattuk, kezdetben a magyarok is a népi németekhez hasonló helyzetbe kerültek, ám ők hamarosan – feltehetően külpolitikai okok miatt – kegyelemben részesültek. Miért nem részesülhettek a népi németek a magyarokéhoz hasonló elbánásban? Lehetséges, hogy a német újjáéledéstől való félelem miatt, vagy a birodalmi németek büntetési miatti általános és jugoszláv németgyűlölet miatt, amely a népi németeknek is, igazságtalanul, sok bűnt rótt fel, valamint elképzelhető, hogy míg a magyarok kis földdel rendelkező (40%-ban pedig föld nélküli) parasztok voltak, addig a németek nagy földterületekkel és ipari részesedéssel rendelkeztek, ami kapóra jött az ország legszegényebb részeiből származó veterán partizánok kolonizációjához, valamint a szocialista gazdaság felépítéséhez. Egyes sváb szerzők a szerb nacionalizmust jelölik fő indokként.⁵⁷ Ha a nemzeti gyűlölet szerepet is játszott, ez nem csak szerb sajátosság volt, hiszen a népi németek kiűzési tervének kidolgozásában a horvátok és a szlovének is részt vettek.⁵⁸ Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a szlovéniai és a horvátországi német kisebbséggel szembeni bánásmód⁵⁹ semmivel sem volt jobb a Vajdaságban tapasztalhatónál. A Vajdaságban csak a több népi német lakos miatt volt több a szenvedés.

A jugoszláviai német és magyar kisebbségek sorsa a második világháború végén a háborúban betöltött szerepük és az európai helyzet függvényében különböző volt. A magyar kisebbség kiűzésének gondolatát külpolitikai okok miatt gyorsan ejtették. Másfelől úgy tűnik, hogy a döntés a németek kiűzéséről már korábban, 1943 végén, megszületett, és emellett 1947 második feléig folyamatosan kintartottak. A népi németek többségét evakuálták vagy

---

57 Cf. Arbeitskreis Dokumentation, 75–78. p.

58 Cf. Nećak; Milan Vesović, Kosta Nikolić: Ujedinjene srpske zemlje. Ravnogorski nacionalni program. Beograd, 1996. 46., 70., 77., 151. p.; Tone Ferenc: Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno. In: Nećak (ed.), 115–116. p.; Jozo Tomasevich: War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945. The Chetniks. Stanford, 1975. 167–169., 171., 173., 399–402. p.; AJ, 103, 65/288.

59 Vladimir Geiger: Genocid nad folksdojčerima ne smije se zaboraviti. *Deutsches Wort/Nje-mačka riječ*, 40, 2001. 12–15. p.; Uő: Koncentracijski logor Krndija godine 1945/46. In: Vladimir Geiger: *Nestanak folksdojčera*. Zagreb, 1997. 71–77. p.; The same author: Radni logor Valpovo godine 1945/46. In: Geiger: *Nestanak folksdojčera*. 85–91. p.; The same author: *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*. Zagreb, 2001. 171–189. p.; Repe, 145–172. p.

elmenekültek még a Vörös Hadsereg és a partizánok bevonulása előtt. A maradék elűzésének szándékát viszont a nyugati szövetségesek elutasították. Ezért a kommunista erőknek kockázatos eltávolításokat kellett kivitelezniük, főként Horvátországból és Szlovéniából, illetve közvetett kiűzéseket kellett végrehajtaniuk a Szovjetunióba való deportálás és félig legális szöktetések útján. Mindkét változat tömeges éhezéssel járt, csökkentve az életben maradt népi németek számát. Végül, mikorra lehetőség nyílt a túlélők áttelepítésére, a jugoszláv hatóságok megpróbálták megakadályozni azt. Mivel a főszereplők mára már mind elhunytak, a német és a magyar kisebbségről való döntések megértésének kulcsára a jugoszláv archívumok megnyitásáig várunk kell.

Fordította: *Németh Szilvia*

SIDÓ ÁRPÁD–FIALA JÁNOS–
VINCZE DÁVID–JARÁBIK BALÁZS

A szlovák–magyar alapszerződés hatásvizsgálata

Bevezetés

A Velencei Bizottság¹ és az Európa Unió véleménye szerint a kétoldalú szerződések jelentik a kisebbségek védelmének legmagasabb garanciáját. A Velencei Bizottság a magyar kedvezménytörvényhez írt véleményében megállapítja, hogy „a szerződéses megközelítés hatékonyságát aláaknázhatja, ha azokat nem jóhiszeműen és az államok közötti jószomszédi kapcsolatok alapelveinek fényében értelmeznék és hajtják végre.”² A szlovák kormány 2002. novemberi, a már módosított magyar kedvezménytörvényről készült jegyzéke szerint a jogszabály kínálta előnyöket és támogatásokat Szlovákia előzetes hozzájárulásához kötné, mégpedig a magyar–szlovák alapszerződés keretébe iktatott kétoldalú egyezmény alapján.

Mivel a vegyes bizottságok összesen három ülése alatt elfogadott határozatainak végrehajtásáról nincs hivatalos adat és az alapszerződés végrehajtásának kiértékelése bilaterális, vagy kormány szinten eddig elmaradt, a Kalligram Alapítvány Jogelemző Csoportjának szándéka egy rövidebb lélegzetű, de reményeink szerint alapos áttekintés készítése a szlovák–magyar alapszerződés végrehajtásáról.

---

1 Lásd a Velencei Bizottságnak a magyar kedvezménytörvényhez írt jogi véleményét: REPORT ON THE PREFERENTIAL TREATMENT OF NATIONAL MINORITIES BY THEIR KIN-STATE adopted by the Venice Commission at its 48th Plenary Meeting, (Venice, 19–20 October 2001), www.cla.sk.

2 Uo.

I. NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Kétoldalú kisebbségvédelmi szerződések Európában

A kisebbségek kétoldalú nemzetközi szerződések általi védelme nem új jelenség a nemzetközi jogban. A középkori vallásháborúk folyamán létrejött számos egyezmény rögzítette a meghódított tartományok lakosságának szabad vallásgyakorláshoz való jogát. A későbbi századok folyamán a gyarmatosító európai nagyhatalmak kétoldalú szerződésekben kényszerítették a másodrangú hatalmakat saját kisebbségeik területen kívüli státusának elismerésére (pl. az angolok és a franciák ilyen előjogokat élveztek az Oszmán Birodalomban és Kínában). A XIX. századtól a kisebbségek vallási identitásával szemben fokozottabban kezd érvényesülni a nyelvi, nemzetiségi megközelítés. Az első világháború jelentős határmódosításai után az újonnan megalakult Nemzetek Szövetsége hivatalosan nem ismerte el a nemzeti kisebbségek létét Nyugat-Európában. Az egyetlen kivételt Finnország jelentette, ahol a svéd kisebbség Åland-szigeteki autonómiáját biztosító 1921-es Finn–Svéd Szerződés a Nemzetek Szövetsége védnöksége alá került. Ez az egyetlen kisebbségvédelmi szerződés, amely a két világháború közti időszakból máig hatályos.

A második világháború pusztításai után több állam is elismerte a területén élő nemzeti kisebbségek létét és különböző formákban próbálták megadni az autonóm fejlődés lehetőségét. Nemzetközi szinten biztosították a dél-tiroli német kisebbség jogállását (az 1946-ban megkötött Gruber–De Gasperi egyezményben). 1955-ben Dánia és Németország parlamentjei előzetes egyeztetés után elfogadták a német, illetve a dán kisebbség védelméről szóló nyilatkozatot. Kétoldalú szerződéseket kisebbségvédelmi tartalommal Nagy-Britannia és Írország, valamint Ausztria és Jugoszlávia is kötött. Ezek a szerződések nem azonnal hozták el a békés együttélést a különböző nemzetiségek számára. Dél-Tirolban például németek és olaszok közötti fegyveres összetűzésekre is sor került a hatvanas évek folyamán. A szerződések végrehajtása és a gyakorlatba való átültetése hosszú folyamat volt, ami nem járt feszültségek nélkül, de végül a kétoldalú tárgyalások és megoldáskeresések eredményeképpen Nyugat-Európa ezen régióiban – Észak-Írország kivételével – példamutató módon sikerült biztosítani a kisebbségek helyzetét.

Kétoldalú kisebbségvédelmi szerződések Közép-Európában

Közép-Európában a nemzeti kisebbségek védelme az első világháború után a nyugat-európaítól eltérő módon fejlődött. Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia és Görögország a szövetséges és társult főhatalmakkal kötöttek ún. kisebbségvédelmi szerződéseket, amelyekben kötelezték magukat, hogy állampolgáraiknak biztosítják a teljes jogegyenlőséget nemzetiségre, nyelvre, fajra, vallásra való tekintet nélkül. Ausztria, Magyarország és Bulgária a háborút lezáró békeszerződésekben vállaltak hasonló kötelezettségeket.³ A szerződések rendelkezéseinek teljesítését a Nemzetek Szövetsége Kisebbségi Bizottsága felügyelte, amely 1929-től nyilvános jelentéseket adott ki a közép-európai kisebbségek helyzetéről.⁴ Ez a kisebbségvédelmi rendszer a második világháborúig működött.

A második világháború után Közép-Európa a Szovjetunió katonai megszállása és politikai befolyása alá került. A szocialista államok között nem volt lehetőség a kisebbségi kérdés nemzetközi szintű rendezésére, mivel az hivatalosan megoldottnak számított. A szocialista államberendezkedés bukása és a demokratizálódási folyamat eredményeképpen a nyolcvanas évek végén az addig elfojtott nemzetiségi kérdés számos közép-európai államban az érdeklődés homlokterébe került. A kisebbségek részéről megerősödött az önrendelkezés iránti vágy, amit a többségi nemzetek sokszor az esetleges elszakadási folyamat kezdeteként értelmeztek. A kisebbségek és anyaországaik közti viszony a nemzetközi kapcsolatokat is befolyásolta, különösen ott, ahol egy hosszabb, eddig nem kezelt folyamat folytatásáról volt szó (lásd Románia és Magyarország viszonyát a Ceaușescu-éra alatt⁵). A volt Jugoszláviában az egymásnak ellentmondó nemzetiségi törekvések az ország széthullásához, majd véres polgárháborúhoz vezettek.

Ebben a helyzetben jutott több közép-európai állam arra az elhatározásra, hogy kétoldalú szerződésekben rögzítse kapcsolatait a környező államokkal. Ezeknek a szerződéseknek a fő célkitűzése az volt, hogy békés megoldást találjon az eddig megoldatlan problémák rendezésére, garantálja a fennálló határokat (ez különösen azon államok számára volt fontos, amelyekben nagy számban éltek kisebbségek) és biztosítsa a térségben élő kisebbségek jogait. Ezek a szerződések – elsősorban a nemzetközi intézmények, így az EU és az

3 Diószegi István: *A két világháború közötti időszak diplomáciatörténete*. Budapest, IKVA, 1992. 24. o.

4 *The League of Nations 1920–1946*. Geneva, United Nations publication, 1996. 133 o.

5 *Emikumok enciklopédiája*. Budapest, Kossuth könyvkiadó, 1993. 138 o.

EBESZ véleménye szerint – hozzájárultak Közép-Európa stabilitásához, ami különösen fontos volt a térség államai számára az európai és az euro-atlanti struktúrákhoz való csatlakozás szempontjából.

A közép-európai államok közül Magyarország (Bulgáriával, Ukrajnával, Szlovéniával, Horvátországgal, Szlovákiával és Romániával) és Románia (Bulgáriával, Szlovákiával, Horvátországgal, Albániával, Jugoszláviával és Magyarországgal) kötötte a legtöbb kétoldalú barátsági és együttműködési szerződést. Horvátország öt (Magyarországgal, Romániával, Jugoszláviával, Olaszországgal, Bosznia-Hercegovinával), Bulgária három (Magyarországgal, Romániával és Moldovával), Jugoszlávia szintén három (Romániával, Horvátországgal és a Boszniai Szerb Köztársasággal), Bosznia-Hercegovina kettő (Horvátországgal és Jugoszláviával), Moldova szintén kettő (Bulgáriával és Ukrajnával), Szlovénia egy (Magyarországgal) és Albánia ugyancsak egy (Romániával) szerződésben vállalt kötelezettségeket a kisebbségek védelmére.

Szlovák–magyar alapszerződés

Szlovákia és Magyarország között sokáig húzódtott az alapszerződés megkötése, ami a Pozsony és Budapest közötti kapcsolatok teljes elhidegüléséhez vezetett a második Mečiar-, illetve az Antall-kormány idején (1992–1994). A két ország közötti viszony szerződésszerű rögzítésének gondolata Jozef Moravčík 1994-es kormányfői kinevezését követően kezdett körvonalazódni, ám a Horn Gyula vezette szociál-liberális magyar kormány a tárgyalásokat már a Vladimír Mečiar vezette Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom, a Szlovák Nemzeti Párt és a Munkásszövetség alkotta végrehajtó hatalommal folytatta le.⁶ A *Szerződés a Magyar Köztársaság és a Szlovák Köztársaság között a jószomszédi kapcsolatokról és a baráti együttműködésről* végül 1995. március 19-én Párizsban kötött meg. A magyar–szlovák szerződéshez az eddigi gyakorlatól eltérően nem csatlakozott külön nyilatkozat, amely a kisebbségek jogait rögzítette volna, hanem ezeket a felek magába a szerződésbe foglalták bele.

Az alapszerződés, mint a „jószomszedság és a bizalom szellemében” fogant dokumentum kimondja, hogy a „Szerződő Felek kölcsönös együttműködésükben elősegítik egymás számára, hogy figyelemmel kísérhessék e cikk tartalmának megvalósulását...” és „... e célból az általuk szükségesnek tartott összetételű tagozatokból álló, ajánlási joggal felruházott vegyes bizottságot

6 Bútora, Martin and Hunčík, Peter (ed.): *Global Report on Slovakia*. Bratislava, SMF, 1997. 55–61. o.

hoznak létre”.⁷ Ezzel azonban ellentétes volt az a hivatalos szlovák hozzáállás, ami megelőzte a dokumentumnak a pozsonyi parlament általi ratifikálását. A szerződést egy évvel az aláírása után, 1996. március 26-án fogadta el a szlovák törvényhozás, részben azért, hogy az alapszerződés kisebbségeknek nyújtotta vélt bőkezűséget legyen idő ellentételezni nacionalista szűkmarkúsággal. Ilyen célt szolgált a nyelvtörvény elfogadása, valamint az erőltetett közigazgatási jogszabálytervezet, mely nem vette figyelembe a Magyar Koalíció észrevételeit. Paradox módon az alapszerződés megkötése után egyre inkább elhidegültek a szlovák–magyar kapcsolatok.⁸ Hosszantartó vitát gerjesztett a szerződés 15-ik pontjának – az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1201-es ajánlását illető – eltérő értelmezése, mely hozzájárult ahhoz, hogy elmaradt az alapszerződésben meghatározott célok teljesítése.

Változást csak az 1998-as szlovákiai parlamenti választások hoztak, amikor az ország irányítását egy, a kisebbségi kérdést illetően megértőbb koalíció vette át, melynek tagja lett a szlovákiai magyarok képviselőtét felvállaló Magyar Koalíció Pártja is. Az 1998. november 24-én aláírt, az alapszerződés teljesítésének kiértékelését szorgalmazó jegyzőkönyv⁹ értelmében a szerződő felek a fontos szakpolitikai kérdéseket lefedő, összesen 11 vegyes bizottságot hoztak létre¹⁰ az alapszerződés teljesítésének elősegítése érdekében.

II. A SZLOVÁK–MAGYAR SZERZŐDÉS VÉGREHAJTÁSA

A vegyes bizottságok közül kiemelkedő szerepet tölt be a kisebbségek helyzetével foglalkozó testület, amelyre kimondatlanul is – a többi bizottsággal összevetve – valamiféle összegző, ellenőrző, szintetizáló feladat hárul. Fontosságát már a bizottság vezető posztjának betöltése is sugallta, hiszen a kisebbségi vegyes bizottság szlovák és magyar tagozatának két társelnöki tisztségét egészen a 2002-es választásokig az alapszerződést tető alá

7 Vö.: Új Szó, 1995. március 20.

8 Bútorá, Martin and Ivantyšin, Martin (ed.): Slovensko 1997. Bratislava, IVO, 1998. 271–272. o.

9 Mesežnikov, Grigorij, Ivantyšin, Michal, Nicholson, Tom (ed.): Slovakia '98–99. Bratislava, IVO, 1999. 188–189. o.

10 Az 1998. november 24-én aláírt jegyzőkönyv értelmében 11 szlovák–magyar vegyes bizottság jött létre (pl. olyan szakpolitikai ágazatokban, mint a biztonságpolitika, gazdaság, környezetvédelem, közlekedésügy, mezőgazdaság stb. és természetesen a kisebbségek helyzete), majd egy évvel később, 1999. decemberében döntés született arról, hogy megalkotják a regionális fejlesztést és a határmenti együttműködést felügyelő 12-ik bizottságot. Lásd Slovensko 2000. Bratislava, IVO, 2000. 378. o.

hozó két külügyminisztérium államtitkára töltötte be.¹¹ Mivel a vegyes bizottságok a létrehozásuktól kezdve szinte önállóan, egymással alig egyeztetve működtek, a kisebbségek helyzetét felügyelő testület feladatának tekintette nyomon követni a többi bizottság munkáját. Ez a bizottság már a kezdetektől felvállalta a problémakörök összegyűjtését, a témák rendszerezését, valamint azt, hogy a felmerülő feladatokat az illetékes szakbizottságokhoz utalja.

A kisebbségi vegyes bizottság szlovák tagozatának létrehozatalakor döntés született arról, hogy ne csak az egyes minisztériumok tisztségviselői kapjanak helyet benne, hanem érvényesüljön egyfajta „polgári ellenőrzés” is. Így kapott helyet a bizottságban az önkormányzatok képviselője, illetve az MKP parlamenti képviselőcsoportjának tagja.¹² Az említett tagokkal kiegészített vegyes bizottság szlovák tagozata már a kisebbségi vegyes bizottság alakuló ülése előtt gyűjteni, rendszerezni kezdte a megoldandó feladatokat. A munkamenet minden esetben az volt, hogy a bizottság tagjainak észrevételeiből összeálljon egy ajánlási anyag, amit a külügyminisztériumban egységes dokumentummá dolgoztak át. Ez javaslatként, egyfajta jegyzőkönyv-tervezetként átkerült Magyarországra, ahol a budapesti kormány hozzáillesztette a saját csomagját. Ezek után az – eddig¹³ összesen háromszor – ülésező kisebbségi vegyes bizottság közös anyaggá gyűrja a két oldalról megfogalmazott javaslatokat. A két ország kormánya saját hatáskörén belül kormányhatározat útján dönt arról, hogy az egyes ajánlások határidőhöz kötött teljesítését melyik tárca bízta, amennyiben a kormány nem utasítja el a vegyes bizottság ajánlásának teljesítését.

A Kormányközi Magyar–Szlovák Kisebbségi Vegyes Bizottság I. ülésére 1999. február 8-án került sor Budapesten. Az itt elfogadott memorandum értelmében a Bizottság „elősegíti a Szlovákia területén élő, a magyar nemzeti kisebbséghez tartozó személyek és a Magyarország területén élő, a szlovák nemzeti kisebbséghez tartozó személyek identitásának megőrzéséhez, kifejezéséhez és fejlesztéséhez szükséges feltételek biztosítását”, valamint hatékony intézkedéseket javasol a „kisebbségek gyarapodásának biztosítására”.¹⁴ Mindezek megvalósulása érdekében a jegyzőkönyvben feltüntetett javaslatok között megfogalmazódott például a Szlovákia területén működő

11 A 2002-es kormányváltásig a magyar tagozat vezetője Németh Zsolt, míg a szlovák tagozat elnöke 2000 februárjáig Ján Fígel volt, amikor a szlovák kormány a külügyminisztérium másik államtitkárát, Jaroslav Chlebot nevezte ki a helyére.

12 Az önkormányzatokat Pásztor István, Komárom polgármestere, az MKP-t Duka Zólyomi Árpád, a párt elnök-helyettese képviselte.

13 2003. január 15.

14 Lásd: *Memorandum a Kormányközi Magyar–Szlovák Kisebbségi Vegyes Bizottság első üléséről.*

kihelyezett magyar főiskolai tagozatok konkrét formát öltő támogatásának megteremtése, továbbá annak a lehetőségnek a biztosítása, hogy a Szlovákiában magyar nyelven oktató iskolák leendő pedagógusai és a teológusok magyarul tanulhassanak már létező szlovákiai felsőoktatási intézményekben, valamint a magyarországi kisebbségek parlamenti képviselője megteremtésének kérdése.¹⁵ Az ehhez hasonló ajánlások szépséghibájára a szlovák külügyminisztérium jelentése utal,¹⁶ amikor leszögezi, teljesítésük jogilag nem kötelező jellegű, hiszen a „két ország kormánya önállóan dönt arról, melyik ajánlást milyen mértékben fogadja el”. A tizenöt ajánlásból nyolcat mindkét félnek címezték, négyet Szlovákiának, hármat pedig Magyarországnak.

A Magyar–Szlovák Kisebbségi Vegyes Bizottság II. ülését 1999. szeptember 29-re hívták össze Pozsonyba. Az elfogadott jegyzőkönyv hitelesen beszámol az időközben a szlovák parlament által elfogadott kisebbségi nyelvtörvény eltérő interpretációjáról. Míg a magyar fél sajnálattal állapítja meg, hogy a jogszabály elfogadásakor figyelmen kívül hagyták az MKP véleményét, addig a szlovák oldal ugyanezt „a kisebbségek helyzetének javítása felé tett fontos lépés”-ként könyveli el.¹⁷ A dokumentum a továbbiakban kitér a vegyes bizottság első ülésén felsorolt ajánlások teljesítésének kiértékelésére, ahol helyenként ismét szembevető az eltérő látásmód. Míg például a szlovák fél komoly fegyvertényként látatja, hogy a Helyi Önkormányzatok Európai Chartájának 20 rendelkezését vállalja magára, addig a magyar küldöttség azt kifogásolja, hogy Szlovákia csak a minimális mennyiségű rendelkezést kívánja jogrendjébe beiktatni. A jegyzőkönyvben az alakuló ülés kiértékelését az új ajánlások követik, melyek közt megtaláljuk például a komáromi Kálvin János Teológiai Akadémiára vonatkozó, s az oktatási intézmény egyetemi karrá alakítását előírányozó utalást. A 13 ajánlásból kettő Szlovákiának, egy Magyarországnak, tíz pedig mindkét félnek szól.

A néhány pontban eltérő szlovák és magyar értékelést jól illusztrálja Németh Zsolt szlovák partneréhez, Jaroslav Chlebohoz írt levele,¹⁸ melyben kifejti, hogy a „két tervezet néhány fontos ponton más-más megközelítést tükröz. Ehhez hasonlóan eltérő megítélést látok jegyzőkönyv-tervezetünk néhány ajánlásával kapcsolatosan – a vegyes bizottság hatáskörét illetően is.”

---

15 *Jegyzőkönyv a Magyar–Szlovák Kisebbségi Vegyes Bizottság alakuló üléséről*. Budapest, 1999. február 8.

16 Lásd: *Správa o ustanovujúcom zasadnutí zmiešanej slovensko-maďarskej komisie pre záležitosti menšín*.

17 *Zápisnica z druhého zasadania zmiešanej slovensko-maďarskej komisie pre záležitosti menšín*.

18 A 2000. december 6-án keltezett levél iktatási kódja 2934/NZS.

A harmadik ülésre készülő javaslatból olyan, a szlovák fél számára az MKP su-gallatára megfogalmazott magyar igény is kiesett az egyeztetés során, mint a szlovák alkotmány preambuluma módosítása.

Az eredeti ütemtervhez képest jókora késéssel, csupán 2001. március 30-ra hívták össze a Magyar–Szlovák Kisebbségi Vegyes Bizottság III. ülését. A másfél éves kihagyást¹⁹ talán a szerződő felek is sokallották már, mivel a harmadik jegyzőkönyv rögtön a bevezetőjében megállapítja, hogy „a jövőben a bizottság szükség szerint, de évente legalább egyszer ülésezik.”²⁰ Összege-zve az első két ülés ajánlásainak teljesítését, a jóváhagyott dokumentum megál-lapítja, hogy addig összesen, a két fél felé megfogalmazott 28 teljesítendő pont közül mindössze 9 vált valóra.²¹ „A két Fél továbbiakban is feladatának tekinti” kategóriában tehát 19 teljesítésre váró ajánlás maradt, olyanok is, ame-lyeket a szlovák fél eredetileg már megoldottnak könyvelt el.²² A harmadik jegyzőkönyv további 11 ajánlást sorol fel. Hetet a szlovák, hármat a magyar, egyet pedig mindkét fél részére fogalmaz meg. A szlovák félnek címzett aján-lások közül érdekes megemlíteni azokat, melyeket a pozsonyi külügyminisz-térium az előzetes egyeztetésekkor, a harmadik ülés előtt három héttel mega-lapozatlannak vélt.²³ Az ajánlás kimondja, hogy Pozsony az előkészítés alatt

19 A kisebbségi vegyesbizottság II. és III. ülése közti időcsúszást a pozsonyi külügyi tárca ké-sőbb így magyarázta: A magyar fél olyan kérdésekre fektetett hangsúlyt, melyek közvetlen-nül nem függték össze a kisebbségek helyzetével, mint pl. a területi–közigazgatási reform kérdése, a szlovák alkotmány preambuluma módosítása, a református egyház kárpótlá-sa stb. A magyar fél túlságosan általánosan, illetve pontatlanul fogalmazza meg javaslatait, ez pedig hosszadalmassá tette a tárgyalásokat. Lásd: *Materiál na rokovanie vlády Slovenskej republiky, Návrh materiálu „Informácia o príprave a priebehu III. zasadnutia zmiešanej slovensko-maďarskej komisie pre zálezitost' menšín”*. Bratislava, máj 2001

20 Lásd: *Jegyzőkönyv a Magyar–Szlovák Kisebbségi Vegyes Bizottság III. üléséről*.

21 Lásd: Uo. A vegyes bizottság harmadik üléséig teljesített 9 ajánlás: az 1. ülés ajánlásai: kon-zulátusok nyitása Kassán és Békéscsabán, európai charták elfogadása, a Mária Valéria híd újjáépítése, nemzeti kisebbségek nyelvhasználatát szabályozó törvény elfogadása Szlováki-ában, szlovákiai kisebbségi színházak jogalanyiségának visszaállítása; a 2. ülés ajánlásai: ki-sebbségek részvétele az összes vegyes bizottságban, a Magyar–Szlovák Történész Vegyes Bizottság tevékenységének a felújítása, ekvivalencia egyezmény aláírása, a közös történe-lemre emlékeztető műemlékek megóvása.

22 Alig egy héttel a vegyes bizottság III. ülése előtt a szlovák külügyminisztérium átfogó érté-kelést készített az addigi ajánlások helyzetéről (*Komplexné vyhodnotenie plnenia odporúčani zmiešanej slovensko-maďarskej komisie pre zálezitost' menšín*), mely dokumentumban megál-lapítja, hogy az oktatás, tudomány és kultúra területére vonatkozóan teljesült a kétoldali együttműködési munkaterv elkészítését szorgalmazó ajánlás. Ezzel ellentétben a Jegyző-könyv a *Magyar–Szlovák Kisebbségi Vegyes Bizottság III. üléséről* c. dokumentum ugyanezt az ajánlást a „továbbiakban is feladatnak tekintendő” kategóriába sorolja.

23 Lásd: *Návrh nových odporúčani z III. zasadnutia zmiešanej slovensko-maďarskej komisie pre zálezitost' menšín*, 9. 3. 2001.

álló közigazgatási reformja, valamint az új területi egységek kialakítása során vegyen figyelembe számos nemzetközi dokumentumot, továbbá az állam és az egyházak kapcsolatainak rendezése keretén belül a szlovák kormány folytasson tárgyalásokat a Szlovákiai Református Keresztény Egyházzal is. A felsorolt ajánlások teljesítése iránti szlovák hajlandóságot kérdőjelezi meg a külügyi tárca kormány elé terjesztett javaslata, mely leszögezi, hogy a felsorolt igények megfogalmazása általános, ráadásul nem kötelező, hanem csak ajánló jellegű.²⁴ A vegyes bizottság III. ülése ajánlásainak teljesítéséről szóló beszámolót hivatalosan majd a következő, IV. ülésen jóváhagyandó jegyzőkönyv tartalmazza, addig pedig minden érintett fél a saját szája íze szerint értékeli ki a megfogalmazottakat. A pozsonyi külügyminisztérium a bizottság III. ülésén elfogadott ajánlásokat elemezve megállapítja, a közigazgatási reformot és a református egyházat érintő ajánlások már maradéktalanul teljesültek.²⁵ Ezzel szemben áll az MKP értékelése, mely az ország területi átszervezésével kapcsolatban megjegyzi, az ajánlás teljesítése elmaradt, hiszen a megyék kialakításakor nem vették figyelembe a nemzetközi dokumentumokat.²⁶

Összegzés

Megállapítható, hogy a Magyar–Szlovák Kisebbségi Vegyes Bizottság eddig megtartott három ülése meglehetősen rendszertelenül zajlott. Annak ellenére, hogy a legutolsó ülésen elhatározták a tanácskozások rendszeressé tételét, a bizottság már majdnem két éve halogatja a találkozót. A három elfogadott jegyzőkönyv több tucat ajánlást fogalmazott meg, melyek kiértékelése – különös tekintettel a legutolsó ülésen megfogalmazottakra – majd a negyedik ülésre készülő dokumentumban kap helyet. Addig csupán olyan becslésekre támaszkodhatunk, melyeket az érintett felek (a szlovák külügyminisztérium, az MKP, a magyar diplomácia stb.) készítettek saját álláspontjaik tisztázására. Megalapozottnak tűnik, hogy az összesen 39 ajánlásból eddig legfeljebb 12–15 teljesült maradéktalanul. Sokkal több a függőben levő kérdés, amelyeket ráadásul a felek eltérően interpretálnak.

---

24 Lásd: Materiál na rokovanie vlády Slovenskej republiky. Návrh materiálu „*Informácia o príprave a priebehu III. zasadnutia zmiešanej slovensko–maďarskej komisie pre záležitosť menšín*”. Bratislava, máj 2001

25 MZV SR, *Výhodnotenie odporúčaní z III. zasadnutia zmiešanej slovensko–maďarskej komisie pre záležitosť menšín*. Bratislava, apríl 2002

26 *Výhodnotenie odporúčaní z III. zasadnutia zmiešanej slovensko–maďarskej komisie pre záležitosť menšín*. Bratislava, SMK, júl 2002

SZEMLE

ÁRENDÁS ZSUZSANNA

Képek és elképzelések Erdélyről

A Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció Tanszék és Kulturális Antropológia Specializációja (PTE KT-KAS) 2002. november 27-ére diákkonferenciát szervezett, melyre vendégül hívta a Miskolci Tudományegyetem Kulturális- és Vizuális Antropológia Tanszékét (MTE KVAT), a Szegedi Tudományegyetem Etnológia Tanszékét (SZTE ET), valamint a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékét (BBTE MNAT). A rendezvény kiemelkedő esemény volt a pécsi kommunikáció tanszék életében, s méltán tarthatott igényt a szakma figyelmére. A konferencia apropóját a pécsi diákok többéves Erdélyhez kötődő antropológiai terepmunkája, illetve az annak eredményeként megszületett dolgozatok adták.

A pécsi tanszéken sokéves hagyománya van a diákok és tanárt egyaránt megmozgató antropológiai terepmunkáknak (ilyen volt pl. a taszári SFOR-bázison végzett kutatás, vagy a Káli-medencére koncentráltó turizmus projekt). E hagyomány szerves folytatásának tekinthető a *Feischmidt Margit* által kezdeményezett és végigvitt kutatás, amely Erdélyt kulturális konstrukció(k)ként értelmezve, mentális reprezentációk és kulturális minták elemzésére vállalkozott. A műhelykonferencia tartalmi ismertetése előtt engedtesék meg egy kitérőt. Tanítás- és tanulásmódszertani iskolaként szerencsés irányzatnak mondható a gyakorlatban való ismeretelsajátítás (az angolszász világban „learning by doing” név alatt jegyzik), és különösen igaz ez egy olyan tárgynál, mint amilyen a kommunikációkutatás és a kulturális antropológia. Mégis, Magyarországon e tanítási módszer még mindig nem evidencia, persze az okok sokfélék. A pécsi kezdeményezést, a kutatás konkrét tudományos eredményeinek erőssége mellett, ezért is érzem kiemelkedőnek. A kutatásban résztvevő diákok tapasztalt kutatókat meghazudtoló komolysággal és odaadással csinálták végig a terepmunkát, valamint készítették el elemzéseiket. Az Erdély-jelenség kulturális üzeneteit, annak különböző rétegeit

fejtegetve kutatásuk során bőséges empirikus ismeretanyag birtokába jutottak, ugyanakkor, és ezt tartom fontosabbnak, elsajátítottak egy kritikus-analitikus látásmódot, mely a felsőoktatás végső célja kell hogy legyen.

A diákok terepmunkái és az ezek alapján elkészült dolgozatok az Edély-jelenség, mint társadalmi-kulturális konstrukció néhány határozott, tűpontosan kijelölt területét vizsgálták meg. Ilyenek a vallás–nemzet–turizmus kapcsolata Csíksomlyón; a turizmus, nemzeteszmény és hagyomány viszonya népművészet és folklorizmus tükrében (korondi fazekasság); valamint a hagyomány és retraditionalizáció kérdésköre (a széki táncházak példáján keresztül). Izgalmas gondolatok merültek fel a migráció és vendégmunka kérdéskörben az Erdély–„anyaország” relációban (széki vendégmunkások), s külön üdvözlendő a migráció gender-szemponitú megközelítése (széki nők budapesti vendégmunkája).

Pulay Gergely *Székiek Budapesten – Tradíció, mobilitás és migráció* című, kiváló dolgozata a modernitás jelenségköréből merítve, a migráció változó és újratermelődő modelljeit írja le, rámutatva a kibocsátó és a befogadó társadalom közti viszonyrendszer működésére, azon változatos kommunikációs helyzetekre, melynek közvetítői és aktív cselekvői a széki migránsok. A szerző fokozott érzékenységet mutat a különböző tapasztalati terek (kibocsátó- és befogadó) távolsága, jelentésmezői és értékrendje iránt, amikor azok összemosódásait, kölcsönös befolyását értelmezi. A migráció folyamatként való elemzése során Pulay kitér a mobilitási lehetőségek rendszerváltás utáni változásaira és korlátaira, a társadalmi presztízs- és státuszváltozások kérdésére, mely egy migráns helyzetben mindig meghatározó kérdés. A székiek esetében, mivel egy kívülről, a magyar táncházmozgalom és néprajzi kutatások által hírnévre szert tett faluról van szó, megkerülhetetlen kérdésként merül fel a tradíciók redefinálása, új reprezentációs stratégiák kialakítása. E folyamat cselekvői a befogadó (magyarországi) közegből visszatérő migránsok, akik mintegy „civilizatorikus” szerepet töltenek be a faluban. Világosan megrajzolt migráns életpályákat és stratégiákat vázol fel Pulay, rámutatva, hogyan artikulálódnak folyamatosan újra a migrációban eltöltött idők során, elmozgatva egyben a „végső hazatérés” pontját a távoli jövőbe.

Molnár Péter (*A táncház mítosza és valósága*) hagyomány és folklorizmus viszonyát vizsgálja a mai széki táncház tapasztalatai és jelenségköre alapján. Dolgozata egy történettel indít, mely érzékletesen mintázza a modernitásban jelenlévő hagyomány kettősségét, annak elmozdult „autenticitását” és „újrafelfedezett” jellegét. Az átalakult hagyomány egy megváltozott kontextusban olyan „fúrca” helyzeteket produkál, mint a 2001-es széki táncház, melyet

egy japán folklórrajongó szervezett Széken egy japán turistacsoport szórakoztatására. (A recenzió szerzőjében felidéződik egy kortárs cseh rendező *Samo-tári* című filmje, ahol egy „tradicionális cseh család” életébe mintegy „bepilant” (és közben filmezi) egy japán turistacsoport, amint azok „spontán” vacsoráznak, kutyát sétaltatnak (ami nincs nekik, de beszerzik a látogatás idejére), miközben átélnek egy valós (de mi a valóság, és mi a játék?) családi drámát, a japánok legnagyobb tetszésére).

Molnár Péter az este kapcsán elkezd kibontani a tradíció felfedezésének és újraalkotásának történetét, ez esetben a széki táncház példájánál maradva, végigkövetve a tradicionalizálás ívét, „kanyarulatait a folklorizmus, a modernizáció és a retraditionalizáció párhuzamos folyamatain” keresztül. Éles szemmel mutat rá arra a kettősségre, mely a hagyomány és modernizáció kapcsolatát jellemzi. Egyrészt a modern közegben felértékelődnek a hagyomány értékei, s késztetést érez annak megőrzésére, „átmentésére”, illetve az „archaikus” állapotok konzerválására, ugyanakkor a megnövekedett érdeklődés, a néprajzi divatba kerüléssel (így a széki táncház esetében is) olyan modernizációs folyamatok indulnak el, melyek e korábban „elzártnak” és „autentikusnak” titulált helyi közösségeket átalakítják. Ez a kettősség tovább éleződik, ha továbbgondoljuk, hogy a modernizáció mentén haladva, éppen a változás szelével „érkezik vissza” a modernitás közegéből az „eltanult” és most „visszaadott” hagyomány, s válik szinte kötelező érvényűvé annak „visszatanulása”. Mindez egy olyan új modern kontextusban történik, ahol kiemelt értéként tételeződnek a gyökerek, származás, tradíció és nemzeti kötődés. Sajátos módon, érvel tovább a szerző, a „hagyomány továbbvivői” Széken, e migráció és modernizáció által átszótt közegben, éppen a budapesti vendégmunkások. A magyarországi folklorizmusból merítve újra értéket látnak a székiességben, és annak egy emblematisz mozzanatában, a széki táncházban. Molnár Péter dolgozata plasztikusan írja le e párhuzamos, és csak látszólag ellentmondásos folyamatokat.

A migráció-kutatások szemléletmódjában öröndetes váltást jelentenek a *gender*, azaz társadalmi nem szempontjából való közelítések, kiterjesztve a kutatói érdeklődést a migráns nők élettörténeteire, stratégiáira is, míg korábban e csoport láthatatlannak, nemlétezőnek tételeződött. Bondár Anita munkája ebbe az új irányzatba sorolható, gazdag empirikus anyaggal támasztja alá a jelenség létezését, érzékeny kutatói figyelemmel teszi fel kérdéseit. Szándéka olyan széki nők társadalmi körülményeinek megragadása, akik rendszeresen vállallnak, vállaltak munkát Budapesten. Élettörténeteket, migráns narratívákat tanulmányozva, 5 kategóriát állít fel, melyek a migráció általa

megfigyelt fajtáinak tipológiáját adják, s egyfajta kronologikus rendbe is rendeződnek a széki példák nyomán. (1. korhoz kötődő, időszakos migráció, cselekedés, 2. 1989 előtti vásárlás Budapesten, 3. alkalmi takarítások, kereskedelem mellett, 4. állandó munkák Budapesten, 5. váltótárs-rendszerben működő állandó munkahely, általában takarítás). Bondár a továbbiakban pontos leírását adja e migráns életút-fázisoknak, illetve azt elemzi, milyen változásokat okoztak ezek a széki nők életében és Szék tágabban értelmezett társadalmában, a férfi–női szerepekben és társadalmi „erőviszonyokban”. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a széki modell nyomán, melyben a nők is aktív részt vállaltak és vállalnak az elsősorban Budapest irányú munkamigrációban, a hagyományos nemi szerepekben alapvető változások következtek, illetve következnek be. Változóban vannak a nemi szerephez kötődő magatartásminták a faluban, melyek az idősebb generáció számára hallhatatlannak, elfogadhatatlannak tűnnek, ám a fiatalok számára már az új minta/ták válnak „természetessé”.

A diákkonferencián külön előadásblokk foglalkozott *vallási és nemzeti reprezentációk* kapcsolatával, elsősorban a rendszerváltást követően hihetetlen mértékben népszerűvé és összennemzeti eseménnyé vált csíksomlyói búcsúik kapcsán. A blokkban szereplő egyes dolgozatok a kérdés eltérő aspektusát tárgyalják, kiváló összhangban, egymás állításaira rímelve, egymást jól kiegészítve. Ambrus László írása a helyi társadalom és az erdélyi intézmények szerepét vizsgálja a csíksomlyói búcsúban. Érzékletesen vázolja fel a romániai társadalom, s ezen belül a romániai magyarság intézményrendszereinek átalakulását a rendszerváltást követően, rámutatva, hogy az új kontextusban, melyet meghatároznak a modernizáció és demokratizáció folyamatai, a romániai magyarság is új reprezentációkhoz folyamodik. Ennek egy régi-új példája a búcsú, mely 1990 után megújult szerepet nyer, új üzenetekkel és jelentésekkel telítődik, melyre az esemény egyértelmű kiszélesedése a jellemző. A kérdés már csak az, kik ezeknek az üzeneteknek és jelentéseknek a megformálói, és milyen motivációk mozgatják őket. Ambrus pontosan körülhatárolja azokat a helyi közéleti és egyházi csoportokat, melyek e jelentés-formálás aktív részesei.

A búcsú látogatottságának, „használatának” megváltozásával párhuzamosan átalakul a résztvevők térhasználata; a szerző bemutatja az eseménysorozat részletes proxemikáját és értékes megállapításokat tesz az eliade-i szent-profán térelkülönítési rendszer modellje alapján. Az ünnepségsorozaton elhangzott beszédek, egyházi és világi megszólalások szövegelemzése pedig közelebb viszi az olvasót e vallási esemény profán, politikai, kulturális aspektusainak a megértéséhez. Egyértelműen leszögezhető, így érvel a szerző,

hogy az utóbbi időkben, számos ellenigyekezet dacára, a búcsút át- meg átszövik a nemzeti, politikai töltettel bíró üzenetek. A helyi aktorok lépéseiből kiolvasható, hogy szándékukban áll e lokális eseménysorozat „kitágítása” és össznemzetivé tétele. A nyitás stratégiái a legváltozatosabb formát mutatják: vannak szónokok, akiknél ez ökumenizmussal párosul, de van, ahol szimbolikus revizionizmusként nyilvánul meg, vagy egy virtuálisan újraegyesült magyar kultúrnemzeti diskurzusban fogalmazódik meg. Újabban nem ritka az egységsülő Európát hirdető állásfoglalás sem. Mindemellett domináns diskurzusnak a nemzeti, egységesítő beszédmód mondható. (Az utóbbit erősíti például a Duna TV rendszeres jelenléte az eseménysorozaton). A csíksomlyói hagyományra is érvényes, ahogy azt számtalan etnográfiai elmélet leszögezi, hogy éppen változásában, állandó megújulásában, friss üzeneteivel tud élő hagyományként funkcionálni. Ugyanakkor sokat elárul a helyi romániai magyar társadalmi intézmények gyengeségéről is, melyek nem rendelkeznek olyan kohéziós erővel, amelyet a csíksomlyói eseménysorozat produkál nemzeti ideológia és vallási kötődés összefonódásával. A helyi véleményformáló társadalmi erők, kiszorulva az eseménysorozat perifériájára, inkább a populáris kultúra, turizmus mezsgyéjén próbálnak meghatározó szerepet kapni. A szerző zárásként megállapítja, hogy e komplex eseménysorozat, amit ma csíksomlyói búcsúként ismerünk, az 1990 előtti gyakorlathoz képest többszörösen módosult térhasználati renddel, az azóta kitágult és átfogalmazott jelentésekkel, a szakrális és profán határainak átrendeződésével mégiscsak a helyi, regionális és össznemzeti, vallási és világi szereplők összjátékaként születik meg.

Mohai Lilla dolgozata a magyar katolikus egyház szerepét és a bázisközösségek részvételét vizsgálja a csíksomlyói búcsún. Kutatásaiból kiderül, hogy a magyar katolikus egyház nem vállal szerepet a Magyarországról érkező zarándokcsoportok mobilizálásában, megszervezésében, nem is népszerűsíti vagy támogatja az ilyen jellegű tevékenységeket. A magyarországi résztvevők kisebb-nagyobb csoportokban, helyi bázisközösségek önálló szerveződésében érkeznek a búcsúra, és az eseménysorozat kétségtelenül fontos szakrális jelentése mellett számukra meghatározó annak össznemzeti jellege. Mindez természetesen a rendszerváltás utáni időkre vonatkozik, amikor hirtelen megnőtt a búcsú jelentősége és hatalmas tömegek számára lett vonzó célponttá. A magyarországi utazó/zarándok számára Csíksomlyó egy olyan hely, ahol vallási érzület mellett a magyar nemzeti identitás megélése is lehetővé válik, méghozzá nagyon intenzív és térben-időben koncentrált formában. Vörös Gabriella hasonló területen végezte kutatásait: a magyarországi látogatók csíksomlyói búcsús részvételének motivációit kereste. Figyelme

elsősorban a jelenség turisztikai aspektusaira terelődött, illetve arra kereste a választ, milyen arányban és kapcsolatban van egymással az egzotikum keresése, valamint a nemzeti és vallási identitás kiélése Csíksomlyón. A szerző következtetéseiben elmondja, hogy a fentiekben megjelölt háromféle motiváció nem kizárólagos kategóriák a búcsún, az interjúk alapján kiderül, hogy többnyire együtt, egymást kiegészítve van jelen mindhárom. Sokaknál a vallási érzület egyfajta ökumenizmussal is párosul, mely elsősorban a más felekezetű nemzettársak felé nyit (reformátusok, unitáriusok pl.), tehát egyúttal nacionalizálódik is ez a kategória. A szerző megállapítja, hogy ez a fajta vallási-nemzeti összekapcsolódás nem új jelenség Csíksomlyón, létezett korábban a székelyek önreprezentációs gyakorlatában is (a Csíksomlyói Mária-kultusz a legjobb példa erre, Szűz Mária, mint közbenjáró szent és a nemzet-közösség védelmezője). Vörös dolgozata a nemzeti diskurzusok Benedict Anderson-i „elképzelt közösség” jellegén túl az érzelmi aspektusra helyezi a hangsúlyt. Különösen adekvátnak tűnik e megközelítés akkor, amikor egy tömeges vallásos-erotív attitűddel párosul.

Turizmus és hagyomány témakörben három tanulmányt szeretnék ismertetni zárásként. *Erdély az útikönyvek tükrében* címmel Sebestyén Adrienn az erdélyi turizmus iránt érdeklődőknek írt útikönyveket tekinti át, arra keresve a választ, milyen változó tartalmakat, jelentéseket, értékeket kívánnak közvetíteni olvasóik felé. Teoretizálva némiképp az útikönyvek, katalógusok világát, megállapítja, hogy azokban egyfajta „imaginált, fikcionált valóság” jelenik meg, mintegy előrevetítve mindazokat az „új világokat”, „fikciókat”, melyek még elutazás előtt elképzelhetővé teszik mindazokat a helyeket, ahová az utazó vágyik. Vizsgálata ezeket a fiktív „Erdély-képeket” követte nyomon az elmúlt évtizedek könyv- és katalógusanyagát elemezve. Összegzésében megállapítja, hogy a '40-es évek útikönyv-irodalma a képzelt olvasóban az Erdélyhez mint megszentelt, nemzeti földhöz való ragaszkodást kívánja erősíteni (jellegzetesen nemzeti és népi építészet, viselet, nyelv, hagyományok felmutatásán keresztül). A szocializmus idején íródott útikönyvek nemzeti utalásai nagyon rejtettek, a gyakran „evidenciaként megjelenő kijelentések értelmezhetetlenné lesznek olyan esetben, ha az empirikus olvasó nem rendelkezik mindazokkal a történelmi és kulturális ismeretekkel, melyeket a szöveg mintaolvasójáról feltételez”. Ezt követően, a rendszerváltás után jelentős tartalmi, üzenetbéli változásokon esnek át e könyvek és katalógusok. A szöveg személyes jelenlétet feltételez, az utazásra való felszólítás tehát kötelező erejűvé válik, fontos a szöveg, s azon keresztül a nemzeti közösség élményének átélése Erdélyben.

Kánya Kinga dolgozata egy lépéssel tovább tekint, és a már megvalósult utazások, túrák céljait és kulturális tartalmait elemzi. Konkrét esetként Parajdot elemzi. Nem véletlen a választás, hiszen a falu kedvelt célpontjává vált mind a hazai, mind a magyarországi turistáknak az elmúlt évtizedben. Kánya interjúiban parajdi szállásadók és magyarországi vendégek kapcsolatát, attitűdjeit vizsgálta. A magyarországi látogatók Erdély-képeiből kiemelkedik egy nosztalgizáló, autenticitást kereső elképzelés, mely szerint Erdélyben található meg az „igazi magyarság, és (paradox módon) az igazi Magyarország”. A mai Magyarország gondosan megkonstruált „ellenvilága” fedezhető fel ezekben a narratívákban és elképzelésekben – állítja a szerző. A „tér-idő-kommunikáció” modell alapján elemzve e narratívákat megállapítja, hogy az Erdélybe látogatók e speciális helyszíneken a helyi időt megélvé, a helyi magyarokkal közös nyelven kommunikálva, tapasztalataikat különleges élményként jelenítik meg elbeszéléseikben. A turisták egy része valóban az autenticitás nyomába eredve látogat el Erdélybe és tölti ott turistaidejét. Ugyanakkor van egy olyan turista-kategória, amely nem elsősorban nemzeti identitása megerősítése végett keresi fel e helyszíneket, hanem turisztikai, természeti látványosságaik miatt. Az élmények nemzeti aspektusától elvonatkoztatni azonban teljes egészében e csoport sem tud.

Szigeti Éva Korondról írt tanulmánya a népművészt és turizmus viszonyát vizsgálja. Korond falu kézművességének gondos történeti áttekintését követően a népművészet és hagyomány szerepváltozásait elemzi. Leszögezi, hogy a turizmusnak kétirányú hatása figyelhető meg Korondon: „egyrészt hozzájárul a helyi társadalmi tudat kialakításához (fenntartásához, megőrzéséhez), másfelől visszafogó, gátló ereje és hatása van a hagyományos értékek megőrzésében, azok fenntartásában”. Más szóval, kétségtelen, hogy a megnövekedett turizmus és vásárlóerő ösztönzőleg hat a helyi kézművesekre, ám azok alkalmazkodva a piac elvárásaihoz, ízlésvilágához, hajlandóak a hagyományos formavilág feladására, illetve jelentős átalakítására. Hosszabb távon ez a kézműves giccs elszaporodásával, a hagyomány kommercializálódásával jár – állapítja meg a szerző. A turisták (elsősorban a magyarországi látogatókról van szó) gyakran kész „Erdély képekkel” a fejükben érkeznek Korondra, olyan elvárás mintákat adva, melyekhez a helyi kisiparosok, kereskedők akaratlan-akaratlan alkalmazkodnak. Korond kézművességének történeti áttekintése is tükrözi, hogy az mindenkor igazodott az aktuális elvárásokhoz, a különféle népművészeti divatokhoz. Az igazán nagy változást az a nagymértékű fogyasztói érdeklődés hozta meg, mely a rendszerváltás környékén, illetve azt követően jelent meg a faluban, ekkorra „hígult” fel igazán az autentikus,

helyi hagyomány, s próbált megfelelni a látogatók által konstruált „Erdély-képeknek”, illetve az abból fakadó vásárlói igényeknek.

A meghívott vendégek közül a kolozsvári Lőrincz Kinga dolgozata a szakrális-nemzeti kategóriába sorolható, mely egy sajátos vallási-társadalmi jelenéset dolgoz fel esettanulmány formájában. Elemzése a szőkefalvi Mária-jelenés történetét és értelmezését adja a jelenés megtapasztalójával, egy szőkefalvi özvegy cigányasszonyal készített interjú alapján, valamint elemzi a faluban élők vélemény-áramlatait, beszédmódját. A szerző megállapítja, hogy e jelenések fő társadalmi funkciója a változtatni akarás, a békére, megbékélésre való ösztönzés, mely különös jelentőséggel bírhat egy vegyes etnikumú faluban. Az elemzés szerint társadalmi-gazdasági krízishelyzetben, mint azt az általa bemutatott példa is alátámasztja, megnőhet a közösség, de legalábbis egyes tagjainak transzcendens iránti fogékonysága.

Az ugyancsak kolozsvári Vajda András dolgozata *A paraszti élettörténet, mint az identitás (újra)termelésének egyik eszköze* címmel egy sáromberéki népi tehetség élettörténetét, illetve annak konstruálási folyamatait elemzi. Mint azt záró következtetéseiben elmondja, napjainkban a hagyományos világképek és kollektív tudások megrendülésével a paraszti társadalmakban, a népi kultúrában is igény támadt az identitás újradefiniálására. Erre példa az általa elemzett élettörténet is.

Illyés Sándor dolgozata hasonló témát dolgoz fel *Az élettörténetekben megjelenő etnicitás egy vegyesházasság esetében* címmel. Mint ahogy az a címből is kiderül, elemzésének központi kategóriája az etnikai identitás és annak változásai egy házasság történetében, eltérő generációk és térbeli elmozdulások függvényében. Következtetéseiben elmondja a szerző, hogy a D. családnál asszimilációs folyamat figyelhető meg a többségi nemzet irányába, melyet változatos nyelvi, kulturális, etnikai azonosulások és nyelvhasználati helyzetek tarkítanak.

A diákkonferencia tanítás-, tanulásmódszertani sajátossága volt, hogy a tematikus blokkok a szakma egy-egy kiemelkedő tudósának korreferátumával és vitaindító szavaival teljeseztek ki. A *Szék–Budapest: tradíciók és változások* című blokkot Keszeg Vilmos (BBTE MNAT) korreferátuma és egy Fejős Zoltán (Néprajzi Múzeum, Budapest) moderálta vita zárta. A *Csíkсомlyó: katolikus búcsú, nemzeti zarándoklat és turisztikai látványosság* panelt Pusztai Bertalan (SZTE ET) korreferátuma, illetve Szarka László (MTA KKI) vitaindító gondolatai tették kerekébbé. Az *Erdélyi turizmus és nemzeti hagyományok* blokk korreferense Illyés Zoltán (MTA KVAT) volt, majd a záróvitát, melyben bekapcsolódott Zentai Violetta (a pécsi Kulturális Antropológia Specializáció egyik alapítója) és Kürti László (Miskolci Egyetem, Politológia Tanszék) is,

Bodó Julianna (Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda) moderálta. A felsorolt szakmai tekintélyek nem „hagyományos” tanárok-ként, hanem a diákokkal együtt beszélgető-gondolkodó szerepben vettek részt a műhelyvitan, ami határozottan szerencsés próbálkozásnak bizonyult, a diákok és a széles közönség okulására szolgált.

Élményszámba ment végigkövetni a fentebb ismertetett előadásokat a pécsi műhelykonferencián, melyekkel remélhetőleg hamarosan írott formában is találkozhat az érdeklődő szakma.

KARSAI LÁSZLÓ

A Yad Vashem Archives Magyarországi Kutatócsoportja

A jeruzsálemi Yad Vashem Intézetet és Levéltárat (hivatalos angol neve: *Yad Vashem – The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority* – A Holokauszt Mártírjainak és Hőseinek Hivatalos Emlékhelye) 1953-ban a Knesszet, az izraeli parlament döntése nyomán alapították. A „Yad Vashem” Ézsaiás 56:5-re utal: „Adok nékik a házamban és falaimon belül oly nevet...”. Megalapítása óta a Yad Vashem (YV) célja a zsidó holokauszt eseményeinek lehető legrészletesebb dokumentálása, illetve kiemelten a második világháború idején meggyilkolt, halálra éheztetett, dolgoztatott zsidók neveinek megörökítése. Körülbelül 20 nyelven már több mint 2 millió úgynevezett „Pages of Testimony”-t töltöttek ki az elhunytak rokonai, hozzátartozói, ismerősei. Ezek az „adatlapok” tulajdonképpen kérdőívek, melyeken szerepel(het) az áldozat nevén kívül születési helye, ideje, halálának időpontja, körülményei, helyszíne stb. A jeruzsálemi Herzl-hegy oldalában egyre nagyobb területen a folyamatosan megújuló, változó YV-ban ma egy hatalmas, több épületből álló múzeum, könyvtár, oktatási és kutatóközpont (*International School for Holocaust Studies*, valamint *International Institut For Holocaust Research*), valamint a levéltár található. A YV külön részlege a „Righteous Among the Nations” ügyosztály, ennek szakértői bírálják el, hogy ki érdemes a „Világ Igaza” kitüntetésre. Eddig már több mint 16.000 embert, köztük félezer magyart tüntettek ki azért, mert a holokauszt idején életüket, egzisztenciájukat kockáztatva, önzetlenül segítettek zsidóknak túlélni a világháborút.

A Yad Vashem Archives (YVA) a világ legnagyobb holokauszt-tárgyú levéltára. Több mint 58 millió oldalnyi iratot őriznek ebben a levéltárban, ezek közül 55 millió oldalt még nem publikáltak. Az iratok, dokumentumok jelentős része mikrofilmen van. A YVA az elmúlt közel egy évtizedben több millió oldalnyi levéltári dokumentumot vétetett mikrofilmre Portugáliától

Oroszorszáig, és Svédországtól Görögorszáig. Első pillantásra talán furcsának tűnhet, hogy olyan országokban is kutatnak a YVA számára, ahol a náci és cinkosai nem is üldözték a zsidókat. De ha jobban meggondoljuk, a világháború idején semleges országok bevándorlási politikájának változásai, vagy az egyes kormányok gazdasági kollaborálása a náci Németországgal szintén kapcsolatban volt a holokauszttal. Egyetlen levéltárba nem engedik be a YVA kutatóit (pontosabban: őket sem): a Vatikánéba.

E sorok íróját még 1991-ben Shmuel Krakowski úr, a YVA akkori igazgatója egy ízben irodájában fogadta és óvatosan afelől érdeklődött, hogy milyen lehetőségeket látok egy nagyobb szabású magyarországi levéltári kutatómunka megszervezésére. E korai kapcsolatfelvétel eredménye csupán Endre László, Baky László és Jaross Andor népbírósi anyagának fénymásolása és Izrael-be juttatása volt.¹

1994-ben a YVA új igazgatója, dr. Yaacov Lozowick úr már konkrét tervekkel, kidolgozott koncepcióval keresett meg. Rövid budapesti látogatására késő ősszel került sor, amikor véglegesen megállapodtunk néhány alapelvben: a levéltári kutatásokat vezetéssel történészek végzik, és a kutatómunka kiterjed az 1938–1950 között keletkezett minden olyan dokumentumra, amelyben a zsidó szó előfordul, illetve a magyarországi zsidókérdéssel kapcsolatba hozható. Két évvel később javaslatunkra Lozowick úr elfogadta, hogy azokat a dokumentumokat is feltárjuk és mikrofilmre vesszük, amelyek a második világháború alatti magyarországi cigánykérdéssel kapcsolatosak. Feladatunkat Lozowick úr világosan körvonalazta: a dokumentumokról rövid, számítógépes címléírást készítünk, majd az iratokat mikrofilmre vesszük. A mikrofilmeztetés megkönnyítésére a YVA vásárolt számunkra egy akkoriban modernnek számító mikrofilm-felvevőt. Ezzel a géppel azóta is öröm dolgozni, karbantartása, szervizelése nem terheli meg a YVA számláját, pedig Székesfehérvártól Budapestig sok egyházi és világi levéltárban működött már, sokszor 6-8 órát is naponta.

A holokauszttal kapcsolatos magyarországi levéltári kutatásokat még az 1950-es évek végén Benoschofsky Ilona, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár vezetője, valamint Karsai Elek kezdte el. Irányításuk alatt a fővárosi és vidéki levéltárakban levéltárosok és sajnos nem minden esetben a legújabb korhoz értők kutattak. A Magyar Országos Levéltárban „I. sorozat” név alatt nyilvántartott csaknem 200 mikrofilmen (35 mm, egy tekercsen átlagosan

1 E népbírósi per törzsanyaga megjelent: Karsai László – Molnár Judit szerk.: *Az Endre-Baky-Jaross per*. Budapest, Cserépfalvi K., 1994. 650 p.

600-700 felvétellel) zömmel 1944-ben keletkezett dokumentumok találhatók, melyek a magyar holokauszt történetének nélkülözhetetlen forrásai.²

Kutatócsoportunk hivatalosan 1995 januárjában kezdett el dolgozni. Az egyes vidéki levéltárakban átnézzük a vármegyei hatáskörű közigazgatási szervek, a járási és városi közigazgatási szervek, a belügyi és pénzügyi igazgatás, a fontosabb községek és körjegyzőségek, ahol van, a csendőrségi, rendőrségi és a kamarai iratokat, valamint a megyei népbíróságok és népjegyzőségek, a megyei és járási nemzeti igazoló bizottságok iratanyagát. Tapasztalataink szerint nem csak az alispáni vagy polgármesteri iratanyagban, hanem olykor kisebb járások, szolgabíróságok, főszolgabíróságok iratai között is sok értékes, eddig nem publikált dokumentum van. Természetesen kutatunk a Magyar Országos Levéltárban, Budapest Főváros Levéltárában, a Magyar Zsidó Múzeum Levéltárában is. A BM Irattárában – jelenlegi nevén a Történeti Hivatalban – azért voltunk kénytelenek abbahagyni a kutatásokat, mert kiderült, hogy ez a „hivatal” nem levéltár, innen Jeruzsálemben semmiképpen sem lehet mikrofilmeken iratokat kijuttatni.

A YVA Magyarországi Munkacsoportjának „megalapítói” közül rajtam kívül már csak helyettesem, dr. Molnár Judit egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politológiai Tanszék) és dr. Majsai Tamás – ő jelenleg a Wesley János Lelkészképző Főiskola tanára – dolgozik a YVA számára. Gáspár Ferenc, Budapest Főváros Levéltára volt igazgatóhelyettese, miután több száz olyan népbírósági pert jelölt ki mikrofilmezésre, amelyekben munkaszolgálatosokkal kegyetlenkedő tisztek, keretlegények ügyét tárgyalták, más, fontos munkáira hivatkozva (Edmund Veesenmayer volt magyarországi német teljhatalmú megbízott ténykedésének történetét írja meg) kilépett a kutatócsoportból. A Sajti Enikő egyetemi tanár, Gergely Anna történész-muzeológus, Berkes Tímea és Zilahi Tibor fiatal történészek működtek még közre hosszabb-rövidebb ideig a kutatócsoport munkájában.

Berkes Tímea dolgozta föl a veszprémi és a Komárom-Esztergom megyei levéltárak iratanyagát, valamint a győri levéltárét. Ő közel 900 iratcsomóból jelölt ki mikrofilmezésre több ezer oldalt. Berkes is részt vett Budapest Főváros Levéltárában a mintegy 22.000 népbírósági peranyag feltárásában, melynek során több mint 6.000 pert vettünk mikrofilmre.

---

2 E kutatómunka eredménye volt a *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez* c. dokumentum-sorozat I-III. kötete. Az I. kötet Benoschofsky Ilona és Karsai Elek szerkesztésében 1958-ban, a II. 1960-ban, a III. Karsai Elek szerkesztésében 1967-ben jelent meg, mindhárom kötet a MIOK kiadásában.

Gergely Anna és Zilahi Tibor a Fejér Megyei Levéltárban közel 450 iratcsomót nézett át. Zilahi Tibor komoly kutatómunkát végzett a Magyar Országos Levéltárban, ahol a Miniszterelnökség nemzetiségi osztályának anyagából jelölt ki mikrofilmezésre jelentős mennyiségű iratanyagot. Gergely Anna doktori dolgozatában a YVA számára végzett kutatások eredményeit is jól tudta hasznosítani. Munkája egyik opponense e sorok írója volt.³

A zsidótörvények végrehajtásával, a zsidók jogfosztásával, elszegényítésével kapcsolatban Csósz László, Kádár Gábor, Toronyi Zsuzsanna és Vági Zoltán fiatal történészek, új munkatársaink is rendkívül gazdag, zömmel eddig nem publikált iratanyagot tártak föl.

Csósz László 1999 óta Szolnokon több mint 600 iratcsomót nézett át és több tanulmányt publikált.⁴ Jelenleg a Magyar Országos Levéltárban a Földművelésügyi Minisztérium iratait – elsősorban a zsidóktól elvett-kisajátított („árjásított”) földbirtokokkal kapcsolatos, mintegy 270 vaskos csomót kitevő anyagot – kutatja.⁵

Kádár Gábor 1998 augusztusa óta Heves és Nógrád megyék levéltári anyagát tárta föl, Egerben 800, Salgótarjánban kb. 500 iratcsomót dolgozott föl. Jelenleg a soproni levéltárban kutat, ahol összesen mintegy 1.200 iratcsomót kell átnéznie. Az Országos Levéltárban az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és más gazdasági és pénzügyi fondokban végzett kutatási eredményeit jól hasznosította. *A magyar zsidóság gazdasági megsemmisítése 1938–1944 c.*, 2003 januárjában már a munkahelyi vitáig eljutott PhD-dolgozatában. Vági Zoltánnal közösen írt *Aranyvonat* c. monográfiájuk⁶ 2003 folyamán várhatóan angol nyelven is megjelenik.

Vági Zoltán a Borsod-Abatúj-Zemplén Megyei Levéltárban kezdett kutatni 1997 őszén. Itt közel 500 iratcsomót nézett át. Az elmúlt években főként a Pest Megyei Levéltárban közel 2000 iratcsomót nézett már át. Jelenleg Endre László volt Pest megyei alispán, majd a zsidók deportálásáért felelős egyik

3 Gergely Anna: *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája (1938–1944)*. Budapest, Vince K., 2003. 292 p.

4 Csósz László: „Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül...” Gettószítás Szolnokon 1944-ben. In: *Századok*, 134. évf. (2000) 3. sz. 633–679. p.; Antiszemita törvények árnyékában. A jászberényi zsidóság a két világháború között. In: *Jászági Évkönyv* 8. évf. (2000) 27–46. p.

5 Csósz László: Örségváltás? Az 1944-es deportálások közvetlen gazdasági-társadalmi hatásai. In: Karsai László – Molnár Judit szerk.: *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Budapest, MAZSIHISZ K., 2002, 75–98. p. [A továbbiakban: *Braham 80.*]

6 Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből*. Budapest, Osiris K., 2001.

1944-es BM államtitkár életrajzi monográfiáján dolgozik, melyet várhatóan még az idén PhD-dolgozat formájában munkahelyi vitára bocsát. Vági Zoltán mondhatni „magánszorgalomból” az auschwitzi kényszermunka- és haláltábor szakértőjévé képzelte ki magát. Több tanulmányutat tett Oswiecimbe, kutatásokat végzett az ottani Tábori Múzeumban is.⁷

Itt szeretném megjegyezni, hogy a kutatócsoporton belül természetes módon kialakult egyfajta szakmai „közélet”. Rövidebb-hosszabb tanulmányainkat, könyveinket még kézirat formában egymásnak megmutatjuk, olykor igen kemény formában meg is mondjuk, le is írjuk kritikus megjegyzéseinket, észrevételeinket. Volt egy olyan körülbelül 25 oldalas tanulmányom, amelyről a Kádár-Vági szerzőpáros részletesen dokumentált, 28 oldalnyi kritikus megjegyzést vetett papírra. És volt olyan 80 oldalas tanulmányuk, amelyet publikálásra alkalmatlannak minősítettem, s azóta sem jelent meg.

Törönyi Zsuzsanna a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár levéltárosa az MZSML-ben és a Tolna Megyei Levéltárban dolgozik. Az MZSML-ben a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) ügynevezett segélyezési kartonjai (97.000 túlélőt segélyeztek 1945–1946 folyamán), a volt Központi Zsidó Tanács iratainak egy része kutatásaink nyomán került elő. A deportálást és a koncentrációs táborokat túléltek közül 1945–1946-ban csaknem 4.000 emberrel készítették hosszabb-rövidebb interjúkat. Az MZSML-ben feltárt iratanyagra támaszkodva a kutatócsoport tagjai már több tanulmányt írtak.⁸

Molnár Judit kutatott és kutat az Országos Levéltárban, a Bács-Kiskun, a BAZ, Baranya és a Csongrád Megyei Levéltárban, valamint a Budapest Fővárosi Levéltárban és az MZSML-ben is. Több tanulmányt publikált a Köz-

7 Vági Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944. In: Braham, R. L. szerk.: *Tanulmányok a holokausztról*. II. k. Budapest, Balassi K., 2002. 81–153. p.; Kádár Gábor – Vági Zoltán: Művészet és népirtás. A Műkincs-kormánybizottság működése és a magyar zsidó műtárgyak elrablása, külföldre hurcolása, 1944–1945. In: *Braham 80*. 317–356. p.

8 Karsai László: Történések, gyilkosok, áldozatok – könyvismertetés és tanulmány D. J. Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners (Ordinary Germans and the Holocaust)*, Knopf, New York, 1996. 619 p.) c. művéről. *Beszélő*, 1997. június, 34–59. p.; A Központi Zsidó Tanács és a munkaszolgálatos hírhozók. In: Frojtmovics Kinga, Molnár Judit szerk.: *Gettómagyarország 1944. A Központi Zsidó Tanács iratai. MAKOR-Magyar Zsidó Levéltári Füzetek*, 2002/5. sz. 42–49. p.; Kádár Gábor – Vági Zoltán: Zsidók és nem zsidók. Szolidaritás és embermentés a vészorszakban *Holocaust Füzetek* 1998/10. sz. 9–109. p.; Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Magyarok Auschwitzban. Holocaust Füzetek* 1999/12. sz. 92–124. p.; Kádár Gábor – Vági Zoltán: Rendvédelmi szervek és zsidók Magyarországon 1944–1945. *História*, 1998/8. sz. 18–21.

ponti Zsidó Tanácsról, a csendőrség 1944-es szerepéről.⁹ Egyedül a Baranya Megyei Levéltárban – e sorok írójával közösen végzett kutatómunka során – több mint 2.200 iratsomót tárt föl, és 2003 tavaszáig 283 mikrofilmre (35 mm) kb. 170.000 oldalnyi iratanyagot vétettünk fel.

E sorok írója kutatott a BAZ Megyei és a Baranya Megyei Levéltárban, valamint a Budapest Fővárosi Levéltárban és az MZSML-ben is. Az Országos Levéltárban a Külügyminisztérium iratanyagát tárom föl. Ez utóbbi kutatómunka eredményeit *Holokausz* c. monográfiámban tudtam felhasználni.¹⁰

Még hat megye (Békés, Hajdú-Bihar, Somogy, Szabolcs-Szatmár, Vas és Zala) levéltárában nem végeztünk kutatásokat, Majsai Tamásnak pedig még hét egyházkerületi/püspöki levéltárat kell átnéznie.

A YVA magyarországi munkacsoportja tagjainak jelentős szerepük volt abban, hogy az 1999-ben Schmidt Mária, Stark Tamás, Ihász István és Schweitzer József közreműködésével elkészült auschwitzi új magyar állandó kiállítás forgatókönyvének megvalósításáról az illetékesek végül letettek. Az elmúlt években a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársai három újabb forgatókönyvet készítettek, ám ezek egyikét sem tartottuk megvalósíthatónak. Bírálataink hatására az illetékesek ma már hajlanak arra, hogy a Holokausz Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítványt (HDKEK) bízzák meg az új auschwitzi magyar kiállítás megszervezésével. Amennyiben ez a felkérés a közalapítványhoz megérkezik, akkor minden bizonnyal Vági Zoltán kapja meg a feladatot, hogy az új kiállítás forgatókönyvének elkészítésében közreműködjön. Jelenleg intenzíven dolgozunk a Páva utcai első magyar állandó holokausz emlékkiállítás történész szakanyagán.

A kutatócsoport tagjai intenzív munkakapcsolatban állnak nem csak a *Yad Vashem International Center for Holocaust Studies*-zal, hanem a *United States Holocaust Memorial Museum*-mal is (Washington). Több tanulmányutat tettünk, illetve ösztöndíjakat kaptunk a *YV International Institute for Holocaust Research*-től és az USHMM-től, valamint a *City University of New York Rosenthal Center for Holocaust Studies* keretén belül működő J. and O. Winter Foundtől is. 2004-ben a magyar holokausz 60. évfordulójára Randolph L. Braham professzor Budapesten és Washingtonban egy-egy nemzetközi konferenciát

9 Judit Molnár: The Foundation and Activities of the Hungarian Jewish Council, March 20–July 7, 1944. In: *Yad Vashem Studies*, Vol. XXX. 93–123. p.; Molnár Judit: „Hazafias tisztelettel” Zsidók és nem zsidók Pécsen a holokausz idején. In: Braham, R. L. szerk.: *Tanulmányok a holokausztról*. II. k. Budapest, Balassi K., 2002. 257–272. p.; „Vajon megtelnek-e följegyzéseimmel e könyv lapjai?” Komoly Ottó naplója (1944). In: *Braham 80*. 473–490. p.

10 Budapest, Pannonica K., 2001. 424. p.

szervez. A kutatócsoport tagjai már megkapták a felkérést e konferenciákon való részvételre, és el is küldtük tervezett előadásaink címét és rövid tartalmi leírását.¹¹

A következő években szeretnénk befejezni a magyarországi levéltári kutatómunkát. Folytatni kívánjuk a *Vádirat...* -sorozatot, de természetesen nem csak az 1944–1945-ös évek holokauszt-történetével kapcsolatos legfontosabb dokumentumokat publikáljuk majd, hanem az időhatárt 1938-nál vonjuk meg. Ezzel párhuzamosan egyetemi jegyzetet és több könyvet is tervezünk írni és kiadni. Kutató- és publikációs munkánkat az OTKA 2003-tól négy éven keresztül bőkezűen támogatja.

---

11 Kádár Gábor: A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése; Csősz László: Földreform – zsidók számlájára. Az 1942:XV. tc. végrehajtása; Vági Zoltán: A Höss-akció. A magyar zsidók megsemmisítése Auschwitz-Birkenauban 1944-ben; Molnár Judit: Csendőrök a nép-bíróság előtt; Karsai László: A magyar holokauszt sajátosságai – nemzetközi összehasonlításban.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Egy közép-európai város metamorfózisai

Norman Davies – Roger Moorhouse: *Mikrokosmos. Portret miasta śródkowoeuropjskiego: Vratislavia – Breslau – Wrocław*. Wydawnictwo Znak – Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Fundacja. Kraków, 2002. 599 o.

Az angol szerzőpáros, Norman Davies és David Moorhouse legújabb könyve egyszerre jelent meg angolul, németül és lengyelül, és a félreértések elkerülése végett két külön címet kapott: *Microkosmos. Portrait of a Central European City*, valamint *Die Blume Europas*. Azért volt erre szükség, mert a város sokszínű történelme mellé a névváltozás is járt, s a mai lengyel olvasó nehezen fogadta volna el a Breslau nevet, és fordítva, a német történetírás hadilábon áll a Wrocław elnevezéssel (ezt nekünk magyaroknak, azt hiszem, nem kell különösképpen magyarázni...). A szerzőpáros a probléma feloldásaképpen igazságos (és tegyük hozzá: józan) módszerhez folyamodott – az egyes fejezetekben az éppen adott korszakban használatos elnevezéshez folyamodott, tehát *Wrotzila*, *Wretslaw*, *Presslaw*, *Bresslau*, *Breslau* és *Wrocław* története bontakozik ki a közel 600 oldalas kötet lapjairól (a munka legvégén a függelékben számos térkép, régi útikalauzozokból való részlet található, valamint a határmenti térségek kutatásának elengedhetetlen eszköze: lengyel–német és német–lengyel településjegyzék). De mégsem csak és kizárólag a város szorosán értelmezett történetét öleli fel a könyv: a szerzők azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy – mivel szerintük a szűk értelemben vett helytörténetnek nincsen értelme – a város ezer éves életét Szilézia tartomány politikai, gazdasági, társadalmi és vallási viszonyain keresztül mutatják be. Davies-nek és Moorhouse-nak azt is sikerült kiküszöbölni, hogy részt vegyenek a „kié a város” vagy „ki volt itt előbb” című, térségünkben

igen jól ismert versenyben, és a „német Breslau” vagy a „lengyel Wroclaw” napjainkban egyre elhalványuló vitájában egyik oldal mellett sem teszik le a voksukat. Ehelyett *Korvin Mátyástól* a harmincéves háborúban harcoló svéd hadvezéren, *Lennart Törtenssonon* és *Iván Konyev* szovjet marsallon át megmutatták mindazt, ami nem illeszthető be az évszázados lengyel–német rivalizálásba.

Külön figyelmet érdemel, hogy Norman Davies azon kevés nyugati történész közé tartozik, aki nemcsak ír Közép-Európa történetéről, hanem ismeri is azt. (Erről az állításról meggyőződhetünk a nemrégiben az Osiris Kiadónál megjelent monumentális *Európájában*). A kontinens nyugati és keleti felét egyenrangú félként kezeli Davies, annak ellenére, hogy a közép-európai helytörténet rendszerint nemzeti szemszögből viszonyul történelméhez, másfelől ez a fajta helytörténet provinciális mentalitást tükröz. Ez a helyismeret segítette őt, hogy a következő munkájának szereplőjévé tegye a várost, hiszen az 1970-es években útikönyvvel a kezében maga fedezhette fel a várost és lakóit, és újra és újra megtapasztalhatta annak tragikus történetét, s ennek megfelelően metamorfózisait. A mértékadó lengyel napilapnak, a *Rzeczpospolitanak* adott interjújában Davies hangsúlyozta, hogy ugyan olyan indokolt lett volna megírni Lviv/Lvov/Lwów/Lemberg/Ilyvó történetét. A végső lökést számára az adta meg, hogy Breslauban-Wroclawban koncentráldott mindaz, ami mind a mai napig Európa jellegzetes régiójává avatja térségünket: a nemzetek és kultúrák sokszínű keveréke; fontos szerep jutott a kelet felé törekvő németeknek, a sokáig velük és egymással is rivalizáló lengyeleknek, cseheknek, végezetül a gazdasági és kulturális életben kiemelkedő szerepet játszott zsidóknak. Itt, a Német Császárság határvidékén végbement nemzetépítési folyamatok külön figyelmet érdemelnek, csakúgy, mint a 20. század két totalitárius rendszerének, a náciizmusnak és a kommunizmusnak a hatásmechanizmusai. Többek között emiatt is indokolt lehet a kötet címe – *Mikrokozmosz*, ahová több világ is beszűrődött, de önmagában egy önálló valóságot alkotott és külön életet élt.

A város Kijev és Brüsszel, valamint Uppsala és Tarento között félúton, kontinentális klimatikus viszonyok között fekszik. A vidék a kőkorszaktól kezdve lakott volt, a kelták a Kr. e. 4. századi inváziójukkal a szomszédos Bohémiától elfoglalták a területet. De nem csak a kelták „vendégeskedtek” Sziléziában – utánuk nem sokkal olyan látogatók jelentek meg, mint a szkíták, a szarmaták, de felerősödött a germánok beszivárgása is. Krisztus születése táján azonban az Odera középső és alsó folyásánál gótok, narkománok és burgundok telepedtek le. A Kr. u. 1. században a vandálok, három évszázaddal később a hunok hajtották uralmuk alá a területet. A szlávok, az eddigi kutatások

adatai szerint legalábbis, az 5. és 6. század fordulóján jelentek meg az Odera medencéjében, fokozatosan hódítva meg azt, és a 8. századig 7–8 olyan szláv törzsről tudunk, amelyek nevét – latin vagy szláv formában – megőrizték a források. A Nagymorva Fejedelemség örökébe lépő Csehország laza politikai függőségbe vonta Sziléziát, ami a német befolyás erősödésével és a kereszténység elterjedésével járt együtt, és bizonyos, hogy 990 előtt a város a cseh államhoz tartozott.

A döntő fordulat 1000 tavaszán következett be, amikor a város az *annales*-ek lapjaira is bekerült. III. Ottó német-római császár és Merész Boleszláv lengyel király gnieznói találkozásuk alkalmából megállapodtak, hogy püspökséget létesítenek *Vratislaviában* (Szilézia egész 1821-ig a gnieznói érsekség alá tartozott). A 11. század során a tartomány lengyel–cseh ellenségeskedés tárgya maradt, Prága azonnal kihasználta északi szomszédja gyengeségeit, és elfoglalta a területet. A feudális széttagoltságot a még akkor döntően szláv nyelvű tartomány sem kerülte el, és 1138–1335 között az ún. Piast-leszármazottak gyakorolták a hatalmat. Lengyelország újraegyesítését követően Lokietek Ulászló dilemma előtt állt, hogy visszatérjen-e a Német- és Csehországgal folytatott rivalizálásra, vagy fordítsa tekintetét kelet felé, azaz a keresztiesek állama és a Litván Nagyfejedelemség irányába. A lengyel király az utóbbit választotta, és ennek folyományaként válik a német befolyás egyre erőteljesebbé Sziléziában.

A német telepések beköltözése – főleg Bajorországból, Tübingiából, Szászországból –, akik magukkal hozták jogberendezkedésüket és szokásaikat, a tatárjárást követően gyorsult fel, s ennek következtében a szláv lakosság fokozatosan németesedett el. Paradox módon a sziléziai hercegek letelepítési politikája a tartomány megerősödését szolgálta és annak reményében történt, hogy a helyi uralkodók visszaszerezhetik a krakkói trónt, nem vették figyelembe a Német Birodalomhoz való csatlakozást. 1327-ben a tartomány átment Luxemburgi János cseh király kezére, azaz *de facto* elszakadtak a Lengyelországgal összekötő politikai szálak, de a gazdasági és az egyházi kapcsolatok még erősek maradtak hosszú évtizedekig.

Az, hogy Szilézia Csehországgal kötötte össze sorsát, azt is jelentette, hogy 200 évig a Luxemburgi-, majd Jagelló-dinasztiából kerültek ki uralkodói, de politikai és kulturális értelemben egy nagyobb egység, a Német-római Birodalom része volt. Így Szilézia sem tudta kikerülni a huszita háborúk hatásait, Wretslawot azonban, amely a katolikusok és királyhű erők központja volt, elkerülte a pusztítás. A huszitizmushoz kapcsolódik Szilézia és Magyarország közös alakja – *Kapisztráni Szent János* ferences szerzetes városbeli

tevékenysége 1453-ban, aki az evilági hiúságokat bélyegezte meg prédikációiban, de egyben hozzájárult a zsidóellenes érzelmek elszabadulásához. A másik megemlést érdemlő személy *Thurzó János*, aki komoly humanista tanulmányok után a város püspöke lett, és a korabeli állapotokat jellemzi, hogy „*Episcopus Vratislavenſis, Polonus*”-ként szerepel az általa aláírt iratokon.

Szilézia nem ismerte el a volt huszita, *Pogyebárd György* cseh király uralmát, és ekkor, a pápa biztatására, Korvin Mátyás hadaival elfoglalta a volt apósa országát, így került magyar (és immáron megkoronázott cseh) királyként Wretslawba, amely akkoriban – Prága után – a királyság második legnagyobb városa volt. Az innen származó polgárlány, Krebs Mária adott életet Mátyás egyetlen (és törvénytelen) gyermekének, Korvin Jánosnak. Mátyás halála után a cseh és a magyar trónon a Jagelló-dinasztia sarjai következtek, Ulászló és Lajos. Moháccsal azonban a Jagellók nagyra törő tervei dugába dőltek, és megjelentek Közép-Európa színpadán a Habsburgok, és Szilézia sorsa ezzel a dinasztiaiával kapcsolódott össze több mint 200 évre.

A harmincéves háború alatt a döntően protestáns Szilézia a katolikus Habsburgokkal ellentétes oldalon harcolt, és Presslaw hadserege a fehér-hegyi csatában a cseh rendek csapatai sorában vonult fel. A kezdeti nehézségek ellenére sikerült a tartománynak elkerülnie Bécs haragját, de a harc vonalba került – hol az egyik, hol a másik fél ostromolta a várost, ezúttal mint már a háború semleges résztvevőjét. A vesztfáliai békét követően Szilézia visszatért a háborút megelőző állapothoz: a Habsburgok uralma alatt maradt továbbra is és nem veszítette el a birodalmon belül a vallásszabadsághoz való jogát, de megjelentek a területén az ellenreformáció szolgálatában álló szerzetesrendek. Ebben az időben a tartomány a birodalom egyik ütőerévé vált, de azt is lehet mondani, hogy már nem volt Bécs irányítása alatt, hiszen vallási-kulturális értelemben közelebb állt az észak-német tartományokhoz vagy Németalföldre, mint a fővároshoz vagy a katolikussá vált (oztatott) Prágához.

A növekvő Poroszország, a Habsburgok ellenlábasa azonban kivetette hálóját a szomszédos területekre. A Pragmatica Sanctio elutasításával II. Frigyes porosz király megkezdte a harcát Mária Terézia ellen – kitért az osztrák örökösödési háború. 1741-ben a porosz csapatok bevonultak a városba és 480 év viszonylagos függetlenség után a tartomány egy centralizált állam keretein belül találta magát. De a Habsburgok nem nyugodtak bele a gazdag és a fontos kereskedelmi utakat felügyelő Szilézia elvesztésébe: 1744-ben kitért a második, 1756-ban a harmadik (hétévesként is ismert) háború. A poroszellenes koalíció, amelyhez csatlakozott Ausztrián kívül Franciaország, Oroszország, Svédország és Szászország, nem tudta megverni az egyre inkább kimerülő

Frigyest, s az orosz cárnő, Erzsébet halála, minekután szétesett a koalíció, mentette meg őt a vereségtől. Az 1763. évi hubertusburgi béke a status quo ante-t állította vissza és ezzel nemzetközileg is elismerték Szilézia Poroszországhoz való tartozását.

A napóleoni háborúk óhatatlan szereplőjévé vált Szilézia és Bresslau nem csak a franciák ellen vívott felszabadító háború bölcsője lett, hanem itt született meg a legjelentősebb német hadikitüntetés, a Vaskereszt, valamint a német nemzeti színek (fekete-vörös-aranysárga), amelyet először Ludwig von Lützow *Freikorps*-ja használt. Az 1866-os osztrák–német háborúban itt állomásozott a poroszok legerősebb hadosztálya, ami megakadályozta Ferenc Józsefet fő hadicélját – Szilézia elfoglalását. A politikai változásokkal párhuzamosan megváltozott a város etnikai és vallási összetétele: az evangélikusok a lakosságnak több mint a felét, a katolikusok mintegy négytizedét, a zsidók 1%-át tették ki, köszönhetően a cseh és a lengyel területekről elszármazottaknak. 1871-ben a Német Császárság kikiáltásakor Breslau protestáns jellegét felváltotta a kozmopolita és többvallású jelleg.

Kulturális területen a 19. században létrejött mindazon intézmény, amely elengedhetetlen egy modern város életképességéhez – a század első felében nyílt meg a botanikus kert, az opera és a művészeti galéria, itt nyitotta meg kapuit Németország első fiziológiai intézete. A helyi egyetemen tanított akkoriban, többek között, a kémikus *Robert Wilhelm Bunsen*, és itt tanult a fizikus *Gustaw Robert Kirchhof*. Az is megjegyzendő, hogy breslaui volt a német munkásmozgalom első vezetője, *Ferdinand Lassale*, az általa alapított ADAV (Össznémet Munkásszövetség) a mai SDP elődjének tekinthető.

A nacionalizmus megjelenése a 19. század második felében orosz jövőt jósolt, hiszen a tartomány Poroszország, Oroszország és Ausztria határvidékén feküdt és kitapinthatóak voltak a város volt urainak – az osztrákok, a lengyelek és a csehek – nyomai. A nemzeti érzés éppen azt a sokszínűséget vonta kétségbe és helyezte zárójelbe. Az új korszak, a már császári Németország új törekvéseit fejezte ki a Kulturkampf, s mivel a tartomány lakosainak többsége katolikus volt, Szilézia igencsak megszenvedte azt. Visszaüött Bismarck kancellár akciója, amelyet a szárba szökkenő szociáldemokrácia ellen indított meg, ugyanis az üldözés ellenére (vagy éppen amiatt) a munkásmozgalom még fegyelmezettebb és szervezettebb lett. Sziléziában például az SDP 1871-ben a szavazatok 0,6%-át, míg 1890-ben 11,7%-át szerezte meg, és egyúttal Breslau a szociáldemokrácia egyik német fellegvára lett.

A munkásság jelentőségének növekedése nem véletlen: a 19. század második felében hatalmas tőkeinjekciót kapott a tartomány és fejlődése

nagymértékben hozzájárult a német gazdaság sikereihez, pl. a szén kitermelése és az acélgyártás területén (a sziléziai ipar hatékonyságának emelkedését jelzi, hogy 1852 és 1913 között a szénkitermelés 34-szeresére növekedett). A város egyben Kelet-Németország bankközpontjának számított. Breslau jelentőségének növekedése más területen is megfigyelhető: tudományos, kulturális szempontból egy szolid, vidéki központból a 19. és 20. század fordulójára nemzetközi hírnévre tett szert. Hogy milyen személyek fémjelzik ezt a korszakot, elég felütni egy jobb enciklopédiát a „Breslau” jelszónál, és a következő neveket olvashatjuk (akik valamilyen módon köthetők a városhoz): a pszichiáter *Alois Alzheimer*, a fizikus *Max Born*, a bakteriológus *Robert Koch*. De a Nobel-díjasok listája még imponálóbb: *Theodor Mommsen* (irodalom – ókortörténet), *Philip von Lenard* (fizika), *Paul Ehrlich* (orvostudomány), *Gerhardt Hauptmann* (irodalom). Érdekességként megjegyezhető, hogy a városhoz köthető a jól ismert diákdal, a *Gaudeamus igitur* zenéje, amelyet 1880-ban szerzett Johannes Brahms díszdoktorrá avatása alkalmából.

Felvetődik a kérdés: voltak-e következményei annak, hogy Breslau a német és a szláv világ határán feküdt? A szerzőpáros szerint különleges helyzete miatt a város kivételesen érzékeny volt a nemzetiségi kérdésre, de német többsége miatt e tekintetben megengedhette magának az arroganciát. Más szóval: expanzívabb volt németsége, mint mondjuk Berliné, Münchené vagy Hamburgé, és kevésbé viszonyult pozitívan a helyi lengyelekhez, csehekhez vagy a nem asszimilált zsidókhoz. A kisebbségi gyökerekkel bíró személyek életpályái gyakran keresztezték egymást úgy, hogy pár évtizeddel később a hattyár (vagy a politika) másik oldalán találkoztak. Példának okán *Eduard Bernstein*, a „revizionizmus atyja” az első világháború előtt, majd alatta Kelet-Breslau lakosságát képviselte a Reichstagban. Más karriert futott be *Rosa Luxemburg*, aki 1898-ban érkezett Felső-Sziléziába, ahol a lengyel munkásság között folytatott agitációt a szociáldemokrata párt megbízásából. A felosztások alatti lengyel politika egyik vezéralakja, *Wojciech Korfanty* Breslauban kezdte el tanulmányait, Kattowitz (a mai Katowice) körzetéből 1903-ban parlamenti mandátumot szerzett, majd a három sziléziai lengyel felkelés (1918–1920) vezetője lett, amelyek során a tartomány Lengyelországhoz való csatlakozását kívánták elérni. A független lengyel államban miniszterelnök-helyettesként és a kereszténydemokrata mozgalom vezéralakjaként immáron a lengyel történetírás tartja számon. E három személy politikai életrajza kicsiben Szilézia 20. századi történetére is jellemző.

Az első világháború megváltoztatta a helyzetet – a breslaueriak voltak az elsők között, akik meglátták az ellenséget hazájuk közelében, de tanúi

lehetek egyben annak is, hogyan szorítják ki az orosz hadsereget 1600 km-re keletre, és mérnek kétségtelen vereséget az ellenfélre. De 1918-ban Németország ezen része érezte meg legfájóbban a vereség súlyát – a megszülető Lengyelország politikai és fizikai valósággá lett, Breslau határától mintegy 50 km-re. A városra magára nem fáj a lengyelek foga, de Felső-Sziléziát megszerzhetőnek és megszerzendőnek tartották. (1921-ben kettéosztották Felső-Sziléziát – a terület 61%-a Németországé maradt, de az ipari berendezések és a szénbányák 80%-a lengyel fennhatóság alá került, olyan fontos városokkal, mint Katowice [Kattowitz] vagy Chorzów [Königshütte].) A másik közeli szomszédvár, Prága az elosztrákosodott városból a németekkel ellenséges Csehszlovákia fővárosává változott. Az első világhégest követő zűrzavaros idők Breslauban sem múltak el nyomtalanul, utcai harcok, sztrájkok, növekvő munkanélküliség és az ezzel járó létbizonytalanság, az infláció gyorsulása jellemezte a weimari köztársaság első éveit. Csak a Stresemann vezette kormány tudta normalizálni a helyzetet, ez azonban nem tartott sokáig. Az 1929-ben kezdődött világválság „begyűrűzött” a városba is, a szélsőséges pártok pedig egyre nagyobb befolyásra tettek szert: az 1932-es választásokon pl. az NSDAP Breslauban a szavazatok 43,5%-át kapta meg, ezzel Németországban a harmadik legnagyobb támogatottságot szerezte itt meg Hitler. A szocdemek egyik fellelvárára – főképp a gazdasági világválság miatt – a ló túlsó oldalán találta magát, a breslaueriak a problémáik radikális megoldása mellett tették le voksukat. Ennek is köszönhetően az 1938-as Sportfest alkalmából Breslau elnyerte az „Adolf Hitler leghűségesebb városa” címet.

A Harmadik Birodalom sötét korszaka nem tudta elnyomni a rendszer ellen lázadók hangját. Az egyik ilyen személy a breslauer evangélikus lelkész, *Dietrich Boenhoffer* volt, aki a rezsimmel nem együttműködő „Hitvalló Egyház” (Bekennende Kirche) lelkipásztoraként emelte fel a szavát, és 1945 áprilisában a flossenburgi koncentrációs táborban végezték ki. Ugyancsak a nácik áldozatává vált *Edith Stein*, aki talán legjobban jelképezi a város korabeli vallási sokszínűségét. Breslauer ortodox zsidó családban született, itt járt a filozófiai fakultásra, majd az első világháborút követően az egyetemen kezdett tanítani. Áttért a római katolikus vallásra és 1942-ben Auschwitzban halt meg, 1998-ban pedig a katolikus egyház szentté avatta mint Európa társvédelem-szentjét. Breslau határmenti fekvése más szempontból is fontosnak bizonyult, ugyanis 1918-ban itt alakult meg az *Osteuropa-Institut*, amely a breszti békében megszerzett keleti területek minél jobb kihasználását volt hivatott elősegíteni. Németország veresége miatt egy időre elveszítette jelentőségét, de a német politika egyre inkább igényelte az információkat, és a königsbergi

(ma: Kalinyingrád) és a danzigi (ma: Gdańsk) testvérintézményeivel egyetemben a forrongó kelet-európai térségről gyűjtött adatokat. Maga az intézet öt részlegre oszlott: többek között közép-európai jogi, történelmi és gazdasági területen folyt a kutatás és az elemzés. Az 1930-as esztendőekben egyre inkább Hitler expanziós törekvéseinek szolgálatába állt, de így is a maga nemében az ún. „areal studies” úttörő intézményévé nőtte ki magát és a német *Ostforschung* alapjait rakta le.

A breslauer zsidók számára a náci korszak törvénykezése és antiszemitizmusa azt is jelentette, hogy a vilmosi időszak asszimilációs politikája rövid életűnek bizonyult. Bár az 1930-as évek végére a 30 ezret számláló izraelita közösség fele már nem tartotta a vallását, az időközben életbe léptetett diszkriminációs intézkedések mindenkit érintettek. A Kristályéjszaka drámája minden kétkedőt meggyőzhetett a nácik terveiről, és ennek megfelelően felgyorsult a zsidók kivándorlása a városból, de már ezt megelőzően is a közösség mintegy kétharmada az emigrációt választotta. Ugyanilyen üldöztetésben részesültek a helyi lengyelek, hiszen ők – mint szlávok – az Untermensch kategóriába soroltattak, a hatalom bezáratta iskoláikat, betiltotta az anyanyelvű sajtójukat, majd 1939-ben minden lengyel nemzetiségű diákot ki dobta a breslauer egyetemről. Az erről szóló határozatot a barokk pompájú Lipót-teremben olvasták fel: „Mélyen meg vagyunk győződve arról, hogy ennek a német egyetemnek a küszöbét soha nem fogja lengyel láb átlépni.” E sorok szerzői nem tudhatták, mekkorát tévedtek.

A II. világháború kitörése közvetlenül érintette Breslaut, mert a hadi megmozdulások első frontjára került, de amint távolodott Nagy-Németország határa (a nyugati lengyel területek egy részének bekebelezésével és a Fő-kormányosság megalakításával), értelemszerűen megszűnt frontváros lenni, és egészen a háború utolsó szakaszáig Breslaut elkerülték a harcok. A háború alatt változott a metropolisz etnikai arculata, Lengyelországból, a Baltikum-ból és Ukrajnából tízezerszámra érkeztek kényszermunkások. De még rosszabb sorsban részesedtek a zsidók, akiket 1941 júliusától 1943 júniusáig kilenc hullámban deportáltak. A városban mindösszesen 160 zsidó élte meg a háború végét.

1944 végére már látszódom Németsország veresége, és 1945-ben, először 1813 óta, a város a frontvonalon találta magát. A német hadvezetés – bár erre semmi különösebb oka nem volt – Breslaut „Festung” (azaz ostromerőd) rangjára emelte, amelyet a Hitlerjugend, a nyugdíjas népfelkelők és a veterán Waffen SS-osztagok védelmeztek. 1945 januárjában megkezdődött a civilek evakuációja, de még április végén, Hitler öngyilkosságakor a szovjetek nem

tudták bevenni a várost. Május 6-án írták alá a kapitulációt, ekkorra fizikailag Breslau nagy része, de mindenképpen annak német és zsidó élete megszűnt létezni.

A kapitulációt követően a lerombolt Breslau felett az ellenőrzést a Vörös Hadsereg és az NKVD vette át, pontosabban tovább rombolták azt, egész városrészeket gyűjtva fel. De lejátszódtak Magyarországon szintén megtörtént jelenetek is: „málenkij robotra” hurcolás, gyárak leszerelése és elszállítása a Szovjetunióba, a szovjet katonák civilekkel szembeni erőszakoskodása. Nem sokkal a háború befejezése után még mindig kérdéses volt a város hovatartozása. A végső döntést a potsdami nagyhatalmi konferenciának kellett meghoznia, ahol felvetődött Lengyelország nyugati határainak „kisebb kiigazítása”, valamit a csehszlovák, lengyel és a magyar állam területéről a német nemzetiségű személyek kollektív kitelepítése. Breslau birtoklásáról a győztes nagyhatalmak képviselői az utolsó pillanatban döntöttek, a szovjetek hathatós támogatásával és Churchill távollétében (aki ellenezte Lengyelország nagyobb területi gyarapodását, de pont a konferencia alatt veszítette el a miniszterelnöki széket). Ezután a lengyel adminisztráció megnövekedett önbizalommal és jogahtósággal tevékenykedhetett az ún. „Visszatért Területeken” (azaz a Német Birodalom keleti felén, Sziléziában, Pomerániában, részben Kelet-Poroszországban), így Breslauban is. Ám azt is meg kell jegyezni, hogy a lengyel politikai közegben komolyabb szándékkal nem vetődött fel Breslau megszerzése – Danzigot (Gdańskot) akarták, de nem Breslaut vagy Stettint (Szczecint).

1945 és 1947 között a város etnikai összetétele gyökeresen megváltozott: eltűnt a német Breslau és megszületett a lengyel Wrocław. 1945 decemberében még 33 ezer lengyel és ötször annyi német volt itt bejelentve, 1947 márciusára azonban 196 ezer lengyel és csak 17 ezer német lakott a településen. A német nemzetiségűek kitelepítését csak a legrosszabb színekben lehet leírni és jellemezni – annyit vihetek magukkal, amennyit elbírtak, majd lezárt marhavagonokban utaztak Németország valamelyik megszállt zónájába. Amikor a várost elhagyták a német kiűzöttek, nyomukban megjelentek a lengyel repatriáltak, a „hazatelepülők”. Ám az ő sorsuk sem volt könnyebb azokénál, akiknek a helyét elfoglalni voltak hivatottak. Ők az ún. „Kresy” (Végek) területéről érkeztek, amelyet a sztálini Szovjetunió kebelezett be és alakított át a Litván, az Ukrán és a Belorusz Szovjet Szocialista Köztársaság részévé. A Litván Nagyfejedelemség volt fővárosából, Vilnából a lengyeleket Gdańskba vagy Toruńba (Thorn) szállították, a lebergieket (Ivoviakat) Sziléziába telepítették át, elsősorban Wrocławba. A Németországtól elcsatolt területeket

a lengyelek többsége afféle kompenzációnak tartotta Lengyelország keleti területeinek elvesztése miatt, ám a repatriánsok nemcsak hogy elveszítették a Végeken a hazájukat, hanem „Nyugaton” egy vad, ismeretlen tájékon kellett boldogulniuk az életben. Egészen 1970-ig, amikor az NSZK hivatalosan ismerte el Lengyelország nyugati határait, provizórikus, ideiglenes állapotnak tartották az ottlétüket, mondhatni a „csomagjaikon éltek”. Tovább nehezítette a repatriánsok helyzetét az, hogy a pártpropaganda úton-útfélen haragta: azok a területek, amelyeket elhagyni kényszerültek, sohasem voltak lengyelek.

De kik is érkeztek erre a „Vadnyugatra”, a tejjel-mézzel folyó Kánaánba, ahogyan azt a hivatalos szervek hangoztatták? A már említett Kresy-beli repatriánsok mellett a városba letelepedtek földnélküli parasztok; fiatalok, akik az iparban próbáltak elhelyezkedni; akik egyáltalán új életet akartak kezdeni; politikai disszidensek, akik a kommunista üldöztetések elől menekültek.

A lengyel hatóságok azonnal és mérőföldes lépésekkel láttak hozzá Wrocław német jellegének eltüntetéséhez – a város német múltját fizikailag semmisítették meg vagy cseréltek fel másra, így pl. a Főtéren álló Nagy Friegyes-szobrot elszállították és helyére 1956-ban a nagy lengyel drámaíró, Aleksander Fredro lemergi szobra került; a Dominikanplatz a rettegett Cseka megszervezőjének, Felix Dzserszinszkijnek a nevét kapta meg. Azok a németek, akik lengyel állampolgárságot kívántak kapni, be kellett jegyeztetniük magukat a lengyel nemzetiségűiek listájára és emiatt sokszor keresztneveiken is változtatni kellett: a Helmutból Kazimierz, Hildából Halina lett. A hivatalos propaganda azt kezdte hangsúlyozni, hogy a 2. világháborút követő határváltozásokkal Lengyelország „csupán” az államalapítás Piast-hagyományához tért vissza, s így módon az 1000 körüli határok egybeestek az 1947-es határokkal.

A varsói utópisták számára Wrocław ideális terepnek bizonyult, ahol a tabula rasa mintájára, el lehet kezdeni a társadalmi és gazdasági kommunisztikus tervek megvalósítását. Minden adott volt ehhez: nagyobbérszt gyökerek nélküli és megsemmisített múltú lakosság, gyakorlatilag földig rombolt város, ahol a szovjet és a lengyel biztonsági szervek totális ellenőrzést gyakoroltak. De mindez álomnak bizonyult – a helyi társadalom túlságosan atomizált volt ahhoz, hogy egy közös szocialista masszába lehetett volna gyúrni őket, a gazdasági fejlesztések pedig messze elmaradtak a várttól. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy a sztálinista időkben Wrocławban a „stagnálás korszakának” nevezték.

1956 után, az olvadás éveiben egyre több német turista érkezett a városba, hogy meglátogassák az elvesztett Heimatjukat és az elvesztett házaikat. De

sokuknak a látogatás fájdalmas élménnyé változott – a Vertriebene-visszatérők észrevehették a valami nagyon ismerős összekapcsolódását valami nyugtalan idegennel: a régi dicsőség összeforrt a szocialista igénytelenséggel. Bár folytak az újjáépítések (Városháza, székesegyház), az általános benyomás mégis az volt, hogy „Typische Ostpolen” területen járnak. A Lengyel Népköztársaság az 1960–1970-es esztendőkből fokozatosan tört ki ebből a szürkeségből, és politikai téren egyre inkább számolnia kellett a pártvezetésnek a wrocławai káderekkel.

A nagyobb társadalmi megmozdulások, amelyek megrázták a lengyel szocialista államot (az 1956-os poznaí munkásfelkelés, 1968-as anticionista hadjárat, majd az 1970-es tenger melléki ellenzéki megmozdulások) nem hozták „izgalomba” a várost. Külön érdekességként veti fel a szerzőpáros, hogy a „Szolidaritás” („Solidarność”) szakszervezeti mozgalom nem a volt német városban, Wrocławban, hanem a Balti-tenger partján fekvő, jelentősebb (hivatalos és nem hivatalos) nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező, a szintén volt német Gdańskban született meg. De így is, 1980 és 1981 között, ameddig a „Szolidaritás” legálisan működhetett, a várost is áthatotta a szabadság szelleme, és a szakszervezet komoly társadalmi tényezővé nőtte ki magát. A hadiállapot 1981. decemberi bevezetése mindennek véget vetett: internálások, bebörtönzések korszaka köszöntött be. De a Pandora szelencéjéből kiszabadított szellemet nem lehetett visszazárni. 1985-ben Wrocławban állították ki a Lembergől odaszállított „Raławicei panorámát”, azt a 116 méter hosszú körfestményt, amely a mi Feszty-körképünkhöz hasonlítható. A képet már a 2. világháború alatt elszállították, de a kommunista vezetés halogatta restaurációját és nyilvános kiállítását, mivel ideológiai szempontból kényelmetlen volt az 1794-es Kościuszko-vezette felkelés egyik legnagyobb csatáját népszerűsíteni, ahol is lengyel hadak a cári oroszokra mértek vereségét.

A rendszerváltással, a politikai változásokkal egyetemben Wrocław is új lehetőségekhez jutott, felfedezheti, kutathatja saját és lakói múltját, nem kell szégyenkeznie amiatt, hogy több nemzet is magáénak vallhatja a város hagyományát. Lépéselőnyt jelenthet a város jelenlegi fejlesztéséhez és fejlődéséhez, hogy közelebb fekszik Berlinhez és Prágához, mint Varsóhoz, megkezdődtek a gigantikus restaurálási munkák, amelyek eredményeképpen a legtöbb turista szemében legalább olyan szépségben pompázik, mint Krakkó vagy Prága. Minden adottság adva van ahhoz, hogy Európa virágja, „*Die Blume Europas*”, ahogyan egy 17. századi német költő nevezte, azaz Vratislavia-Breslau-Wrocław újra kivirágozzék.

A könyv nyelvezete, illetve szerkezete a daviesi stílus jól bevált és felismerhető jegyeit viseli magán – magyarán a *Mikrokosmos* egy remekül felépített, s előadott történelmi esszé. Az anekdotáknak, az egyszerűsítéseknek a szövegbe való „belekeverése” feloldhatja és könnyebbé teheti a narrációt, valamint kedvet csinálhat a több száz oldal átolvasására, de nem oltja ki az itt felgyülemlett hibákat, tévedéseket és pontatlanságokat. Tény, hogy a széles tanácsadói kör ellenére, a kötetben nem vették figyelembe a legmesszebbmenőkig a lengyel történetírás legújabb eredményeit, illetve asszimmetrikusan használták ki a német és a lengyel forrásokat (ez utóbbi állítás az idősebbik és tapasztaltabb szerző, Davies számlájára róható fel negatívan). Egynémely lengyelországi recenzens a szerzőpáros szemére veti, hogy elfogultan foglalkoztak a város második világháborút követő történetével, mintha Davies és Moorhouse megkérdőjelezte volna Wrocław fejlődését a Lengyel Népköztársaság ideje alatt.

Az elmondottak ellenére, figyelembe kell venni azt is, hogy az európai könyvpiacra a kötet *egyszerre* jelent meg három nyelven, tehát nem csak és kizárólag a lengyel olvasót célozza meg, és az ilyen széles olvasóközönség igényeit nem lehet minden szempontból kielégíteni. Minden hibája ellenére érdemes a kötetet – valamelyik nyelven – a kezünkbe venni: megismerhetjük belőle egy közép-európai város, Boroszló (hogy ne feledjük el a település magyar nevét sem) széles történelmi igénnyel és színesen megírt történelmét. Talán a jó „csomagolásnak” is köszönhetően – no meg az egyik szerző sokat ígérően hangzó neve miatt is – a tavalyi nyár egyik lengyelországi bestsellere lett a *Mikrokosmos*, amit manapság nem sok történelmi tárgyú könyvről lehet elmondani.

Lagzi Gábor

Az amerikai magyarság krónikája

Várdy Béla: *Magyarok az Újvilágban*. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest, 2000. 840.

Vaskos kötettel gazdagodott a nyugaton élő szórvánnyal foglalkozó magyarságtudomány. Az Anyanyelvi Konferencia és a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága kiadásában megjelent Várdy Béla Amerikában élő történészprofesszor munkája, amely az észak-amerikai magyarság történetét, társadalmát, kultúráját és életét mutatja be, gazdag forrásanyagra támaszkodva. A témával foglalkozók azért is várták ezt az összefoglalást, mert a korábbi munkák többnyire az ún. öreg amerikásokkal (az 1880 és az 1914 között kivándoroltakkal) foglalkoztak és jóval kevesebb figyelmet kaptak például a II. világháború után érkezettek, az '56-osok, a Kádár-rendszer idején illegálisan távozottak, vagy a határon túli magyarság (főleg az erdélyiek) kivándorolt rétegei, amelyek a '80-as években választották hazájuknak Amerikát.

A könyv megjelenése azért is fontos, mert a tengeren túl élő és dolgozó magyar tudományosság még nem vállalkozott ilyen volumenű munkára. Az is lényeges körülmény, hogy a munka anyaországi kiadásban és magyar nyelven jelent meg. Ez talán reményt adhat arra, hogy az itthoni és a külföldön élő magyar tudományosság a jövőben szorosabban együttműködik.

A másfélmillió lélekszámúnak tartott amerikai magyarság történetének megírásával az elmúlt évszázadban néhányan már megpróbálkoztak. A korai tanulmányokat leszámítva Kende Géza *Magyarok Amerikában. Az Amerikai magyarság története* című, 1927-ben Clevelandben megjelent kétkötetes műve (a kéziratban maradt harmadik kötet nem jelent meg), volt az első komolyabb, a kutatásban ma is jól használható munka. Az első jelentősebb angol nyelvű összefoglalást 1948-ban Lengyel Emil készítette *Americans from*

Hungary címmel. Az Amerikában íródott, de Magyarországon megjelent jelentősebb művek közé tartozik Tezla Albert *Válahol túl, Meseországban...* című két kötetes dokumentumgyűjteménye, amelyben a korai bevándorló csoportok anyagát dolgozta fel. Szerzőnk korábbi munkái közül kiemelésre méltó az 1985-ben Bostonban kiadott *The Hungarian Americans* című angol nyelvű szintézis.

Az amerikai magyarsággal foglalkozó anyaországi kutatás hosszú időn át legfeljebb részterületek feldolgozására vállalkozott. Valószínűleg ideológiai ellentétek miatt nem jöhetett létre szorosabb együttműködés a hazai és az emigrációban élő történeti kutatók között. (Az amerikai magyar társadalomkutatók egy része egyébként érdekes módon a Kárpát-medencei kisebbségi magyarsággal foglalkozott.) Hazai összefoglalásként egyetlen említésre méltó munka Szántó Miklós *Magyarok Amerikában* című műve, amely lényegében a témakör – ideológiai kötöttségektől nem mentes – ismertetője. Az utóbbi két évtizedben már több kiváló tanulmány foglalkozott a témával. Ezek közül mindenek előtt Puskás Julianna 1992-ben megjelent *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban* című munkáját kell kiemelni, amely elsősorban a századelő nagy kivándorlási hullámának teljességre törekvő szintézisének számít. A példamutató összefoglalások között említhetjük Fejős Zoltán *A chicagói magyarok két nemzedéke* című, komoly tudományos apparátusra és helyi kutatásra támaszkodó, 1993-ban megjelent munkáját.

Mint említettük, Várdy professzor e munkájával az amerikai magyarok kutatástörténetében az eddigi legnagyobb szabású feladatra vállalkozott: a vingek ködbevesző mondáitól kiindulva egészen az 1990-es rendszerváltásig igyekszik nyomon követni a magyarsággal kapcsolatos újvilági történéseket. Zavarba jönnénk, ha meg kellene határozni a több mint nyolcszáz oldalas könyv műfaját. A szerző az észak-amerikai magyarság „rendhagyó történelmé”-nek nevezi, de talán jobban ráillene a „krónika” megjelölés. Néha azt érezhetjük, mintha az amerikai magyarság körében oly népszerű kalendáriumok, albumok stílusa köszönne vissza. Az előszó ezt így fogalmazza meg: „A főlatat lehetetlenségével kapcsolatos megállapítás lényegében vonatkozik a jelen munkára is, habár az eddigi szintetikus próbálkozások között még ez a legátfogóbb. Magán viseli mind a tudományos, mind az anekdotikus indítású munkáknak a jellegét. Tehát lényegében a nagyközönségnek szánt eklektikus szintézis, amely nem terheli az olvasót a statisztikák, paradigmák és szociológusok által kiálmodott társadalmi egyenletek tömegével. Ugyanakkor azonban részletesen dokumentálja állításait, s azokat alátámasztja egy nagyméretű bibliográfiával is.”

Érdemes röviden bemutatni a könyv szerzőjét. Várdy Béla (Steven Bela Vardy) Magyarországon, Nógrádbercelen született 1936-ban. A második világháború alatt hagyta el családjával az országot és Németországba került. 1951-ben a „Dipis”-nek nevezett (Displaced Persons) réteggel került Amerikába és Clevelandben telepedett le. Itt kezdte egyetemi tanulmányait, majd két évet töltött Bécsben, végül az Indiana Egyetemen szerzett történész diplomát. Néhány évig az Indianán és a kansasi Washburn Egyetemen oktatott, ezután 1964-ben Pittsburgh-be költözött. Itt a Duquesne és a Pittsburgh-i Egyetem európai történelem tanszékvezető professzora lett. Számos tudományos szervezet elnöke, vezetőségi tagja. Tizenhat könyv szerzője és mintegy négyszázötven tanulmányt írt. Elsősorban Közép-Európa történelmével foglalkozik, emellett az amerikai magyarság kérdésköre érdekli. Felesége Várdy Huszár Ágnes író, irodalomtörténész, akivel több közösen írt munkájuk van. Az 1970–80-as években tevékenységük eredményeképp Pittsburgh amerikai–magyar tudományos és kulturális központtá vált – Magyarországról érkező vendégprofesszorokkal, tudományos konferenciákkal, eleven tevékenységet folytató művelődési körökkel. Munkásságáért Várdy professzor számos ösztöndíjban és tudományos elismerésben részesült.

A *Magyarok az Újvilágban* című könyv népünk és a tengerentúli kontinens szinte valamennyi létező kapcsolatát igyekszik feltárni és bemutatni. A feldolgozott témakörök annyira gazdagok és szerteágazóak, hogy valamennyinek összefoglaló ismertetése szinte lehetetlen. Talán érdemes néhány érdekesebb részletet kiemelni a könyv egyes témáiból. Az első tanulmány Amerika első mondabeli és történelmi adatokkal bizonyított magyarjairól szól. Így említés történik bizonyos Tyrkerről, aki a feltételezések szerint magyar lehetett és a vikingekkel 1000 körül már megjárta az Újvilágot. A következő témakörben arról olvashatunk, hogy George Washington felmenői között állítólag magyarok is voltak. Ezután az amerikai szabadságharcban fontosabb szerepet játszó magyarokról, majd a 19. század első felének telepeseiről és utazóiról olvashatunk. A következő fejezet a magyar szabadságharcot követő Kossuth emigrációról és az első magyar telepekről szól. A publicisztika eszközeit is alkalmazza a szerző, amikor az Amerikában megjelent magyar „kalandorok”-ról és „álhősök”-ről ír. (Talán méltánytalanságnak tűnik, hogy Xantus János szabadságharcos, utazó és természettudós – akinek egyébként számos magyarországi múzeumi gyűjtemény megalapítását köszönhetjük – köztük került ismertetésre.) A következő részben arról olvashatunk, hogy a magyarok milyen szerepet játszottak az amerikai polgárháborúban. Ezután

az egyes városokban jelentősebb hírnevet szerzett magyar származású személyekről kapunk részletes tájékoztatást.

A könyv egyik legfontosabb fejezete az 1880-as években megindult kivándorlás társadalmi hátterét, lebonyolítását írja le. Szemléletes képet kapunk az amerikaivá lett magyarok településeiről, társadalmáról, egyházi szervezeteiről. Majd a magyarságtudat megőrzésében fontos szerepet játszó újságokról, kalendáriumokról, évkönyvekről olvashatunk. Számos eddig ismeretlen adattal találkozhatunk az amerikai magyarság és az óhaza kapcsolatát tárgyaló részekben. Újdonságnak számít az Amerikában született magyar irodalom és színházi élet ismertetése. A második világháború után kivándorolt társadalmi csoportok bemutatása nem eléggé válik el egymástól. A második világháború után Amerikába került „dipis”-ekről viszonylag árnyaltabb képet fest a szerző, az ötvenhatosok jelentősebb lélekszámú csoportjáról, beilleszkedésükről viszont kevesebbet olvashatunk. Ugyanígy hiányolhatjuk a közelmúlt időszakban kivándoroltakról szóló adatokat. A kötet számos, eddig ismeretlen jelenséget tár fel az emigráció eszmevilágáról és társadalmi szervezeteiről. Ezek talán a mű kutatás szempontjából legértékesebb részei. Részletes ismertetésre kerül a közelmúlt amerikai magyarságának kulturális élete. Kár, hogy az újvilági és az óhazai magyarság jelenkori kapcsolatainak bemutatásába szubjektív elemek kerültek, ami gyengíti e nagyszabású mű igényességét.

A Magyarok az Újvilágban mérőöldkőnek számít a szóránymagyarság kutatásában. Annak, aki ezentúl ezzel a témával kíván foglalkozni, először ezt a könyvet kell kézbe vennie. Lenyűgöző a mű tudományos apparátusa. A több mint 800 oldalas könyvből mintegy 300 oldal a jegyzet, a bibliográfia, a hely- és névmutató. A művet kétszáznál több illusztráció teszi szemléletesebbé. A képek egy része dokumentum értékű és itt jelenik meg először nyomtatásban.

Tárján Gábor

Kisebbségjogi írások

Varga Attila: *Nulla pax sine iustitia.*

Kalota Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002.

Nincs béke igazság nélkül – ezt jelenti a kötet címe, amely Varga Attila írásait gyűjti egybe. A szerző jogász, Szatmár megye képviselője a román parlamentben. A kötetben –, amely meglehetősen tarka palettát tár elénk: a szuverenitás fogalmának boncolgatásától kezdve, a román ortodoxia terjeszkedésének bemutatásáig, az Európai Unió intézményrendszerének áttekintésétől, a román alkotmány módosítására vonatkozó elemzésig, az első világháborút követő népszövetségi kisebbségvédelmi rendszer működésének ismertetésétől a magyar státusztörvényben rejlő lehetőségek szemügyre vételéig – sokféle írás kapott helyet. Való igaz, kissé kaotikusnak tűnik ez a válogatás, amelyet átláthatóbbá tett volna, ha a fejezeteknek adott – egyébként találó – címek nemcsak a tartalomjegyzékben, hanem a fejezetek elején is megjelennek.

A sokszínűség ellenére a tanulmánygyűjtemény alapvetően a nemzeti kisebbségek – és különösen a romániai magyarság – jogaira koncentrálnak írásokat tartalmaz, bár egyes írások mintha kissé kilógnának a sorból. Ilyen például a *Pszichiátria és emberi jogok* című, mely egy 1997-ben – a Pszichoszociális és Rehabilitációs Világszervezet által – megrendezett nemzetközi konferencia tanulságait összegzi.

A kötetben szereplő tanulmányok egy része kitűnő áttekintést ad egy-egy jogintézmény fejlődéséről, jelentőségéről, anélkül, hogy különösebben kitérne annak romániai vonatkozásaira. Ilyen *Az állampolgárságról* című, az ombudsman intézményéről szóló *Ki védelmez minket?*, vagy a polgári engedtlenség intézményét körüljáró *Emberi jog vagy erkölcsi kötelesség?* A tanulmányok másik része a romániai társadalomról ad érzékletes képet, bemutatva politikai gondolkodását, ideológiai irányultságát és jogi kultúráját, kutatva a ke-

let és nyugat között vívódó, a sokszínűséget nemzetállami homogenitásba kényszerítő romániai közegben a magyar közösség jogvédelmének, érdekérvényesítésének esélyeit (pl. *Európa és a Balkán között*).

A szerző a Romániában élő magyarság kérdését nagyobb összefüggésekben, az anyaország és Európa felé tekintve szemléli. *Az alkotmány bírói védelme* c. írásban kitér a magyar és a román alkotmánybíróóságok működésének összehasonlító elemzésére, *A román–magyar alapszerződésről három tételben* a két ország közötti megállapodásban rejlő lehetőségeket taglalja, *A jogállástól a kedvezményekig* című írásban pedig a kedvezménytörvény koncepciójával kapcsolatos nézeteit fejt ki. Varga Attila nemzetstratégiai összefüggésében, összetetten vizsgálja Magyarország migrációs politikáját és a határon túli magyar közösségek megmaradásának célkitűzését, és rámutat arra, hogy mindkettő össznemzeti kérdés, melynek megoldása közös felelősségünk határon innen és túl.

A nyugati gyakorlat szem előtt tartására, az európai keretekben való gondolkodásra számos példa akad a kötetben. Példaként említhetők *A nemzeti kisebbségek kérdése a nemzetközi jogban és politikában*, a kisebbségek helyzetének rendezésére irányuló különböző európai alkotmányjogi megoldásokat bemutató *Az illúzióktól néhány alkotmányjogi megoldásig* vagy a nemzetközi kisebbségvédelmi jog fejlődését elemző, a szuverenitás fogalom hagyományos, elavult értelmezését annak korszerű nyugati felfogásával szembeállító *A szuverenitás színváltozása* c. tanulmány. A nyugati jogállamokkal szemben kritikát csak elvétve fogalmaz meg a szerző, ez leginkább a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer bírálataként (ld. a Népszövetség kisebbségvédelmi tevékenységét bemutató *Nincs béke igazság nélkül* c. tanulmányt), illetve az általános értékválságnak a nyugati társadalmakra is kiterjedő jelenségeként (ld. a *Keresztény évszázad* c. írást) jelenik meg. Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy például ez utóbbi tanulmányában a „nyugati civilizált világot” állítja szembe „Európa történelmileg lemaradt kelet-európai térségeivel”, azt az érzést keltve az olvasóban, mintha Európa keleti fele éppenséggel nem is tartozna a civilizációhoz.

A kötetben található tanulmányok majd egy évtized alatt születtek, némelyik még a '90-es évek elején jelent meg. Jó néhány tanulmány végén nem szerepel az első megjelenés dátuma, így az olvasó nem tudja, minek köszönhető például, hogy a nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentumok ismertetéséből hiányzik egyebek között az Európa Tanács 1995-ös Kisebbségvédelmi Keretegyezménye, mely napjainkban egyike a nemzeti kisebbségek védelmére vonatkozó legfontosabb dokumentumoknak. Más írásoknál azonban feltűnő a szerző a dátumot, és (éppen a megjelenés időpontja miatt) esetenként

nagyon tanulságos, miben látták az érintettek egy sorsukat meghatározó jogintézmény – például a román–magyar alapszerződés vagy a magyar kedvezménytörvény – jelentőségét, még azok megszületése előtt.

Bár a tanulmányok a megírás idejét tekintve esetenként több évnyi távolságra vannak egymástól, Varga jogszemléletének, ha úgy tetszik kisebbségpolitikájának állandó sajátossága maradt a jogtörténeti, eszmetörténeti megalapozottság, és az ebből merítő cselekvésre ösztönzés. Az írásokat áthatja a tenni akarás, a kisebbségek autonóm közösségként, közjogi jogalanyként való megjelenésének igénye, továbbá saját felelősségük hangsúlyozása sorsuk alakításában.

A következőkben fejezetenként veszem sorra a kötet tartalmát.

Útkeresések a kisebbségvédelem terén. A Kisebbségjogi fogalmak a jogalkotásban c. írás rámutat, hogy bár önmagában sem a szocializmus, sem a demokrácia nem oldja meg a kisebbségi kérdést, a nemzetiségi egyenjogúság csak demokratikus viszonyok között válhat valósággá. A szerző véleménye szerint az elnemzetietlenítésnek sokféle formája, ideológiai megalapozása van, amiben nagy szerepet játszanak a tudatosan táplált fogalomzavarok, terminológiai pontatlanságok. Ezért a nemzetiségi jogok védelme mindenekelőtt szemléletváltást feltételez, a kisebbségekkel kapcsolatos jogi és nem jogi fogalmak helyes megértését. A romániai politikai palettát áttekintve arra a következtetésre jut, hogy hiányzanak a letisztult, egymástól rendszeren elkülöníthető irányvonalak, ehelyett jellemző az ideológiai meghatározatlanság. A helyzet azért tragikus a kisebbségek szempontjából, mert a politikai osztály nagy része a nacionalizmusban véli felfedezni a hiteles ideológiát és a politikai képviselőre feljogosító legitimitást.

Ezután egy rövid nemzetközi jogi kitekintés következik – *A nemzeti kisebbségek kérdése a nemzetközi jogban és politikában* – az EBEE, az ENSZ és az ET dokumentumai alapján. A politikai jellegű dokumentumok között célszerű lett volna még megemlíteni az 1999-es Európai Biztonsági Kartát, mely éppen az autonómia vonatkozásában tekinthető előrelépésnek. Szintén kimaradtak a nemzetközi szervezetek jogi érvényű, nemzetközi jogi normaként felfogható dokumentumai, holott a szerző a bevezető részében kifejezetten előrevetíti, hogy ezeket is részletezni fogja.

Ehelyett az olvasó *A román nemzetiségpolitika főbb irányvonalai* című tanulmányt olvashatja 1992-ből, melyben Varga rámutat arra, hogy a nemzetiségek politikai, jogi helyzetét illetően Romániában éles ellentmondás van a ki nyilatkozott elvek és a gyakorlat között, visszatérő taktikai elem a hivatalos kisebbségi vezetők és szervezeteik lejáratása a közvélemény előtt, a román

politikai és jogi gondolkodás pedig a tekintélyelvűségtől és a román nemzeti felsőbbrendűség eszméjétől terhelt. A parlament a nemzetiségi ellentétek szításának fórumává vált, teret ad a magyarellenes kirohanásoknak, magyarországi politikai eseményekkel foglalkozik, a magyarság kollektív megbélyegzésével, felelősségre vonásával táplálja a román társadalomban a magyarellenes hangulatot. A végrehajtó hatalmat illetően a szerző többek között kiemeli, hogy szembeszökő a kormány passzivitása a kolozsvári polgármester törvény- és alkotmányellenes intézkedéseivel szemben, holott a helyi közigazgatásról szóló törvény meglehetősen széleskörű hatásköröket biztosít a prefektusnak, a kormány megbízottjának a törvénytelen intézkedések felfüggesztésében. Elgondolkodtató, hogy Varga ezeket a szomorú megállapításokat 1992-ben tette és az azóta eltelt egy évtized alatt a román nemzetiségpolitika főbb irányvonalai vajmi keveset változtak. Például az elvakult kolozsvári polgármester legutóbbi nacionalista intézkedéseinek következménye, hogy a város közterületeinek villanypóznái és szemetesukái újabban a román nemzeti trikolór színeiben pompáznak.

A nemzetállam–jogállam–kisebbségi léthelyzet és érdekérvényesítés problémáját járja körül a következő három tanulmány: *Államszervezési alternatívák és kisebbségi léthelyzet, Közösségi autonómia, Autonómiaformák*. A szerző abból indul ki, hogy Kelet-Közép-Európa államainak nagy része napjainkban kényszerült megélni a nemzetté válás folyamatát, ugyanakkor hivatkozik Schöpflin György 1989 előtti jóslatára, mely szerint „a nacionalizmus nem fog eltűnni Közép-Európából és többek között azért nem, mert ez volt a térség eredeti tömegideológiája”. Varga rámutat, hogy napjainkban a múlt századi típusú nemzetállam és az ezredfordulói jogállam összeegyeztethetetlen. A nemzeti kisebbségek alapvető érdekei a jogállamiság értékeihez, a modern államszervezés decentralizációt, autonómiát megvalósító közigazgatásához, illetve különböző típusú önkormányzatok rendszerének kialakításához kötődnek. Álláspontja szerint egy közösség jogi státusza garanciája lehet a tényleges autonómia gyakorlásának, mert biztosítja azt a döntéshozatali kompetenciát, amely szükséges az autonóm cselekvéshez. A kisebbségek helyzete szorosan összefügg a jogállamisággal: amilyen mértékben válik általánossá a közvetlen demokrácia és az önkormányzatiság igénye egy társadalomban, olyan mértékben válik elfogadhatóvá a kisebbségek autonómia programja a többségi közvélemény számára.

A II. fejezetben – *Politikai párbeszéd, jogalkotási próbálkozás* – található írások közül *Az ösztönös igazságérettől a felelős jogi tudatig* című a keleti és nyugati társadalmak joghoz való viszonyulását mutatja be: a kelet-európai, balkáni,

eurázsiai népek társadalmában fontosabb az erkölcs, illetve a nép belső ösztönös igazságérzete, mint a jogi érték, s erőteljesebb, nagyobb hatású a lelketlen és önmagáért való bürokrácia, mint az ésszerű törvényesség. Ugyanakkor a valós jogi tudat rendkívül alacsony fokon áll. Ezzel szemben a nyugati világban a társadalmi gondolkodás meghatározó eleme a jog.

A nemzeti koncepció által meghatározott politikai rendszer és a kisebbségvédelmi rendszer összeférhetetlen – állítja a szerző *A román–magyar párbeszéd szükségessége* című írásában. A nemzetállam dogmatikus értelmezése államon és joron kívül helyezi a kisebbségeket, a kisebbségi társadalom integrálása viszont csak akkor lehetséges, ha a kisebbség államalkotó tényező, politikai jogalany. Ezért *Az elmélettől a törvénytervezetig* c. tanulmányában a szerző az autonóm közösségek közjogi státusza mellett érvel, bemutatja az RMDSZ kerettörvény-tervezetét, amely valamennyi Romániában élő nemzeti kisebbség léthelyzetét szabályozza. A tervezet erős központosított tekintélyelvű állam helyett egy minimális államot javasol, abból kiindulva, hogy a közösségek megfelelő jogosítványok birtokában képesek saját ügyeiket rendezni.

A *Szellemidézés* c. III. fejezetben két kiváló jogász, Jakabffy Elemér és Balogh Artúr életművét tárja elénk, akik a nemzetközi jog és a nemzetközi politika terén sokat tettek a nemzeti közösségek jogaiért. Többek között ők képviselték az 1925-ben létrehozott Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusán a romániai magyarságot. Ebben a fejezetben bepillantást nyerhetünk az első világháború után, a Népszövetség keretében folyó kisebbségvédelmi tevékenységbe (*Nincs béke igazság nélkül*), megismerkedhetünk Jakabffy Elemér 1940-ben megjelent kisebbségi törvénytervezetével, illetve részletes elemzést olvashatunk Balogh Artúr 1928-ban megjelent *A kisebbségek nemzetközi védelme* c. dolgozatáról.

A IV. fejezetben – *Állam és egyház – a Vallás- és felekezetszabadság* c. írás rámutat arra, hogy Romániában az egyházak társadalmi feszültségek forrásai: megfelelő törvényes keret hiányában és egyházpolitikai koncepció nélkül nem sikerült az egyházak irányában még az erkölcsi jóvátétel sem, az egyházi tulajdon visszaadása még várat magára, az ebből fakadó társadalmi feszültségeket tetézi a nemzeti alapú vallási türelmetlenség következtében fellépő, a kisebbségi egyházakat érintő hátrányos megkülönböztetés.

Az egyházak alkotmányjogi szabályozása 1918-tól Romániában átfogó elemzés tanúsága szerint az egyházra vonatkozó alkotmányjogi szabályozás 1918 után Romániában az erdélyi magyar felekezeteket, egyházakat kisebbségi helyzetbe utalta. Ennek dacára az egyházak maradtak a kisebbségi nyelv és nemzeti identitás megőrzésének egyik legfontosabb, később egyetlen

viszonylagos önállósággal rendelkező intézményei. A tanulmányból megtudhatjuk, hogy Nagy-Románia első alkotmánya 1923-ban teremtette meg az első és másodrangú egyházak kategóriáit, előtérbe helyezve az uralkodó ortodox román egyházat, illetve a görög katolikus román egyházat, és jogalapot biztosított a kisebbségi egyházak háttérbe szorítására, hátrányos megkülönböztetésére. Az 1945 utáni korszakra az ateista ideológia, az 1989 utáni helyzetre pedig a rendszerezett egyházjog hiánya jellemző. Új felekezetekről szóló törvényt az utóbbi évtizedekben nem fogadtak el, a politikai gyakorlatban pedig jól kimutatható az ortodoxia mesterséges és tudatos kiterjesztése olyan területekre, melyeken hagyományosan nem ortodoxok, még csak nem is románok laktak. Ennek egyik gyakorlati megnyilvánulása a hatalmas templom-építési folyamat, amelyet állami támogatással végeznek. Az *Állam és egyház viszonyrendszerének elemzése* az ortodoxiát hatalom-egyházként mutatja be, mely mindig az éppen aktuális hatalom szolgálatában áll, a társadalmi és politikai modernizáció erőteljes fékezője, ráadásul a szélsőségekig elmenő nacionalizmus is jellemzi.

Az alapvető emberi jogok intézményes védelmének néhány mozzanata c. V. fejezetben az emberi jogok rendszeréről olvashatunk, majd az 1996 után létrehozott Kisebbségi Minisztérium intézményének fejlődését vázolja a szerző, egészen 1930-tól kezdve, amikor is a Vallásügyi Minisztérium sajtóosztályán Kisebbségi Tanulmányi Hivatal létesült. Ezután az alkotmánybíróság, az ombudsman, majd a polgári engedetlenség intézményének részletes bemutatása következik, mindhárom esetben a jogtörténeti előzményekből kiindulva. Varga részletekbe menően hasonlítja össze a romániai és a magyarországi alkotmánybíróságokat, következtetésként leszögezi, hogy „a romániai alkotmányozó nemzetgyűlés nem értette meg az alkotmánybíróság intézményében rejlő, a demokráciát erősítő gyakorlatot.” A polgári engedetlenség esélyeit latolgatva pedig rámutat arra, hogy Romániában a politikai rendszer bármilyen ellenállást a rendszer elleni támadásnak vél, másfelől nincs meg a civil társadalomnak az a tudatossági foka, mely lehetővé tenné, hogy tagjai polgárokként cselekedjenek. A fejezet a már említett *Pszichiátria és emberi jogok* c. tanulmány zárja.

A VI. fejezet – *Európai pillanatképek* – kevésbé illik a kötet tematikájába, hiszen itt nem kisebbségi jogokról esik szó, hanem az *Európai integráció és Ajogharmonizáció néhány elméleti és gyakorlati kérdése* c. írások keretében az európai integráció eszmetörténeti háttéréről, kialakulásáról, alapvető intézményeiről. Ezt követően – kellő jogelméleti és jogtörténeti megalapozás után, melynek során többek között rámutat arra, hogy az Európai Közösség a jogtörténet eddigi legátfogóbb és legösszetettebb jogharmonizációs program-

ját hozta – részletesen bemutatja az EK jogharmonizációs programjának egyes szakaszait.

A VII. fejezet a *Politikai, jogi töprengések, elemzések* címet viseli. Varga megálapítja 1998-ban keletkezett *Önvizsgálati kísérlet* c. írásában, hogy 1990 után az értelmiség részéről fokozatos visszahúzódás, a közéleti szerepléstől való távolmaradás tapasztalható. A jelenlegi politikai elit (eliten hatalmi pozícióban lévőket ért, akikhez nem feltétlenül társul magas intellektuális teljesítmény) rendelkezik ugyan reális hatalommal, vagyis azzal az eszközrendszerrel, amellyel a célokat meg lehet valósítani, de nem rendelkezik azzal a koncepcionális és perspektivikusan meghatározó célrendszerrel, amelyet a szimbolikus hatalommal bíró értelmiség meg tudna határozni.

Az *Európa és a Balkán között* c. tanulmány sajátos megvilágításba helyezi az olvasó számára mind a romániai kisebbségi lét, mind a román nemzetállamiság fogalmait. A szerző rámutat arra, hogy Románia különböző kultúrák ütközőterülete: Erdély a nyugati keresztény kultúrkör szerves részéhez tartozik, Moldvában a mélyen átélt ortodoxia, míg a déli Havasalföldön a felhígtott ortodoxia a jellemző, végül Dobrudzsában és a Duna-delta vidékén az etnikai tarkaság a meghatározó, amelybe török és iszlám kultúrvonások is beletartoznak. Varga találóan jegyzi meg a fentiek alapján: „Nos így néz ki ma az egységes és etnikailag homogénnek megálmodott román nemzetállam.” Kifejti, hogy a román külpolitika sajátossága az a kétszínűség, amivel, bár megfogalmazza az európai integráció szükségességét, igazodik a keleti, balkáni integrációs kísérletekhez.

Bár a *Vita a szuverenitásról* és a *Szuverenitás színeváltozása* c. tanulmányok megjelenése között évek teltek el, tartalmukat tekintve egymásra épülnek, kiegészítik egymást. Varga rámutat, hogy a nyugati államokban a gyakorlat rég túlhaladta az elavult elméleti konstrukciókat, az európai egységesülési folyamat átértékelte és újrafogalmazta a szuverenitás fogalmát. Így mire Kelet-Európában az államok formálisan és a szó hagyományos értelmében elnyerték szuverenitásukat, az új európai-nemzetközi viszonyrendszerben e fogalom hagyományos összefüggésében értelmét veszítette, hiszen a nemzetállam helyett más értékrendszer által definiált identitás válik egyre inkább meghatározóvá. Gombár Csaba szavaival élve: „A territoriális állam képzetéhez kapcsolódó oszthatatlan szuverenitás helyét egyre inkább a funkcionálisan tagolt szuverenitás foglalja el, ami azt jelenti, hogy bizonyos funkciók államiak maradnak, mások, kétségkívül a fontosabbak, az integrációs központokhoz kerülnek.”

A fejezet végén a szerző a román alkotmány módosításának lehetőségeit járja körül elméleti és gyakorlati szempontból (*Elméleti töprengések az alkotmány*

lehetséges módosításáról, illetve *A román alkotmány módosításának főbb tételei*). Varga leszögezi, hogy az 1991-ben elfogadott alkotmány minimális konszenzust sem biztosít alapvető kérdésekben. Széleskörű és részletes módosítási koncepciót vázol fel, javaslata érinti többek között az állam önmeghatározásának kérdését, az állampolgári jogok katalógusának kibővítését a nemzeti kisebbségek egyéni és kollektív jogaival. Néhány közintézmény módosítására is javaslatot tesz, például a helyi közigazgatási autonómia bővítésével egyidejűleg megszüntetné a prefektus intézményét, illetve növelné az alkotmánybíróság szerepét.

Az *Itthon és vagy otthon* c. VIII. fejezet érinti leginkább a romániai magyarság és az anyaország kapcsolatrendszerét, közös problémáit. Nem egészen illik az itt szereplő írások közé a fejezetben elsőként szereplő *Az állampolgárságról* című írás, mely kimerítő áttekintést ad az állampolgárság mint jogintézmény fejlődéséről, szabályozásának nemzetközi jogi kereteiről, a többes állampolgárság szabályozásáról, de nem szól konkrétan a román vagy a magyar szabályozásról.

1994 novemberében, az alapszerződés megkötése előtt született *A román–magyar alapszerződésről három tételben*, melyben Varga megállapítja, hogy bár az RMDSZ véleményét a két külügyminisztérium meghallgatta, az RMDSZ nem jelent meg harmadik félként a szerződésben, mivel nem nemzetközi jogi jogalany. Az RMDSZ az alapszerződést csak olyan formában tartotta megfelelőnek, ha ezzel párhuzamosan egy kisebbségvédelmi megállapodást is aláír a két fél. Mint az közismert, a cikk megjelenése után, 1996-ban létrejött a román–magyar alapszerződés, az ezt kibontó, részletező kisebbségvédelmi megállapodás azonban a mai napig nem született meg.

A szomszédos államokban élő magyarokat megillető egyes kedvezményekről szóló törvénykoncepció tervezetét elemzi Varga *A jogállástól a kedvezményekig* c. írásában, amely 2000 augusztusában született, csaknem egy évvel a kedvezménytörvény 2001. júniusi elfogadását megelőzően, így megállapításai egy olyan tervezetre vonatkoznak, mely utóbb még sokat változott. Ennek ellenére tanulságosak lehetnek, különösen a jelenleg zajló módosítási folyamat kapcsán.

A kötet utolsó írása *Menni vagy maradni (egy határon túli magyar dilemmái)* címet viseli. Az előttünk álló évszázad egyik meghatározó problémája lesz a személyek határokon átvélő vándorlása, migrációja, ami természetes következménye az európai integrációs folyamatnak. Varga Attila amellet érvel, hogy amennyiben Magyarország bevándorlási politikájában alkalmaz pozitív diszkriminációt a határon túli magyarok javára (mint ahogy pl. Németország előnyben részesíti a német származásúak bevándorlását), akkor azt a teljes jogú EU-tagság megszerzéséig tudja megtenni, mert később jóval nehezebb

lesz, ha nem éppen lehetetlen. Véleménye szerint Magyarországnak egy olyan párhuzamos és differenciált stratégiát kell alkalmaznia, amely egyrészt fokozatos felkészülést jelent az EU-normarendszer követelményeire, másrészt biztosítja a magyar bevándorlók, letelepedést kérelmezők előnyös megkülönböztetését, de csak olyan mértékben, hogy az ne eredményezzen körükben tömeges kivándorlási hullámot szülőföldjükéről. Véleménye szerint „demográfiai problémát nem lehet és nem szabad közösségmegszüntető politikával megoldani”. A romániai magyarság körében 2002 márciusában végzett felmérésből kiderül, írja Varga, hogy elsősorban a fiatal korosztály az, amely leginkább ki akar telepedni, méghozzá egyre növekvő arányban. A városiak lényegesen nagyobb arányban mutatnak kivándorlási szándékot, mint a falusiak, és a kitelepülési szándék a szórványvidékeken, illetve azokon a területeken a legmagasabb, ahol kisebbségben van a magyarság. Végül, ami a régiókat illeti, jellemző sajátosság, hogy a határtól távolabb és nehezebb gazdasági helyzetben levő Székelyföldön és Közép-Erdélyben alacsonyabb, míg a határhoz közelebbi és némileg fejlettebb Partium és Bánság viszonylatában jóval magasabb a kivándorolni szándékozók aránya, itt érezhető a határ vonzási ereje. Varga felhívja a figyelmet arra, hogy van egy olyan társadalomlélektani adottság, mely alapvetően befolyásolja és sajátossá teszi az Erdélyből Magyarországra való áttelepülést: itt a hagyományos kivándorláshoz képest egy fordított jelenséggel találkozunk. Általában, ha a többségi állampolgárok elhagyják országukat, vállalják a kisebbségi létet, vagy választott új hazájukban a beolvadást, az új identitást. A Magyarországra települő határon túli magyarok esetében másról van szó: „egy kisebbségi létből a többségi létbe jutásról, egy jogtalan és igazságtalan (és ekként is megélt) döntés nyomán elszakított területről az anyaországba történő átköltözésről.”

Varga Attila ismertetett kötete az írások igen nagy változatossága mellett egységes szemléletet tükröz, a szerző kiforrott jogi gondolkodásáról, átgondolt és átfogó kisebbségpolitikai megközelítéséről tanúskodik. A *Nulla pax sine iustitia* minden, a kisebbségi jog és a kisebbségi lét iránt fogékony olvasó számára tanulságos lehet: egy-egy jogintézmény bemutatása révén, illetve a létező jogrend felelősségteljes változtatására, továbbgondolására ösztönözve, tudatos jogi gondolkodásra sarkallja az olvasót, miközben bepillantást enged a romániai társadalom és a romániai magyarság vívódásaiba.

Görömbei Sára

A hosszú romániai átmenet győztesei

Culic Irina: *Câștigătorii. Elita politică și democratizare în România, 1989–2000* [*A nyertesek: a romániai politikai elit és a demokratizálódás, 1989–2000*]

Limes Kiadó, Kolozsvár, 2002. 223.

A román közbeszédnek tartósan központi kifejezése az „átmenet” („tranzíció”). A román közbeszéd – beleértve a társadalomtudományos megközelítéseket is – többet tud kezdeni a tranzíció-fogalommal, mint a „rendszerváltozás” fogalmával. A rendszerváltás mintha rövidebb időszakot jelentene (legalábbis e sorok írójának időpercepciója szerint). Ez az időszak kezdődik a politikai hatalom váltásával (kerekasztal-tárgyalással, bársonyosan, zűrzavarban, mint például Romániában), és tart addig, amíg a politikai elemzők *ki* merik, politikusok pedig *be* merik jelenteni, hogy gazdasági, alkotmányi-közjogi, társadalomszervezési, közpolitikai stb. értelemben megtörtént a rendszerváltás. A „tranzíció” viszont egy hosszabb, lassúbb folyamatot sugall; benne van a régi rendszer bukásának mozzanata, amit egy bizonyos időszakot jelentő „átállási”, átalakulási folyamat követ. Ennek az átállásnak a román változata lassú, bátortalan. Gondoljunk arra, hogy Romániának még mindig nincs működő piacgazdasága – a legutóbbi uniós országértékelés szerint.

Ebben a lassú folyamatban sajátos módon körvonalazódtak azok a feltételek, amelyek között egy új gazdasági (és politikai) elit alakulhatott, arathatott sikert vagy éppen vallhatott kudarcot. Ismert, hogy az új román elit egyszerre vált ebben a folyamatban az „átmenet” érdekeltjévé és ellenérdekeltjévé, és ha *nyertes* volt, gyakran nem a változásnak, hanem a *változás folyamatának* a nyertese. Vagyis nem a változás befejezése, hanem inkább e folyamat elhúzó-dása, felemás mivolta állt érdekében. Érdekelt volt a rendszerváltásban, de nem volt érdekelt abban, hogy az átalakítás következetes és radikális legyen –

például nem volt érdekelt a teljes privatizációban. Így az „átmenet” lassult, és a kutató számára is elegendő időtávlatok, köztes periódusok, ciklusok mutatkoznak meg, egyszóval van mit elemezni, összevetni, korszakolni. Talán ezért is a román „tranzitológia”, annak a szakirodalma rendkívül gazdag; bár tegyük hozzá, hogy az igazi, módszeres, empirikus lábakon álló elemzés a kevesebb. (A román társadalom fejlődéséről szóló értelmiségi-közírói diskurzus hagyományosan prekonceptiós, spekulatív, ami viszont ugyanakkor kétségtelenül gazdaggá, színessé teszi – azok számára, akik ezt a diskurzust szeretik). *Culic Irina* kötete tényszerűsége miatt is kiemelkedik a romániai tranzitológiák – vagy talán gyakrabban: *tranzitozófiák* – sorából. A hosszú romániai átmenetben sajátosan jelenik meg azoknak a köre, akik e tartós folyamat győztesei: az új elit. Ezekről a győztesekről szól a kötet, ami voltaképpen egy kissé hosszúra sikeredett *szociológiai tanulmány*.

A bevezetőben nem hiába keveredtünk bele abba a fogalmi spekulációba, hogy az „átmenet” részben különbözik a „rendszerátváltástól” – legalábbis konnotációk szintjén. A kötetben a szerző külön-külön elemzi az elit kialakulásának egyes szakaszait. A szakaszok ugyan megfelelnek az egyes romániai parlamenti ciklusoknak (1990–1992, 1992–1996, 1996–2000), ám ezek a szakaszok nem csupán időbeli keretek, hanem különböző *feltételrendszerek* korszakai. Ugyanis Culic nem egyszerűen korszakokba rendezi elemzésének tárgyát, hanem – s ezt többször hangsúlyozza – az egyes szakaszokra jellemző tényezőkkel próbálja magyarázni a politikai elit alakulását. A meghatározó tényezők nem spekulatív diskurzusban, hanem független változókként illesztődnek a vizsgált jelenséghez; az elemzés szociológiai, statisztikai jellegű. A szerző óvatos az operacionalizálásban, bátor az adatok értelmezésében, bár különösebb modellezésre nem vállalkozik (azért sem, mert számos alternatív magyarázat tesztelésére, úgy tűnik, nincsenek adatai; ezeket a tényezőket azonban felsorolja, számol velük). Keresi azokat a fogódzókat, amelyek a más országokkal való összehasonlításban rejlenek. Így a kötetet magyar vonatkozásban is érdekessé teszi az, hogy Culic részletekbe menően elemzi a '89 utáni magyar elit konfigurálódásának meghatározóit is. A magyarországi (új) politikai elit jól meghatározott, hagyományokban is gyökerező vonalak mentén alakul, s a belső törésvonalai is ilyenek. A politikai pártok társadalomba ágyazottak. Ez a *beágyazottság-fogalom* sem spekuláció: arról van szó, hogy alapvető, elemzéssel kiemelhető *tényezők* adnak egy *bizonyos* elitet, s ennek az elitnek bizonyos helyzetét, erőpozícióját. Vagyis meghatározható egy sor olyan tényező, kritérium, melyeken az új elit több jellemvonása múlik. Magyarországon például meghatározó a vallásos tényező. Egyes pártok

(a szerző példaként a KDNP-re és az FKGP-re utal) a vallásosságot mint sajátos mentális, ideológiai mezőnyt jelenítik meg, és ily módon érvényesül társadalmi beágyazottságuk. Az MSZP elitje a volt állampárt köréből származik, de az átalakulás élére állt, és ezzel egy másik társadalmi beágyazottságot ért el. A liberális elit társadalmi-kulturális háttere szintén jól követhető, az elemzés során elkülöníthető. A magyarországi politikai folyamatot ismerők számára a romániai szerző sorai kissé madártávlatosak, ahogy mondani szoktuk, kissé „ceusak” (értsd: a Közép-Európai Egyetemre – a CEU-ra – jellemző leegyszerűsítések), viszont jól rávilágítanak arra, hogy a kolozsvári szociológusnő milyen szempontokat érvényesít az elit helyzetének taglalásában. Rámutat, hogy az ilyesféle társadalmi beágyazottság alig mondható el a romániai (új) politikai elitéről. A kötet egyik lényeges mondanivalója, hogy míg más országokban (Magyarországon, Lengyelországban) az elit részei (értsd: főleg a politikai pártok) közötti törésvonalak természetesen abban az értelemben, hogy a társadalom rétegződéseit képezik le, *Romániában az elit-tagolódás nem követi a társadalmi-kulturális tagolódást*. A szerző ez esetben is magyarázó tényezőket (független változókat) keres, hogy ezt a *be nem ágyazottságot* értelmezni tudja. Az értelmezés során a meghatározó tényezők tulajdonképpen az elit részek közötti demarkációs vonalakról szólnak (ez módszertanilag is adódik, hiszen statisztikai elemzésről van szó.)

A romániai elit eszerint a következő vonalak mentén tagolódik.

Az egyik vonal (tényező, változó) a kommunista időszakra vonatkozik. A vonal egyik oldalán a kommunista rendszerrel szembeni ellenállók köre alakul ki. A tagok Romániában kevesen voltak (kevesen lehettek), kommunikációs lehetőségük csekély volt, és csekély politikai tőkét alakíthattak ki, s azt is csak a változást követő közvetlen időszakban tudták valamelyest konvertálni. A rendszer kedvezményezettjei (az állami vállalatok gazdasági-bürokratikus elitje, pártaktivisták stb.) sokkal jobban, magabiztosabban, otthonosabban mozogtak a nyilvánosságban és a közigazgatás útvesztőiben közvetlenül 1989 után, sőt később is. Őket „csízió-értésük” mellett kezdetben népszerűbb tette az is, hogy nyugalmat, társadalmi (nemzeti) megbékélést, stabilizálást hirdettek 1990 telén és tavaszán, közvetlenül az első választások előtt. Ez sokkal hatásosabb – értsd: népszerűbb – volt, mint a kommunistaellenes propaganda. Ugyanis (tesszük hozzá a szerző gondolataihoz) ezt a kommunistaellenes propagandát az antikommunista elit „eső után köpönyeg” módjára tudja folytatni: ’89 előtt nem tehetette a rendszer brutalitása és ébersége miatt, ’89 után pedig a tömegek igen részének szemében tárgyalanná vált a kommunizmus-ellenesség. Kevesen voltak, akik úgy gondolták, hogy a privatizáció késedelme, a

továbbra is fenntartott túlzott központosítás, a xenofób magatartások stb. a kommunizmus továbbélő fenéi és a velük szembeni fellépés egyáltalán nem tárgyalan. Mi több: például a privatizáció a tömeg szemében a munkanélküliséget jelentette. Így aztán a posztkommunista elit (volt nomenklatúra) önérdéke miatt, a volt ellenállók csekély köre pedig a tömeghez viszonyított hullámhosszkülönbség miatt nem tud társadalmilag „beágyazódni”.

A romániai elit vonásainak jó része – véli a szerző – visszavezethető a rendszerváltás körülményeire, az utóbbiak pedig a romániai kommunista diktatúra jellegzetességeire. A kommunista diktatúra Romániában egy szultánista politikai rendszer volt. A szerző kissé sokat időz e téma felett, a maga módján okkal: a kilencvenes évek rendezetlenségeit, elodázásait, magának az elitnek a heterogenitását, ki nem forrottságát, „be nem ágyazottságát” jórészt arra vezeti vissza, hogy Románia *szultánista* rendszerben élt Ceaușescu országlása idején. A szultánista rendszerek jellemzője a teljes központosítás, minden alternatív megnyilvánulás kivételessége és alacsony, alig létező intézményessége. A közpolitikai intézkedések (ha egyáltalán „közpolitikaiknak” nevezhetőek) kaotikusak, önkényesek. Vezérkultusz van, az ország vezetésében a „szultánt” maga az egyeduralkodóvá tett ideológia sem köti, a vezetőktől nem idegenek a dinasztikus megnyilvánulások stb.

A szerző szerint a romániai elit tagolódásának egy másik sajátos vonala a '89-es forradalom momentumához kapcsolódik. A forradalomban való részvétel – vagy idézőjelben: „részvétel” – egyesek számára nagy politikai tőkét adott. Ez a momentum is a volt apparatcsikoknak kedvezett: végül a volt politikai elit tudta igazán „levezényelni” a forradalmat, fenntartani a rendet.

Végül az elit tagolódásának egy harmadik vonalát a rendszerváltás mint *demokratizálódási folyamat* mibenléte határozza meg. Ezen a ponton is utal a szerző a romániaiaktól eltérő, főleg magyarországi példákra, ahol ezt a folyamatot egy alku jellemezte – a kerekasztal-tárgyalások –, mely alku folyamatban (tesszük hozzá a szerző gondolataihoz) egyszerre született meg az új magyar demokrácia és váltak nyilvánvalóvá azok a társadalmilag is beágyazott ideológiai törésvonalak, amelyek az új politikai mezőnyben a különböző elit részeket konfigurálták. Romániában a politikai váltás egy politikai szándéknyilatkozattal, annak felolvasásával kezdődik (1989. december 22-re virradóan). Ezt egy zűrzavaros, kapkodó átmeneti időszak követte az ideiglenes kormány és parlament időszaka, amikor a különböző elitek kétségbeesett, ám egyoldalú küzdelmet folytattak egymással. A volt kommunista ellenállók könnyen asztal alá söpört érvelése, retorikája felemásan vehette fel a harcot a magabiztosan mozgó régi-új elit retorikájával, praktikáival. Ily módon nem

is volt reális esélye annak, hogy a kialakuló elit részek voltaképpen társadalmi-kulturális-mentálisbeli körökből emelkedjenek ki, azokat képezzék le. Nem egyszerűen csak arról van szó, hogy ezek az elit részek nem bizonyos rétegérdekeket képviselnek, hanem sokkal többről: egymással szembeni helyzetük és egymáshoz és *önmagukhoz* való viszonyulásuk nem képezi le az egyes társadalmi-kulturális-mentálisbeli körök helyzetét, illetve viszonyulásait. Jókora leegyszerűsítéssel és közhelyessé téve azt lehet mondani, hogy az egyes elit részeknek „nincs tömegalapjuk”, nem a meglévő, társadalmilag-történelmileg kialakult csoportokra jellemző vonulatokat tükrözik. Ezzel kapcsolatos a kolozsvári román szociológusnő tanulmányának egy további kulcsgondolata: a romániai (politikai) elit *nem integrált*.

Valamely politikai elit akkor *integrált*, ha a) közös szocializációs háttérben, azaz közös normákban, játékszabályokban osztozik; b) ha egy közös, jól meghatározott rekrutációs rendszerben alakulhat ki; c) ha jól kialakított formális és informális hálózati kapcsolatokban mozog. Fontos az elit homogenitása, értékrendbeli konszenzusa, csoportszolidaritása, rekrutációs szabályainak elfogadottsága, a tárgyalási-egyeztetési csatornák konszolidáltsága. Mindezek hiányoznak a romániai politikai elit esetében. A szerző statisztikai elemzés nyomán mutatja be, hogy a különböző romániai parlamenti ciklusok alatt vezetővé vált (kormány)párt(ok) milyen heterogenitást mutattak, következésképpen milyen hajszáltrepedéseik voltak, amelyek mentén bizonyos pártszakadások utóbb be is következtek.

A szerző figyelmeztet: az elit dezintegráltsága nehezíti a demokrácia konszolidációját egy diktatúra utáni országban, de ez önmagában nem lehet elegendő magyarázata annak, hogy Romániában miért nyúlik olyan hosszúra az átmenet. Mindenesetre ez a sajátos átmenet sajátos *nyerteseket*: sajátos elitet produkált.

Magyarai Tivadar

A szerbhorvát nyelv (új) arcai

Bugarški, Ranko: *Lica jezika [A nyelv arcai]*.

Beograd, 2001. 246.

Bugarški, Ranko: *Nova lica jezika [A nyelv új arcai]*.

Beograd, 2002. 262.

Ranko Bugarški két újabb kötetét szeretném bemutatni a magyar olvasóközönségnek, melyekben a szerző a testvér- és szomszédháborúkkal fémjelzett viharos közelmúlt utolsó harmadában (*A nyelv arcai*: 1997–2000), illetve a posztmilosević-i éra első két naptári évében (*A nyelv új arcai*: 2000–2001) született írásait adta közre. E kötetek az 1994-ben először megjelent *Jezik od mira do rata (A nyelv békében és háborúban)* és az azt három évvel később követő *Jezik u društvenoj krizi (A nyelv társadalmi válságban)* c. kiadványok szerves folytatásai. A főként nyelvészettel és nyelvészociológiával foglalkozó kutató az ún. ex-jugoszláv térségben az ezredvég utolsó évtizedében lezajlott, a nyelvet (is) több szempontból (át)alakító események társadalmi és politikai vetületeit elemzi. A szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tartó témákat a tudomány diskurzusán túl/kívül is értelmezhető regisztereket használva veszi górcső alá. A tudóstól elvárható objektivitás és a folyamatosan dezintegrálódó délszláv térség napi politikai eseményeibe akarata ellenére is teljes személyiségével belevont értelmiségi szubjektív reflexiói egymást átszöve alakítják a kötetek szövegvilágát.

Az eljárás sikerességét mi sem bizonyíthatná jobban, mint az a tény, hogy a fenti kötetekből *A nyelv békében és háborúban* című már három kiadás ért meg. 1997-ben az életmű addig (önálló szerzői) kötetben még nem publikált írásait tartalmazó *A nyelv társadalmi válságban* című mint a sorozatot záró kiadvány hagyta el a nyomdát. Az események azonban rákényszerítették Bugarški tanár urat, hogy továbbra is nap mint nap szembesüljön a háborúra való készülődés nyelvi gyakorlatozásaival. Az 1995 nyara és 1998 ősze közötti

időszak is – bár *de jure* éppen nem zajlott fegyveres konfliktus az ex-jugoszláv területeken – a háborús készenlét közepette telt.

Amíg a nehéz tüzéség, mint ultima ratio, pihenni látszott, addig a nyilvánosság békésebbnek vélhető területein tovább mélyültek a lövészárkok. A konfliktus – ha lomhábban is – tovább görgött az egykori államszövetség etnopolitikai domborzatát is nagyrészt meghatározó nyugat-keleti lejtőn. A Száva torkolatánál ekkor már a dél-szerbiai térség etnikai hovatartozásának kérdését véglegesen eldönteni hivatott felvonásra hangoltak a gyűlöletbeszéd szavakkal is ölni képes prominensei. Az általuk keltett hangzavart próbálta ellenp/frontozni egy, az előbbieknél jóval kevesebb tagot számláló, főként tudósokból és közírókból álló virtuális (nyelv)közösség, melynek egyik célja a társadalmi nyilvánosságot uraló tónus lemeztelenítése lehetett. E szorosabb formációvá talán soha össze nem álló csapatból Bugarski mellett az ő köteteit (sorozat)szerkesztőként jegyző Ivan Čolović emelhető ki. Čolović a szóban forgó tágabb időszakban e témában három könyvet adott ki, amelyek annak ellenére, hogy nem éppen nekik állt a kor-szerűség zászlaja – Bugarski első könyvéhez hasonlóan – több kiadást is kiköveteltek maguknak a szerb könyvpiacra. A mindmáig talán leginkább népszerű *Háborús kupleráj*-ból az Élet és Irodalom és a (rég) Magyar Napló révén a magyar olvasóközönség számára is hozzáférhetővé vált néhány fejezet (pl. a címadó szöveg, *A háború kuplerája*, valamint *A gyűlölet tőkéje*). Ezzel ellentétben Bugarski írásait kevésbé elérhető orgánumokban fordították le (*A háború diskurzusai* [válogatás az első kötetből] = Symposion '95/1, illetve *A háború nyelve* = Új-Vidéki Műhely '96/2). Ezek mellett csupán az első kötet egy BUKSZ-ban közölt ismertetéséről tud a recenzens. A közelebbi múlt hozott némi pozitív fordulatot, amikor is a Teleki László Alapítvány jóvoltából közreadott *Viszolygás a várostól* c., a kortárs szerb társadalomtudományos szövegtestből mintát kínáló antológiába mindkét szerzőtől beavogatásra került egy-egy hosszabb írás. Öröm az örömben, hogy Bugarskitól egy a rá jellemző tónustól eltérő, érzelmileg fűtöttebb hangvételű szöveg került e kötetbe (*A politikai beszéd mitologizálása*), Čolović-tól pedig egy populárisabb tematikájú eszmefuttatás (*A foci, a huligánok és a háború*). Az utóbbi témaválasztását tekintve kétség kívül nem áll távol a szerzőtől, ám a társadalomkutatásnak mint szakmának a [re]prezentációjára törekvő válogatásba talán egy elméletileg kimunkáltabb, nagyobb jelentőségű szöveget lett volna célszerűbb kiválasztani az alapul vett *Szimbólumok politikája* c. kötetből.

Szerbhorvát György a fenti antológiához kontextusul szolgáló írásában (*Társadalomkutatás a háborús évek Szerbiájában*) Victor Klemperer méltán ismertté vált könyvecskéjéhez, *A Harmadik Birodalom nyelvéhez* hasonlítja

Bugarski munkáit. Ezzel, ami a tevékenység jelentőségét illeti, csak egyet lehet érteni. Van azonban néhány olyan különbség a két opus között, amely talán túlmutat önmagán. A *Lingva Tercia Imperia* a náci birodalom bukását követően, mintegy 'emlékezetből' íródott, Bugarski viszont a Milosević-rezsim alatt és az átmenet kezdeti szakasza során kigyűjtötte a rendszert minősítő nyelvi jellegzetességeket, munkáiban a társadalom nyelvi arcélét vázolta fel. Klemperer inkább saját élményeit felidézve fest képet a totalitarizmust működtető kognitív mechanizmusok nyelvi artikulációiról, főleg annak a magán-szférában lecsapódó vonatkozásaival (az általa is megélt [nyelvi] terrorral) foglalkozik. Az utólagos feldolgozás a két rendszer lényegi különbségét jeleníti meg. Bugarski tevékenysége a hivatalos nyilvánosságra fókuszál, miközben felvillantja annak alternatíváit is. Nyelvileg ez a rezsim elnevezésében mutatkozik meg: a zsargonban *demokratúra* „szakkifejezés” egyrészt az azt létrehívó politikai struktúra felemás voltára mutat rá (felülről vezérelt, szimulált néppuralom), másrészt az elnyomás mechanizmusának korlátait is megjeleníti (a társadalmi alternatíva élő/nyelvi jelenléte).

A hasonlóságok a hivatalos nyelv használóinak intencióin és az önnön hatalmi és nyelvi játékkerét felperzselő elitnek a valóságtól történő fokozódó elszakadásában érhetőek tetten. A kiüresedő retorika az ellenségkép folyamatos „elembertelenedése”, *animálódása* révén saját verbális léggömbjének kipukkasztását jelzi előre. A két könyv közötti párhuzamok és különbségek azt sejtetik, hogy amíg a hatalom által gerjesztett gyűlöletbeszédnek, ha máshol nem is, de legalább a nyelvhasználatban kialakulhat alternatívája, addig van némi remény a társadalmi viszonyok belső megújulására.

Bugarski kutatónyelvészeti tapasztalatai alapján még azt is felveti, hogy az etnikai konfliktusok fegyveres összetűzésbe való fordulása a nyilvános szóhasználat elemzésével előre jelezhető: a gyűlöletbeszéd el- és kiterjedése, a társadalmi konfliktusoknak a politikai elit részéről szorgalmazott etnicizálása elvileg operacionalizálható oly módon, hogy a köz- és tömegmédiák szóhasználatának és hangvételének mennyiségi elemzésével előrevetíthető a konfliktus új szinten várható megjelenése. Az információ társadalmaként emlegetett XXI. század technikai vívmányai nyomán talán már nem pusztán (alkalmazó) nyelvészeti utópia ez a felvetés.

Bugarski nyelvészeti szempontból ma sem tartja indokoltnak az ún. *szerbhorvát* vs. *horvátszerb* (még a szerb és/vagy horvát páros különböző kombinációi is használatosak) *nyelv* önálló, az államiság kivívásával automatikusan együtt járó megkülönböztetését. A *Srpskohrvatski: koliko jezika? [Hány nyelv is a szerbhorvát?]* c. tanulmány ezt az általános nyelvészetnek mint szaktudo-

mánynak azon konszenzuális álláspontjára vezeti vissza, hogy egy-egy nyelv (meg)léte – még ha az történetileg létesül, alakul és tűnik is (esetenként) el – társadalmi/kulturális produkció kérdése. Ha a nyelv létezésének három alapkövetelményéből – (1) a szerkezeti [strukturális], (2) a leszármazási [genealógiai] és (3) a felhasználási [szociálpszichológiai] vetület – többé-kevésbé változatlanul adott az első kettő (a második utólag – elvben – képtelen megváltozni), akkor addig, amíg az elsőből következő közvetítést (:fordítást) nem igénylő kölcsönös érthetőségi követelménynek képes megfelelni, nem indokolt annak a szaktudomány nézőpontjából történő újbóli elhatárolása, átnevezése. Az ilyen átkeresztelések nem nyelvészeti okokból, a nyelv által kikényszerítve következnek be, s csupán egyazon entitás különböző jelölésének tekinthetők. Ezen „csörlátásával” azonban egyedül látszik maradni, legalábbis ami a posztjugoszláv szaktudományos diszkurzív teret illeti. (A szerbhorvát nyelvvel kapcsolatos átnevezési folyamatokról magyarul bővebben, kicsit „kívülállóbb”, de nem kevésbé hozzáértő nézőpontból Nyomárkay professzor értekezik a Magyar Nyelv hasábjain). A nemzetközi gyakorlatban teret nyert kettősségre Bugarski is utal, eszerint „akadémiai szinten” megmaradni látszik a közös megnevezés, de az alkalmazott nyelvészeti gyakorlatban, különösen a nyelvoktatásban az azt elsajátítók maguk dönthetik el, hogy mely variánsal egybevágo elnevezést kívánják feltüntetetni a nyelvvizsgájukban/diplomájukban. Egy tudományos konferencián ennek az állapotnak a megvitatása során felvetődött, hogy a szerbhorvát terminus a nyelvészeti munkaanyag, míg az időközben politikailag legitimitást nyert variánsainak megnevezése – bosnyák, horvát és szerb, illetve negyedik elem lehet az egyelőre csak jelölti státusban lévő montenegrói – a konkrét megvalósulások jelölésére szolgálhat. E javaslattal kapcsolatban szerzőnk azt a megállapítást tette, hogy benyomása szerint a jelenlévők közül egyedül ő mondhatja el magáról, hogy nem egy konkrét nyelven, hanem a fentebb munkaanyagként megjelölt valamin gondolkodik és kommunikál.

A harmadik, pragmatikai dimenzióban – az amúgy szarajevói születésű, magát szerbhorvát anyanyelvű és az identitáskategória teljes ellehetetlenülőség a jugoszláv „nemzethez” tartozó nyelvhasználóként önbesoroló, Belgrádban élő – szerzőnk is készségesen tudomásul veszi a meg-, illetve átnevezés gesztusához kapcsolódó, jól kirajzolódó társadalmi igény(ek)e(t), mely(ek) a nyelvileg kompaktabb országtömb polgárháború útján történő el/lehatárolódási folyamatai után (1991–1995) ismét pusztá alkotmányjogi és nyelvészeti kérdéssé lettek. (Hogy a két időszak között mi történt[hetet]t, azzal a tematikus egység két korábbi kötete foglalkozik.) Ám a nyelv(ek)et az alaptörvény

jogforrási hatalmával kodifikáló végső szót újfent nem a nyelvészek fogják kimondani. Az így kialakult (s a tagköztársasági alkotmány szintjén már 1974 óta különálló) horvát nyelv mellett 1993-óta az addig csupán különálló nemzetként, de nem nyelvként funkcionáló bosnyák is bír a legmagasabb jogi kodifikáltság státusával. Kérdés, hogy a daytoni békekötést megelőző háborús viszonyok közepette ki[k] és mi módon döntött[ek] ez ügyben. A negyedik szegmens, a montenegrói eddig pusztán csak „alsóbb szinten” deklaráltatott önálló nyelvként.

Az önmegnevezés iránt támasztott igények nemcsak nyelvészológiai, de nyelvpszichológiai vonzatokkal is bírnak. A Montenegró államiságát saját nemzeti integritásuk feltételeként számon tartó (szép- és köz)írók – bár a szerző szerint ‘komoly nyelvész’ nem szerepel közöttük – önzonosságuk csorbulásaként élnék meg, ha egy, a teljes különállás, az önállóság rövid távú programjával kacérkodó (tag)államnak nem lenne önálló, saját nemzeti azonosságát kognitíve reprezentálni képes – néven nevezett – nyelve. A Nyomárkay által is felidézett posztszocialista modell szerint „immár nem az állam határozza meg a nyelvet, hanem a nyelv az államot”, azaz a nyelvi különállás (önállóság) mellett felhozható érvek teszik jogosulttá az újonnan keletkező államok önállósági törekvéseit. Bugarski szellemében: ha nem is a nyelvészek, de a nyelvhasználók hoznak ezen kérdésekben a politika intézményrendszerén átfuttatott, bár a szaktudomány nyelv- és világszemlélete mentén nem is mindig kellő érvekkel megtámogatott, de mindenképpen *legitim* (: [nyelv]politikailag érvényes) döntéseket. Szerzőnk ezen folyamat jellemzésére használja a *nyelvi tervezés* inkább politikai, semmint szakmai terminusát. Ez olyan, a nyelvfejlődés során már máskor is bevetett eszközökkel operál (más nézőpontból: manipulál), mint például a purizmus, vagy a nyelvi küzdőtér decensebb terepében egészen új, a szaktudományosság régióiban már nem igazán diskurzusképes, vagy a nyelvészek legvadabb, orwelli ‘ihletettségű’ rémálmait is alul/felülmúló intézményekkel áll elő.

Bugarski formális modellekkel is előrukkol a szétartás folyamatainak ábrázolására (*Restandardizacija srpskohrvatskog u svetlu sociolingvističke teorije* [A szerbhorvát nyelv restandardizálása a nyelvészológia elméleteinek fényében]). Ennek első jelentős állomása az 1965-ös horvát kezdeményezés, mely a horvát irodalmi nyelvet próbálta meg „kiemelni” a szerbhorvát nyelvi norma előtagi dominanciájának hatásköre alól. Utolsó akkordja pedig vélhetően a maradék államközösség viszonyainak kikristályosodásával fog bekövetkezni, minek után eldőlhet, hogy a montenegrói nyelvhasználók jogforrásban rögzített öndefiníciója megelégszik-e a szerb nyelven belüli kiejtésbeni elkülönüléssel,

vagy a megnevezés szintjén is érvényt kíván szerezni az elkülönülési (nyelv)politikának.

A fenti folyamat egésze alig vett igénybe másfél évszázadot, ami nem mondható különösebben hosszú periódusnak egy nyelv kialakulásának összetett történetében. A széttartás, illetve az egytűvé tartozás mértékének a politika hatásától kevésbé sújtott módszerül Bugarski a kontrasztív nyelvészet eszköztárát javasolja (*Kontrastivni pristup policentričnoj standardizaciji [A policentrikus standardizáció kontrasztív megközelítése]*), ahol a (a) *stabilitás*, a (b) *konvergálás* és a (c) *divergálás* állapot-, illetve folyamatrajzaival ábrázolható egy-egy nyelv aktuális létmódja. Felvetése szerint az angol nyelv szolgálhat kontroll-változóként a szembesítésnél, minek ún. nagy variánsai, a brit és az amerikai angol viszonya stabil, általában véve azonban inkább a széttartás a domináns (ír, walesi stb.). Ugyanakkor egy, a ma még csak kialakulóban lévő, szupravariáns, az ún. világangol tekintetében az egységesülés folyamata figyelhető meg. Mindezt – a szerző intenciói nyomán – a recenzens azért tartja fontosnak kiemelni, hogy a látszat ne írhasa felül a megatrendeket: a szerbhorvát nyelv szétszalazódásának a háborúk tükrében való szemlélésekor arra következtethetnénk, hogy az valami egyedi, borzalmas és megismételhetetlen jelenség. Ez koránt sincs így, már ami a nyelv fejlődését illeti. A folyamat pusztán eszközeiben tér el radikálisan a megszokottól. A nyelvhasználat divergálása összefügg ugyan a háborúval, de annak nem egyértelmű következménye.

Annyiban azonban tényleg a világtendenciával ellentétes irányban haladnak az események, hogy a föld jelenleg mintegy öt-hatezerre tehető önálló nyelvének többségét inkább fenyegeti középtávon az eltűnés réme, semmint a tovább osztódás veszélye. Szakemberek nagyjából ezerre taksálják azon nyelvek számát, amelyek hosszabb távon is sikerrel lesznek képesek dacolni a felszámolás kihívásával. Mindezek mellett napjainkban az egy országon belüli többnyelvűség tekinthető az általánosnak. Az egykori Jugoszlávia a maga húszegynéhány nyelvvel is ebbe a modellbe volt beilleszthető. A háború következtében a szerbhorvát dominanciájú területeken, ahol annak variánsai keveredve és egymásra rétegződve fordultak elő, az erőszakos lakosság-cserék, kitelepítések és menekültáradatok következtében e variánsokat illetően is homogenizálódott területek alakultak ki. Bugarski vonatkozó okfejtése szülővárosának, Szarajevónak a regionális köznyelvi normáját elemezve veszi kezdetét, ahol egymás mellett élő, különböző etnikumhoz tartozó emberek használták ugyanazon urbánus szociolektust; majd a kantonizált Bosznia e szövegben eddig *bosnyáknak* fordított, de valójában a hivatalosságban *boszniaivá* keresztelt nyelvi kényszerültségének szerencsétlenségét taglaló (de nem

ostorozó) bemutatásával folytatódik; s jut el – a pár soral fentebb említett, nyelvileg is megtisztított területek létének konstatálása után – a napjaink Belgrádjában is fellelhető „rejtőzködő többszerbhorvátúság” felfedezéséig. Ez utóbbira hozott példája a „mélyrétegi montenegróiság”, amelyre egy aránylag régi, de közelinek nem mondható ismerősénél figyelt fel, aki szakmai környezetében, a Belgrádi Egyetem bölcsészkarán a közép-szerbiai köznyelvnek megfelelően szokott verbálisan megnyilvánulni, mígnem a Crna Gora státusát firtató politikai diskurzus egyetemi körökbe való begyűrűzésekor saját érzelmi elköteleződését – az addig kikövetkeztethetetlen származását is felfedő (anya)nyelvi variánst – a montenegrói ijekavicát használva tudta csak megvallani.

A boszniai vs. bosnyák nyelv apóriájában az államnyelvi és a nyelvhaszná-lói keresztség kérdése manifesztálódik. A háborút előkészítő gyűlöletbeszéd során a szerb sajtó a muszlim lakosság által lekicsinyelt *ortográfia* fegyverét is bevetette. A szerbhorvát nyelv szabályai szerint a nemzetneveket nagy kezdőbetűvel kell írni. A főként boszniai illetőségű, a szerbhorvát jésített változatának ún. štokav verzióját beszélő „muszlimok” a szlengben ma már csak *Titonik*nek mondott titói Jugoszlávia utolsó, hatodik államalkotó nemzeteként nyertek jogot e nagy kezdőbetűhöz, ám ekkor még – az orwelli egyenlőbbség szellemében – nem bírhattak saját nyelvvel, be kellett ériék a szerbhorvát fentebb körülírt változatával. Az új idők szelével beköszöntő kollektív jogfosztottság előrevetítéseként az írott sajtó szerbebb része a '90-es évek fordulóján elkezdte kis betűvel használni a muszlim terminust, ezzel felekezetté fokozta le azt. A – nem csak átvitt értelemben – két tűz közé került nemzetnek a háborús körülmények között mielőbb meg kellett neveznie önmagát és nyelvét. A területre való utalásként lett az utóbbi boszniaivá – „egy állam, egy nyelv” beidegződés –, ami akár úgy is értelmezhető, hogy a bosnyák a velük akaratauk ellenére külső nyomással egy államalakulat keretei között tartott horvátok és szerbek felé gesztust tettek. Az utóbbiak azonban külön alkotmánnyal rendelkeznek a külvilág által egységesnek tételezett államon belül (ez lenne a nem túl jó hírű/Boszniai/ Szerb Köztársaság (Republika Srpska), mely nem tévesztendő össze a valamivel kérészebb életű, mára teljesen eltűnt Krajainai Szerb Köztársasággal (Srpska Republika Krajina), melynek néhai területére tipikus példa a nyelvileg homogénné váló térség). A boszniai szerbek Bosznia és Hercegovinán belüli részköztársasága – alkotmányos jogforrás ide vagy oda – tényleg egyedülálló nyelvi agresszióra ragadtatta magát. Saját alaptörvénye szerint területén a szerb nyelv ekavicás (pl. belo – fehér) és ijekavicás (pl. bijelo – fehér) változata egyaránt érvényben kell legyen a hivata-

los nyelvhasználatot illetően, de a valóságban '93-ban egyik napról a másikra a hivatalos médiumnak kizárólagosan át kellett térni az itt gyakorlati használatban soha nem lévő ekavicára. E nyelvi terror következtében a helyi szerbek identitásában finoman fogalmazva is zavarok léptek fel. Politikai vezetőik és azok médiabéli fegyverhordozói a belgrádi nyelvváltozatot próbálták meg erőszakosan rájuk kényszeríteni, aminek alkotmányellenességét csak 1998-ban mondta ki a palei/Banja Luka-i alkotmánybíróság.

Bugarski a posztjugoszláv államalakulatok alkotmányait tanulmányozva (*Jezične politike u državama naslednicima bivše Jugoslavije [A volt Jugoszlávia utódállamainak nyelvpolitikái]*) egyéb furcsaságokra is felfigyelt. Általános tendencia, hogy az utódállamokban az egykori Jugoszlávia jogforrásaihoz képest szűkítő jelleggel kerültek meghatározásra a kisebbségek jogai (itt most a pragmatice különálló szerbhorvát nyelvi variánsok is kisebbségnek veendőek). Csupán a szlovén alkotmány szól tételesen az ún. történelmi kisebbségek (magyarok és olaszok) nyelvhasználati jogáról, akiknek összlétszáma alig haladja meg a tízezret. A más délszláv nemzetből származókat, akik sokkal számosabban vannak, gazdasági migránsokként kezeli a szlovén jogszemlélet, s így számukra nem biztosít kollektív jogokat. Az egykori ország másik végében, Macedóniában az állam- és a hivatalos nyelvnek a lakosság egynegyedét képező albán populációra való kiterjesztése okoz problémákat. A szerbhorvát térség utódállamaiban az egynyelvűség irányába történő elmozdulás paradox ugyan, hisz az alaptézis szerint de facto továbbra is egy nyelvről van szó, így itt a korlátozás nem is a nyelv kommunikációs szintjét érinti, hanem a variánsok közötti hivatalos használatot, illetve az írásmódok (ciril és latin) előnyben részesítését. Azaz a nyelvhasználat szimbolikus és politikai aspektusait érinti. Szerbiában például a cirill betűs írásmód elsőbbségét törvény mondja ki, de ugyanezen törvény lehetőséget ad a latin betűs írásmód hivatalos használatára is. A nyilvánosság ugyanakkor a cirill betűs írásmód elnyomásával kapcsolatos kvázivitákkal bíbelődik. Ez a fajta „megélt veszélyeztetettség” is a nyelvpolitika szimbolikus vetületére irányítja rá a nyelvészet és a nyelvészociológia figyelmét.

Bugarski két utolsó kötetében, a szerb társadalom problémáival kapcsolatos álláspontja kifejtése mellett, a Szerbiában is előbb-utóbb jelentkező többnyelvűségi készítetés által keletkező kihívásokra is felhívja a figyelmet. A szerbhorvát nyelv hosszabb távon valószínűsíthető variáns elemekre történő bomlása senkit sem sarkallhat – a humor és a tudatlanság határán naponta elhangzó – nyilatkozat komolyan vételére, miszerint a szerbhorvát utódnyelveit beszélők eleve többnyelvűek lennének. A nyelv zsargonosodásával ugyanakkor olyan tendenciákat is lejegyez, amelyek a két- és többnyelvűség

előretörésének lehetnek a megalapozói. Alapbeállítódása szerint „az egynyelvűség gyógyítható” (*Lingvistički pogled na jezičnu budućnost [Szakmai kitekintés a nyelvi jövőkre]*).

A szóösszevonással (blende) keletkezett, zsargon szülte kifejezések – melyek közül a Titonik és a demokratúra szavakat már e recenzió szövegterén belül is volt szerencsénk alkalmazni – sorába még olyan politikai és nyelvszimbolikai konnotációkat hordozó szavakat lehet megemlíteni, mint a régebbi és a közelebbi múltra vonatkozó *Yutópia* és *Vukowar*, az előző rezsim végnapjaiban a választók riogatására használt *NATOkrácia*, az átmenethez kötődő népitéletet is tartalmazó *katasztrojka*, vagy az időtlennek látszó *maffiavellizmus*. Létezik magyarul érthetetlen, de némi megvilágítás után szemléletessé tehető fogalom is. A volt vezér kiadatását követően az exelnökből (*predsednik*) *presednik* lett, amihez ugyebár csak egy betű elhagyása szükséges. A jelentés átalakulása pedig ahhoz a feltett, de meg nem engedett szituációhoz lenne hasonlítható, melyben egy hipotetikus magyar párt- vagy egyéb elnökből *ülnököt* kreálnának a körülmények, amikor is letartóztatásba kerül. Az eredeti kifejezés Slobodan Milosević-nek a hágai Nemzetközi Törvényszéken megkezdett vizsgálati fogsága idején terjedt el a nyilvánosság nem egészen hivatalos szintjein (*Dvije reči u jednom: leksičke skrialice [Kettő az egyben: szóösszevonások]; Otkrivamo nove skrialice [Újabb szó-összevonások]; Novi primeri žargonizacije [A zsargonképződés újabb példái]*).

Bugarски könyveiben, a szakmai értelmezéseken túl, megpróbál a szerb társadalomban háttérben lévő értékek (tolerancia, többnyelvűség) mellett érvelni. Okfejtései közben mindvégig igyekszik tényszerű maradni, miközben arra is ügyel, hogy a tőle eltérő álláspontot képviselőket se hozza kellemetlen helyzetbe. A többségében még a letúnt rezsim regnálása idején született írássok egy alternatív Szerbia képének megteremtésén is munkálkodtak. De tévedés lenne azt hinni, hogy ez a konkurens ország- és nemzetimázs kifelé irányult volna. A szövegek hangvételéből és felépítéséből jól kivehető, hogy azok sokkal inkább a belső, szerb(horvát) nyilvánosságot célozzák, semmint a külhonn jóindulatát keresik. Még az olyan, első látásra anakronizmusnak tűsző alaptételei is, mint a szerbhórvát nyelv melletti kiállás, vagy a jugoszlávság felvállalása sem a történelem kerekével együtt lendülni képtelen ortodoxia megnyilatkozásai. Ezek egy a saját kvalitásaival tisztában lévő tudósnak a belső késztetési és értékvállalási következtében összeálló, szellemi önállóságát hirdető megnyilvánulásai, aki nem hajlandó akkor sem alávetni magát a kor-szellem diktálta követelményeknek, ha így esetleg gondolatai veszítenek népszerűségükből. Az itt bemutatott kötetek és szerzőjük fő erényét azonban

mégis a nyelvhasználat tisztességének visszaállíthatóságáért vívott csendes és a háború(k) diskurzusainak éppen aktuális konjunktúráitól magát mindvégig távol tartó, következetes küzdelemben véli felfedezni a recenzens. Ez az a szál, amelyre a szövegben bemutatott és az azokat megelőző, itt most csak megemlíttet kötetek egyaránt felfűzhetők, s amelynek tanulságai nyomán a szerb nyilvánosság diszkurzív tere képes lehet túllépni az elmúlt majd másfél évtized nyelvhasználati kisiklásain. Mert a nyelv arcai mindig készek a megújulásra, és mindehhez csak elkötelezett és értő, a saját és a mások hibáiból egyaránt okulni képes nyelvhasználókra van szükség. E kategóriába feltétlenül beleértendőek a közbeszéd passzív fogyasztói is, hisz a nyilvánosságot alakítók is – anélkül, hogy felelősségüket bármilyen tekintetben csökkenteni próbálnánk – csak olyan dolgokat képesek feltálni a fogyasztóknak, amit az még hajlandó befogadni. E befogadókészség (át/vissza)alakításában a szerb társadalom talán a legtöbbet éppen a Bugarski által (is) képviselt, a köz- és a szakírás közötti arányokat igen jó érzékkel vegyítő publikációs tevékenységnek köszönhet.

Pap Tibor

IRODALOM

- Bugarski, Ranko (1994) *Jezik od mira do rata [A nyelv békében és háborúban]*. Beogradski krug, Belgrád. 142.
- Bugarski, Ranko (2001) *Lica jezika [A nyelv arcai]*. XX vek, Belgrád. 15–85.
- Bugarski, Ranko (2002) *A politikai beszéd mitológizálása.* / Szerbhorváth Gy. (szerk): *Viszolygás a várostól.* TLA, Budapest. 141–153.
- Čolović, Ivan (1993) *Bordel ratnika [Háborús kupleráj]*. XX vek, Belgrád. 215.
- Čolović, Ivan (1994) *Pucanje od zdravlja [Kicsattanva az egészségtől]*. Beogradski krug, Belgrád. 126.
- Čolović, Ivan (2000) *Politika simbola [A szimbólumok politikája]*. XX vek, Belgrád. 398.
- Klemperer, Victor (1984) *A Harmadik Birodalom nyelve.* TKK Membrán, Budapest. 287.
- Nyomárkay István (2002) *Nyelvi helyzetkép délszláv szomszédainkról.* / Magyar Nyelv (3) 1–11.
- Szerbhorváth György (2002): *Társadalomkutatás a háborús évek Szerbiájában.* / Uő. (szerk): *Viszolygás a várostól.* TLA, Budapest. 7–20.

Két szlovák demokrata a nemzetiségi kérdésről

Mikuláš Dzurinda: *Kde je vola, tam je cesta. Moj maraton.*

[Ahol akarát van, ott van az út. Az én maratonom.]

Bratislava: L. C. A. Koloman Kertész Bogata, 2002. 111.

Peter Zajac: *Másnapos ország. Esszék, tanulmányok.* [Ford.:

Földes Piroska.] Pozsony: Kalligram, 2002. 301.

Az elmúlt évben két, a magyar olvasó számára egyáltalán nem érdektelen könyv jelent meg Szlovákiában: Mikuláš Dzurinda *Kde je vola, tam je cesta* (Hol akarát, ott út is van) és Peter Zajacnak a Kalligram által magyar nyelven megjelentetett munkája *Másnapos ország* címmel. Két olyan szerzőről van szó, akik ízig-vérig demokratáknak vallják magukat és azoknak is tekinthetők, ám mégis jelentős különbség van közöttük pozíciójukat és felfogásukat tekintve. Mikuláš Dzurinda a Szlovák Köztársaság miniszterelnöke, hivatásos, gyakorlati politikus. Peter Zajac inkább elméleti szakember, irodalmár, de egyben politikus is. Dzurinda az 1998-as szlovákiai kormányváltás legendás hőisének is tekinthető, aki 1998 nyarán, versenykerékpáron kampányolta végig az országot s pártja magas százalékarányt ért el a választásokon. Már azt megelőzően a Mečiar-ellenes demokratikus erők összefogásának élvonalába került, s a választások után a köztársasági elnök őt bízta meg a kormányalakítással. Peter Zajac az 1989–90-es csehszlovákiai bársonyos forradalom kiemelkedő személyisége és eszméjének máig is odaadó híve. Liberális gondolkodó, a jelen megítélésében a mércét számára elsősorban az 1990–92-es évek politikája és demokratikus öröksége jelenti, míg Dzurinda mércéje inkább a mečiar-i időszakhoz viszonyítás, az 1998 utáni kormányzati adottságok és lehetőségek. Ebből eredően az elmúlt 4 év megítélése sem lehet azonos a két szerző értékelésében.

Utalni kell arra, hogy műfajilag nem azonos jellegű a két kiadvány. Dzurinda könyve inkább memoár, az elmúlt négy év saját megközelítésű, személyét, küzdelmes gyakorlati politikai tevékenységét előtérbe helyező emlékirat, amely nyilván nem ok nélkül még a választási ciklus lezárulása előtt került kiadásra. Ennél fogva félreérthetetlenül aktuális politikai célokat szolgált, a választási kampány szerves részének is tekinthető. Sikerként értékeli az elmúlt négy évet, de egyben befejezetlennek, mondván, hogy Szlovákia a „maratonfutása”, integrációs felzárkózása során eljutott a cél feléig, a befejezés, ami többek között egyet jelent a NATO és az EU tagság elérésével, a következő kormányzati ciklusra vár. Ennek egyetlen járható útja az, ha Szlovákia azon az úton halad, amelyre 1998-ban lépett. Azt elismeri, hogy a kormányzati munka a jövőben javításra szorul.

Zajac könyve szélesebb horizontú, jelentős mértékben érint elvi, elméleti és történelmi kérdéseket, és alapjában véve tanulmánykötetnek tekinthető, adott témákhoz kapcsolódó, korábban és a közelmúltban megírt cikkek, tanulmányok gyűjteménye, melyekből viszont egyértelműen kitűnik határozott, kritikai állásfoglalása korunk, Szlovákia történelmi fejlődése és napjaink számos alapvető kérdésében.

Mindkét munka nemcsak a szlovák kérdés megítélése, de kapcsolataink és a nemzetiségi politika megítélése szempontjából is érdekes és fontos elemeket tartalmaz, ennél fogva érdeklődésre tarthat számot a magyar olvasók körében is. Az alábbiakban a két kötetnek csupán a nemzetiségi vonatkozásaival kívánunk részletesebben foglalkozni, nevezetesen a nemzetiségi probléma sajátos és több vonatkozásban eltérő hangsúlyú megítélésével.

Dzurinda könyvében több fejezetben érinti a nemzetiségi problémát, mindenekelőtt a szlovákiai magyarsághoz fűződő viszonyát. A gyakori nézeteltérések hangsúlyozásával is elismerően, tisztelettel szól, és magasra értékeli a MKP kormányzati szerepét. Utal érett állampolgári, politikai magatartására a gyakran kialakult kritikus helyzetekben, kezdve a kormányalakítástól és a kormányzás egész időszakában, amikor lényegében a MKP végső döntései, megfontolt mérlegelései mentették meg a kormányt és tették lehetővé a kormányprogram célkitűzéseinek az előbbre vitelét. Ennek során említést tesz a földkérdésben kialakult vitáról, a nyelvtörvény, alkotmánymódosítás bonyaldalmairól, a kisebbségi nyelvi charta elfogadásának nehézségeiről és főként a közigazgatási és területi átszervezés kiélezett vitáiról, melyek őt nehéz döntések elé állították. Végül – így ítéli meg utólag is – ezekben az esetekben a kormánynak és a parlamentnek az „országos, általános” illetve többségi (nemzeti) érdekek figyelembe vételével kellett elfogadható döntéseket hozni,

elismerve, hogy e döntések nem voltak „optimálisak”. Dzurinda minden esetben a többségi akaratra hivatkozik, miközben azt érzékelteti, hogy számos vonatkozásban megértést és együttérzést tanúsított a magyarok – szlovák részről sokak által túlzottaknak tartott – követeléseiről, még akkor is, ha végül ezek kielégítésére nem került sor.

Zajac fejtegetései a nemzetiségi problémával kapcsolatosan szélesebb horizontúak és a jelent illetően erősen kritikai hangvételűek. Zajacot mélyen foglalkoztatja a nemzetiségi probléma megoldása általában, szélesebb összefüggésekben. Közép-Európa kulcskérdésének tartja, hogy az etnikai sokféleséget kezelni tudja. Azt vallja, hogy a megoldás az európai civilizáció térségén, az európai civilizációs folyamatokon belül képzelhető el, ezen belül indokolt egy közép-európai kulturális régió tényleges megteremtése. Megítélése szerint a demokráciában a szuverén nemzet létét feltételezi, hogy a szabad állampolgárok az egyes emberek és a kisebbségek jogait tiszteletben tartásuk, a más nemzeteket és etnikai csoportokat megbecsülik. Megjegyzi: történelmünk legnagyobb nyomorúsága, hogy napjainkban, amikor már senkit sem fenyeget szabadságának, netán életének elvesztése, csupán kivételesen, elvértve hallható a tiltakozás hangja, amikor mások, kisebbségek (ezen belül külön megemlíti a magyarokat) emberi jogait kell megvédeni. Sajnálattal állapítja meg, hogy a szlovák demokratikus közvélemény sértődötten és frusztráltan reagál a nemzetiségi kérdésre, míg a szlovák nacionalisták minden játszmában biztos kézzel vetik be a magyar kérdést. Ennek okát abban látja, hogy a szlovákok jobban tartanak a magyartól, mint a belső konfliktusok fokozódásától, a demokratikus erők pedig jobban félnek attól, hogy elveszítik támogatottságukat, mint attól, hogy az ország fejlődése antidemokratikus irányt vesz. A szlovák demokraták többségének „korlátozó”, „opportunista nemzetiségi politikája” nehezíti a magyar demokratákkal való együttműködést, miközben türelmes nemzetiségi politikára hívja fel a figyelmet mindkét oldalon. A „sokat követelj, hogy valamit elérj” radikális kisebbségi hozzáállás kudarcot vallott. Kölcsönös engedményekre van szükség az Alkotmány elveinek érvényesítésével. A legalapvetőbb követelménynek az öngazgatás elvének érvényesítését tekinti. A „nemzetállamként való meghatározás” óhatatlanul kiváltja a kisebbségek területi autonómia iránti igényét, ami az alkotmányos kereteknek a fellazulását vonhatja maga után. Zajac elvben nincs ellene az autonómia gondolatának. „Nincs benne semmi – állapítja meg –, ami ne volna legális vagy legitim”. Bírálón szól arról, hogy a jelenlegi kormánykoalíció „képes volt feláldozni az ország ésszerű területi felosztását” is csak azért, nehogy „a magyarok saját megyéhez jussanak”. Úgy látja azonban, hogy a kisebbségek

legérzékenyebb problémáira (oktatás, kultúra, finanszírozás stb.) jelenleg az öngazgatás elvének érvényesítése az egyetlen megoldás. A történelmi megegyezés része lehet a beneš-i dekrétumok miatt elszenvedett egyéni sérelmek orvoslása is, amennyiben még vannak ilyenek. Szükségesnek tartja elérni, hogy a nemzetiségi kérdések körüli vitát ne a nacionalisták moderálják, hanem ezzel szembe állítsák a demokratikus felfogást és érveket. Vallja azt az elvet, hogy a nemzetiségeket érintő kulcsfontosságú kérdésekben ne lehessen nélkülük, vagy akarataik ellen dönteni.

A fentiekből is látható, hogy Zajac elsősorban a demokratákon, illetve a magukat demokratáknak valló politikusokon kéri számon a problémák következetes megoldását, hívja fel a figyelmet felelősségükre (beleértve az értelmiséget is), anélkül, hogy átfogóan értékelné a Dzurinda-kormány időszakának nemzetiségi politikáját, szólna az eredményekről, a mečiar-i időszakhoz viszonyított lényeges változásokról. Úgy ítéli meg, hogy a Dzurinda-kormány idején a nemzetiségi viszonyok a kezdeti enyhülés után újra fagypontra jutottak. A magyarok mára már tisztában vannak vele, hogy a szlovák demokraták nem elkötelezett, korrekt partnerei a magyaroknak, de rajtuk kívül más partnerek nem jöhetnek számításba. Tudják, hogy gyakran hoztak áldozatot az utóbb gyengének bizonyult politikai partnereik hatalmi törekvéseiért. Azt is tudják, hogy nem támaszkodhatnak a szlovák értelmiség elitjére sem, mert olykor barátságos arca ellenére, az is cserbenhagyja őket, és hogy az Európai Unió biztosai számára is fontosabb az uniós ajánlások minimuma, mint a kisebbségi kérdések megnyugtató megoldása.

Miért vannak a MKP-nak támogatói a szlovák lakosság körében? – teszi fel a kérdést Zajac. A válasza: a magyarázatot a pártnak a politikai stílusában, és érdemi politikájában kell keresni. A MKP soha semmilyen jogtalan vagy antidemokratikus lépést sem támogatott, soha nem szövetkeztek antidemokratikus, nacionalista politikai tömörülésekkel. Támogatott minden gazdaságot és közigazgatást érintő reformintézkedést, nem keveredett korrupciós botrányokba.

Mikuláš Dzurinda könyvében ugyancsak utal arra, hogy az utóbbi időben a nemzetiségi kérdés tekintetében negatív irányban változtak a viszonyok, de ezek elsősorban az elmúlt évek magyar kormányzati politikájával függenek össze. A kiegyensúlyozott magyar–szlovák kapcsolatok kulcsa 1998 után a kölcsönös érdekű Európa politika lett. Azt a jó érzést, hogy jó úton halad a két ország, az elmúlt időszakban két dolog árnyékolta be – állapítja meg. Nevezetesen a határon túli magyarokról szóló törvény és a Beneš-dekrétumok kérdésének az ismert felvetése, ami a szlovák nacionalizmust erősítette,

olyannyira, hogy ellene a kormányon belül is fel kellett lépni. Úgy látja, hogy az említett törvény egyes elemei és a magyar politikusok általi interpretációk a „Nagy-Magyarország” szimbólumát elevenítik meg, miközben ő inkább az olyan szimbólumokat hangsúlyozza, és részesíti előnyben, mint a Mária Valéria híd újjáépítése.

M. Dzurinda az elmúlt évi szlovákiai választások eredményeképpen újabb lehetőséget kapott kormányalakításra, s arra is, hogy a nemzetiségek érdekében az előző ciklus mulasztásait pótolja. A kormány programnyilatkozatában több konkrét, jól ellenőrizhető kötelezettséget vállalt: kisebbségi törvény elfogadása, a regionális és kisebbségi nyelvi charta realizálása, a döntés meghozatala a magyar egyetemről, törvényalkotás a TV-ről és a Rádióról (amely tartalmazza az önálló magyar szerkesztőségek létét és a sugárzás időtartamát), az eddig nem nevesített földek községi tulajdonba helyezése. Ahogy a szlovák Közügyek Intézetének a szlovák társadalom helyzetéről szóló 2002. évi jelentésében olvashatjuk, az MKP részvétele a kormányban hozzájárulhat az MKP pozíciójának további erősödéséhez, s elősegíti, hogy a nemzetiségi kisebbségek jogi helyzetének javítását szolgáló célok realizálódjanak. Nem kívánatos, hogy újra értelmezési viták zavarják meg azok megvalósítását.

Boros Ferenc

Az új regionalizmus koncepciója az Európai Unióval foglalkozó elemzésekben^{*}

Keating, Michael (1998): *The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.

Keating, Michael (2000): Rethinking the Region. Culture, Institutions and Economic Development in Catalonia and Galicia. *EUI Working papers*. RSC no. 43.

Laffan, Brigid (1997): The European Union: A Distinctive Model of Internationalisation? *European Integration online Papers* Vol. 1. 1997. No. 18.

A nyolcvanas évek óta átalakult a gondolkodás Európában a régiókról. Az állam helyett a globális tér, és az EU-szint került előtérbe, vele a regionális civil hálózatok kérdése, írja Keating. 1990-es években a regionális szemléletmód önállósága még nagyobbra növekedett, jelen van a globális, az európai és a regionális fejlődésről folytatott vitákban. A regionális–európai és a globális szint fejlődésének komplex társadalomtudományi vizsgálata átformálta a régiókról való gondolkodást, azok többé nem tolerált, megtúrt elemzési egységek, a nemzetállam, a társadalom és a kultúra kereteiben gondolkodó korábbi társadalomtudományi reflexiók mintájára. A regionális politikák nagy mértékben europaizálódtak. Az új társadalomtudományi megközelítések számot vetnek ezzel a megnövekedett jelentőséggel. Keating kiemeli a következő megközelítésmódokat, iskolákat:

* Készült az MTA által támogatott *Regionális fejlődés és mikrointegráció a Nyugat-Dunántúlon* kutatás keretében (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Európa-tanulmányok Intézete).

- a piac „társadalmi konstrukciója” („*the social construction of the market*”)
- a társadalmi tőke („*social capital*”)
- az alkuval nem módosítható kölcsönös függőségek („*untraded interdependencies*”)
- az együttműködésre épülő gazdaság („*associational economy*”)
- a tanuló régió („*learning region*”)
- a versenyelőnyök („*competitive advantage*”).

A regionális fejlesztési politika szintjén Keating a következő tendenciákat és továbbfejlődési tartja sarokköveknek:

- decentralizáció („*decentralization*”)
- intézményépítés („*institution-building*”)
- emberi erőforrások („*human resources*”)
- kutatás, fejlesztés, technológia transzfer („*research, development, technology transfer*”)
- kisvállalkozások, saját alapú fejlődés („*small firms and endogenous development*”).

A társadalomtudományban „konszenzus van arról, hogy jelentős változások történtek, de arról kevésbé, hogy miben is állnak ezek a változások”. A „bizalom” és a „társadalmi tőke” koncepciói szerinte alkalmasak lehetnek arra, hogy a „nem szimultán reciprocitás” problémája megközelíthető legyen ebben a komplex folyamatban: „Olyan viszonyok jöhetnek létre, amelyekben a bizalom és a kooperáció megnövekszik annak a tudatában, hogy reciprocitás jön majd létre”.

Nem véletlen, hogy a társadalmi tőkével foglalkozó elemzésekben némelykor hivatkoznak Polányi Károly gazdaságantropológiai koncepcióira, azonban a többsége inkább mai szerzőket, pl. Keating, Fukuyama, Putnam, valamint James Coleman klasszikusnak tekinthető koncepcióját idézi. Az autonómia és a regionalizáció kérdése az új szakirodalomban nem pusztán politikai-adminisztratív, hanem kulturális és gazdasági-társadalmi kategória. A városfejlesztési kutatások alapján vezeti be a „fejlesztési koalíció” kategóriáját, amelyet a regionális fejlesztésre sikerrel lehet alkalmazni.

Keating a következő szinteket tartja összehasonlítás szemléleti csomópontjainak:

- kultúra és identitás, mint a magatartást és a viszonyrendszereket alakító tényezők
- az intézményeket úgy kell megvizsgálni, mint a kultúra és az értékek létrehozásának és működésének motorjait, valamint a racionális kooperációnak a kereteit

- olyan társadalmi viszonyok, amelyek a helyi vállalkozói osztály létét lehetővé teszik, valamint a tőke és a munka bevonása a fejlesztési koalícióba
- olyan politikai minták és a politikai verseny olyan szerkezete, amelyek arra motiválják a politikusokat, hogy a fejlődést elősegítő politikákat fogadjanak el
- végül azok a politikák és politikai intézkedések, amelyeket a régiókban alkalmaztak, összefüggésben a létrehozó intézmények, aktorok és attitűdök kombinációjával.

Keating általánosítható konklúziója, két spanyol régió összehasonlító elemzése nyomán: „a kihívás abban van, hogy a modernizáló regionalizmus felé fejlődjünk, mind a tradicionalista regionalizmussal, mind pedig a globális neo-liberalizmussal szemben, amely megsemmisítené a régiót, mint a nyilvános cselekvés keretét. Ez a követelmény az intézményépítés, kulturális politika és gazdasági fejlődés szerves kapcsolódását írja elő [...] Katalónia és Galícia [...] egyaránt ugyanazzal a kihívással találkozhatnak, a fejlesztési modell létrehozásának problémájával, és mindkettőnek megvan a maga ereje és gyengesége ebben, ha európai összehasonlításban vizsgáljuk őket. Amit példájuk megmutat az az, hogy a régiók a politikáknak nem csupán a fogyasztói, akik a fejlődés egyetlen globális modelljéhez igazodnak, hanem különféle stratégiákkal lehetséges mobilizálni a társadalmi és kulturális forrásokat”.

Keating összefoglalja a probléma átfogó megközelítését: a '60–70-es évek a regionális politikai szint stabilizálásához vezettek Nyugat-Európában, a nyolcvanas évek végétől azonban a regionalizmus új hulláma figyelhető meg. Ennek háttere a politikai mobilizáció új hulláma és a nemzetközi rendszer, valamint az EU kontinentális rendszerének változása, amikor már nem csak az államok átszervezésének ügye, mint korábban, sőt maga az állam is megváltozik e folyamatban. Az állam autoritása három oldalról is veszélybe került: a nemzetközivé válás, a regionális-lokális megújulás, valamint a piac és a civil társadalom, amelyek erodálják hagyományos funkcióit. Az új regionalizmus már nem csupán a szinguláris nemzetállam jelensége („*it is not contained within the framework of the nation-state*”), hanem a régiók európai és globális versenyben vannak egymással. A régi és az új regionalizmus ambivalens kapcsolatban vannak egymással: „Az új regionalizmus modernizáló és előre tekintő, szemben a régi típusú provincializmussal, amely ellenállást fejtett ki a változással szemben és a hagyományokat őrizte. Azonban a régi és az új regionalizmus egyaránt rá vannak kényszerítve az együttműködés valamilyen

formájára, egy bonyolult szövetségre, amely új szintézist keres az univerzális és a partikuláris között.”

Globalizáció, európaizálódás, regionalizmus

Az EU és a globális rendszer veszélyeztetik az állam közhatalmi funkcióját, ami erőteljesen kihat az állam és a régiói között fennálló viszonyrendszer átalakulására. A párhuzamos folyamat, a régiók, a civil társadalom és a piacok felől induló erőzió sem kevésbé kíméletlen az állami szuverenitás és az állami funkciók szempontjából. Azonban Keating szerint túlzás lenne az állam és az állami szuverenitás eltűnéséről, kihalásáról beszélni, hiszen inkább normális, valódi transzformáció zajlik, amelyben magának a politikának az értelme is átalakul, a demokráciáéval együtt. A globális rendszer, a modern kommunikációs technológiák, az individualizáció a társadalmi-politikai tér, vagy terek új kristályalakzatait eredményezik, amelyekben a régiók síkja megerősödik, a korábbinál központibb jelentőségűvé válik. A régiókról mint a fejlődés motorjairól ír Keating („*regions as economic dynamos to the downgrading of states*”), de rögtön hozzát teszi, hogy ez a folyamat per se nem problémamentes, hiszen:

- nem jön létre az egységes territoriális hierarchia rendje
- a regionális keretek a társadalmi részterületek eltérő és sokszor ellentétes szempontjai szerint nem mindig esnek egybe
- nem minden régiót ragad magával ez a dinamikus folyamat
- a politika autonóm szerepet tölt be a folyamatban, szemben a marxista és funkcionalista gazdasági-társadalmi determinizmus feltételezéseivel
- tehát nem új, kiegyensúlyozott kristályszerkezet az „új regionalizmus” világa, és nem is hasonlít a „régiók Európája” szlogennel szuggesztív új világhoz.

A különféle nyugat-európai restrukturációk tapasztalatait röviden áttekintve Keating az alábbi következtetésre jut: „Ebből a folyamatból a régiók keletkezését két vonatkozás mozdította elő. Egyrészt, a régiók olyan politikai arénákká váltak, amelyekben témákat formálnak, politikákat vitatnak meg, döntéseket hoznak és forrásokat osztanak el. Ezt előmozdítja a decentralizációs tendencia a politikában és a társadalmi mozgalmakban, valamint az a trend hogy territoriális jelentőséget adnak a politikai vitáknak. Másrésztől a helyhez kötött beruházásokért, piacokért és más lehetőségekért folyó verseny megnövekedése a régió belüli politikai versenyt helyettesítheti a régiók közötti politikai versennyel. Ebben a játékban, a régiók aktorokká válhatnak

a döntéshozatal új rendszerében [...] A régiók úgy jöttek létre, mint a politikák létrehozásának új helyszínei, a cselekvések rendszerei, mint a globális rendszer önálló aktorai”.

A regionális identitás sokértelmű fogalma nyit perspektívát a politika és a regionális mobilizáció felé. A szükségképpen sematikusán áttekintő fejtegetésekben felbukkan, de nincs kellőképpen kifejtve a „regionális politikai szubkultúra” fogalma, amely más típusú, politikai kultúra szempontú elemzésekben komolyabb hangsúlyt kapott. Keating így koncepcionálisan kissé üres, az identitással kapcsolatos végtelen irodalomhoz képest kevésbé innovatív fejtegetése mégis ad egy frappáns összefoglalást arról, hogy mi az „új regionalizmus”: „összekötő kapocs a régió és a nemzetközi avagy az európai rend között, régiókkal, amelyek keresik a saját helyüket az államban, Európában és a nemzetközi piacon”. Másutt: „A territoriális identitások gyakran a Granovetter-féle értelemben vett gyenge kötéseket jelentenek, nem nagy a kötőerejük, és gyakran együttesen hatnak tágabb (pl. európai-Sz.M) kötelékekkel [...] A régiók a politikai értékelés és cselekvés mércéivé válhatnak annyiban, amennyiben a politikai témák regionalizálódnak és a társadalmi intézmények a politikát regionális keretben jelenítik meg [...] Néhány szerző [...] még mindig úgy tekinti a regionalizmust, mint a késleltetett modernizáció jelenségét, átmenetben a hiten alapuló pre-modern világról a modernizációra és a nemzetállamra. Ez igaz lehetett még a 19. században, de a huszadik század végén a nemzetállam gyakran túl gyenge ahhoz, hogy unitárius nemzeti kultúrát és identitást képviseljen. A régió ugyan eltűnhet az identitást meghatározó helyzetéből, de hátrahagyhat olyan érték- és magatartásmintákat, amelyek megkülönböztetik egyik régiót a másiktól, miközben a nyelv egyre fontosabbá válik. Ugyanakkor éppenséggel új témák merülnek fel, amelyek megosztják a régiókat a regionális értékek, magatartás és identitás vonalain, kapcsolódva a globális gazdaságban betöltött helyzetükhöz.”

Ezen a pontos szükségesnek tartok néhány megjegyzést közvetetni a régió kutatás interdiszciplináris megközelítésének veszélyeit illetően. A sokféle szakosodott kutatási területek integrálásának kísérletek or alig kerülhető el a felületes, sematikus feldolgozás. Ha egyszerre akarunk a mikro- és a makro-ökonomia, a szubkultúra, a politikai kultúra, az identitásképződés, a kisebbségek stb., vagy a „survey research”-nek nevezett terület minden oldaláról valamit átvenni az „új regionalizmus” címszavába, akkor valamiféle felületi, sematikus tudományos bevásárló-turizmus, vagy shopping center-bevásárlókocsi lesz a fogalmunkból, szemléletünkől, amelyet akár „új európai régiókutatásnak” is lehet nevezni. A másik veszély pedig a regionális részegységek, vagy részkul-

túrák ensemble-ja, ami által kikötünk egy újmódi régió-karakterológiánál, amely nem sokkal jobb a hagyományos nemzetkarakterológiáknál. Ezeket valamilyen alapos társadalomtudományi integrációs igény, rosszabb esetben viszont felületes félműveltség foghatja össze.

Regionalizmus és politikai rendszer

Keating kísérletet tesz a pártok és a szavazói magatartás regionális elemzésére az EU-tagok politikai rendszereiben. Konklúziója: „Nyugat-Európában a választói magatartást meghatározza a regionális kontextus, amely a nemzeti politikai témák értelmezésére, és a helyiek megjelenítésére szolgál. Talán beszélhetünk valamiféle homogenizációs tendenciáról a második világháború után, bár ez is inkább csak látszat volt, mint valóság, mivel a pártoknak a nemzeti szinten zajló versenyhez kellett igazodniuk, kiterjesztve üzeneteiket az egész államterületre, némileg eltérő üzenetekkel. Azonban a nyolcvanas évek óta ez a tendencia megállt, sőt bizonyos tekintetben a visszájára fordult. A pártoknak egyre inkább tekintetbe kell venniük a különböző (regionális – Sz. M.) feltételek és témák különbségeit, és önmaguk is részt vesznek a régiók változó társadalmi konstrukciójának folyamatában.”

A „társadalmi tér” regionális aspektusainak számbavétele az „associative life” teljes keresztmetszetét nem, de annak bizonyos csomópontjait látatja. Elsőként a „capital-labour” relációit elemzi a régiókban, valamint az új regionalizmus hatását erre a viszonyrendszerre, amelyet a „business organizations” és a „trade unions” magatartásában vizsgál. „A regionális üzleti és szakszervezeti csoportok egyaránt meghatározzák a regionális politikai kontextust és meghatározottak a regionális politikai kontextusban. Ahogyan a régió a gazdasági beavatkozás és átalakulás keretévé vált, olyan intézmények kialakulását segítették (a fenti csoportok – Sz. M.), amelyek megnövelik szerepüket ebben a folyamatban és hozzájárultak ahhoz a szélesebb diskurzushoz, amely a régiót tematizálta. Ily módon összeköttetést hoznak létre a gazdasági átalakulástól a politikacsínáláshoz és a politikai intézményekhez.”

A civil társadalom egyesüléseinek, asszociációinak és a regionalizáció tendenciáinak összefüggését Keating így jellemzi: „A civil társadalom szervezetei, az egyházaktól a sportklubokig, és kulturális egyesületekig segítenek a helyi társadalmi tér létrehozásában, az identitás és közös célok elérésére irányuló a kooperáció újratemtésében. Territoriális civil társadalmak találhatóak meg a történeti nemzetek erősen definiált régióiban, mint pl. Bajorország, avagy sokhelyütt Skandináviában. Franciaországban, Olaszországban és

sokhelyütt Spanyolországban a civil társadalom inkább lokalizált jellegű, a városokra vagy akár a rurális közösségekre épül. Ezek a lokális tevékenységek maguk is regionális csoportosulások részei lehetnek, és kisebb vagy nagyobb szociális kohéziós erejük révén elősegíthetik az 'elképzelt közösség' megvalósulását, de lehetnek izoláltak, szeparáltak egymástól."

A regionális társadalmi tér harmadik elemeként Keating a „regional mass media” szerepét emeli ki a globális, európai, nemzetállami és a regionális nyilvánosság kapcsolatában. Összefoglaló tézise: „A technológiai fejlődés és a dereguláció aláásták a nemzeti műsorszórás rendszereit és bevezették a globális televíziózást, de ugyanakkor csökkentették a helyi és a regionális média létrehozásának költségeit és korlátait. Ez megnövelte a helyi és a regionális teljesítményt a médiában és ez regionális perspektívát adott a közpolitikai témáknak, azonban hangsúlyozni kell hatásainak sokféleségét, amelyek a politikai tartalomtól, valamint a régió és a regionalizmus jelentésétől függenek.”

A regionalizmus politikai irányzatai

Keating szisztematizálja és elemzi a regionalista politikai-eszmei irányzatokat szisztematizálja is. Több ideáltípust írt le, amelyek szerinte különféleképp kombinálódhatnak az európai politikai gyakorlatban.

1. *Konzervatív regionalizmus.* A közösséget védi a modernizációval szemben, főként a nemzetállam nivelláló tendenciáit utasítja el. „Általánosságban a tradicionalista és a konzervatív regionalizmusok visszaszorultak, ahogyan a regionalizációt egyre inkább a modernizációval és a változással azonosították.”

2. *Burzsoá regionalizmus.* Az a politikai irányzat, amely a fejlett régiók politikai irányzatait jellemzi, és meg akar szabadulni az állam tradicionális befolyásától, olyan szerkezeteket kíván intézményesíteni, amelyek lehetővé teszik a modernizációt. Mai társadalmi hordozói: „a modernizáló regionális technokrácia, gyakran kapcsolatban a közzféra menedzsmentjével és a hivatásos tervezőkkel mind a kormányzatban, mind pedig az egyetemeken.”

3. *Progresszív regionalizmus.* Fejlődés és demokrácia, egyenlőség, szociális reform a célok, bal-liberális és ökológiai irányzatok, szocialisták a főbb hordozók. Ahogyan helyzetét Keating jellemzi: „eléggye gyenge maradt, alkotóelemek sokfélesége, heterogenitásuk következményeképpen, és a nehézségek miatt, amelyek a gazdasági fejlődés alternatív paradigmájának létrehozásában rejlenek.”

4. *Jobboldali populista regionalizmus.* Ugyancsak a centralizált állam az el-
lensége, de fellép a migránsok betelepítése, a szociális motivációjú

újraelosztás ellen is, a „Lombard Ligát” említi példaként. Társadalmi bázisa az alsó középosztály és a kis üzlettulajdonosok („lower middle classes and small business people”).

5. *Nacionalista mozgalmak (Nationalist movements)*. A regionalizmus és a nacionalizmus elkülönítése Keating és más szerzők szerint is problematikus terepe a regionalizmus koncepciójának. Példái a nyugat-európai szeparatista mozgalmak, a baszkok, a katalánok stb.

6. *Integratív-dezintegratív és autonomista regionalizmus*. A különféle regionalista politikai irányzatok a nemzetállamhoz való viszonyban vitatkozhatnak magukon belül is, pl. a hagyományos vagy a progresszív táboron belül is meglehet az autonomista és a szeparatista vonal, amely az irányzatok altípusainak elkülönítéséhez vezethet. Ezt így látja Keating; „Nincsen konzisztens viszony a regionalizmus típusának a bal-jobb skálán való elhelyezése és az általa programként képviselt (nemzeti – Sz. M.) integráció avagy dezintegráció fokozatai között.”

A több altípus Keating szerint a mai politikában két nagy modellbe illeszthető; melyek közül az egyik térnyerése tapasztalható: „Még mindig két típusa van a regionalizmusnak, a konzervatív és defenzív regionalizmus, amely a tradicionális társadalomban gyökerezik, elzárkózó, ellenáll a változásoknak; és ezzel szemben áll a progresszív regionalizmus, amely a tradíciót a modernizáció eszközeként kívánja felhasználni. Ez a különbség megjelenik a közvéleményben, a társadalmi cselekvésben és a politikai mozgalmakban is. Azonban általánosságban megállapíthatjuk, hogy a regionalizmus (Nyugat-Európában! – Sz. M.) a progresszív oldalra állt, a demokratikus érettség és a modernség feltételeihez való alkalmazkodás tekintetében. (Az új regionalizmus – Sz. M.) Perspektívájában a politikai mobilizáció funkcionális újrasztrukturálódása összefügg az új politikai terek és politikaterületek létrehozásával. Azonban nem léteznek mindenütt régiók, és ahol létrejönnek, ott a régiót építő politikai cselekvés termékeként”.

A régió „feltalálása” az Európai Unióban?

A régiók Keating szerint állandóan újratermelődő társadalmi keretek, nem eleve adott entitások. Folytonos újjászületésük három reprodukció mechanizmusa:

- a funkcionális szükségszerűség a gazdasági-társadalmi folyamatokból,
- a politikai tér lehetősége a participáció és mobilizáció számára,

- normatív demokrácielméleti szempontból a politikai folyamat átláthatóságának és ellenőrizhetőségének követelménye a civil társadalom részéről.

Ahogy Keating az európai civil társadalmi „civic culture” részeként, valamint az EU intézményes mechanizmusának változásaiból eredő politikai lehetségszféraként értelmezi az új regionalizmus EU-mintáit, úgy a témában hozzá hasonlóan gyakran hivatkozott szerző, Brigid Laffan azt a témánk szempontjából központi jelentőségű kérdést vizsgálja meg, hogy vajon az EU regionalizmusa milyen sajátosságokkal rendelkezik interkontinentális összehasonlításban, van e „sajátos nemzetköziesedési mintája”? Az EU szerte „a világon a legextenzívebb és intenzívebb formája a regionalizációnak, az egyedüli regionalizmus, amelyet a politikai tér demokratizálásának a célja vezet a nemzetállamokon túl [...] az intézményépítés, jogalkotás, a politikák integrációja és piacteremtés, amelyet az EU létrehozott a nemzetköziesedés sajátos, önálló jegyekkel körülírható modelljét jelenti.”

Laffan tézisei az EU-regionalizmus sajátosságairól: „Az EU a ’mély’ regionalizmus sajátos formáját képviseli, amely más, mint a világ egyéb regionalizmusai. A nemzetközi rendszer semelyik másik regionalizmusa nem jellemezhető hasonló kapcsolatokkal sem a mélység, sem pedig a szélesség vonatkozásában. Semelyik más regionalizmus nem használta ki a lehetőségét annak, hogy ilyen mértékben megváltoztassa a terület, az identitás, és a funkció relatív kongruenciáját. Az európai regionalizmus ’mély’ a terjedelem, az intézményesedés és a normatív megalapozások vonatkozásában egyaránt”; illetve: „Miért hozott létre az EU ilyen mély regionalizmust a világ más részeivel szemben? A regionalizmus formája nagymértékben kontingens azzal a politikai, gazdasági és geopolitikai kontextussal, amelyben kifejlődött. A második világháborút követően Európa sajátos helyzete a rend és a jólét iránti igényt szült, egyforma súllyal. A biztonság, a politikai rehabilitáció és a politikai gazdaságtan sajátos módon kapcsolódtak össze az európai projektben.”

Az EU-n belüli regionalizmus struktúráit meghatározzák magának az EU-nak a struktúrái. „Fel kell adnunk azt a nézetet, hogy az EU a hagyományos államiság avagy a nemzet irányában fejlődne. Az Unió kapcsolódik a politikai rend működő mintáihoz és fordítva, hozzájárul ezen formák átalakulásához.” „Az aktorok, az érdekek, a preferenciák, sőt maguk az identitások is szubtilis módon alakulnak át” (ebben a folyamatban – Sz. M.). Ennek következtében lesz a regionalizmus új regionalizmus, ahogyan azt Keating elemzi, és teszik az EU sajátosságai sajátossá ezt a regionalizmust Laffan megközelítésében.

„Miért éppen az európai regionalizmus produkált ilyen komplex és innovatív intézményes rendszert? Először is, az EU-t nem hegemon helyzetre alapozták, olyan hegemon szerepére, amely képes ellenőrizni az EU döntéshozatali folyamatát. Az Unió egyensúlyra épült Németország és Franciaország között, valamint a kisebb és a nagyobb államok csoportjai között. Egyik állam sem rendelkezett predomináns hatalommal ebben a rendszerben és ennek következtében egyik állam sem tudta teljes mértékben érvényesíteni preferenciáit. Valójában az Unió legnagyobb gazdasági erővel rendelkező állama (NSZK – SZ. M.) tudatosan feladta a 'nagyhatalmi' igényét és hajlandó volt belesimulni a nemzetköziesedés többszintű folyamatába. A NAFTA-ban az asszimetrikus viszonyok jóval szignifikánsabb szerepet játszanak. Másodsorban, a nyugat-európai államok Max Weber-féle értelemben vett államok, amelyekben domináns szerepe van a közjognak, a kodifikációnak és a formális intézményeknek. Harmadsorban, a gazdasági integráció oldalán, a nyugat-európai államok nagymértékben szabályozott gazdasági-társadalmi térrel jellemezhetők. A piacteremtésnek a nemzeti szabályozás alapjaira kellett felépülnie. Negyedszer, mivel az integráció experimentális és pragmatikus folyamat volt, intézményekre volt szükség a nemzeti aktorok szocializálására a kollektív problémamegoldásra, és az eszmék becsatornázására (ennek folyamatába – Sz. M.), valamint a közös programokról való megegyezésre... az érdekcsoportok, régiók, városok és nemzeti parlamentek mobilizációja (e folyamatban – Sz. M.) a brüsszeli politikai tér jelentőségének megnövekedését mutatja”.

Az Unió intézményrendszere és politikái a regionális társadalmi network-ök transznacionalizmusához vezetnek mind az EU-n belüli, mind az EU-n kívüli kapcsolatrendszerekben, amely tendencia az európai és regionális civil társadalmi projektben konkludál. „Fontos vonása az európai politikai tér megélnkülésének és relevánsá válásának a nemzetek feletti hálózatok és a határon átnyúló mobilitás előmozdítása. Az Unió költségvetését egyre gyakrabban használják fel a csoportok és területek közötti kapcsolatok és hálózatok támogatására a társult tagállamok között, a diákcsera, a R&D hálózatok, határok menti együttműködés és különféle társadalmi csoportok európai hálózatai létrehozásának formájában. A tagállamok önkéntes szervezeteinek egyre növekvő hányada érzi annak szükségességét, hogy EU szinten szerveződjön meg, s nem csak a tagállamon belül. Ez részben a nemzeti szint 'push' faktorainak tudható be, mint amilyen a költségvetések csökkentése, avagy a 'copy catting'. Vannak 'pull' faktorok az EU szinten is. A Bizottság tudatosan támogat néhány hálózatot, pl. az európai nők hálózatait, lobby szervezeteit, a munkanélküliekéit, avagy a szegénység elleni mozgalmakat. Több száz

nem támogatott (európai – Sz. M.) hálózat is létezik Brüsszelben. A Bizottság és a Parlament befolyásolása ezen csoportok egyik, de nem kizárólagos célja. A brüsszeli aktivitás EU támogatásokat hoz, alternatív lobby-startégiát jelenthet, új politikák eszméit hozhatja, amelyeket visszavisznek a nemzeti rendszerekbe is. A Bizottság ezt a tevékenységet kritikai jelentőségűnek tekintí sajtát és az Unió legitimitása szempontjából egyaránt.”

Az EU nemzetközi téren is hozzájárul hatalma, intézményrendszere, demokratikus network-jei és konzultációs-konfliktusmegoldó, valamint kooperációs technikái és intézményei révén a globális civil társadalom fejlődéséhez.

Az EU regionalizmusának mai formáit kialakító komplex gazdasági, politikai és kulturális folyamatokat Laffan hasonlóan írja le, illetve elemzi, mint Keating. Ezek az EU-nemzet-régió közötti új viszonyrendszer kialakulásához vezettek, amely ily módon „EU-regionalizmusként” jellemezhető. „Ámbár az EU nem lépett túl a nemzetállamon, de megváltoztatta a politikai autoritás működését Nyugat- Európában amennyiben a nemzetet az európaihoz kötötte és az európaiat a nemzetihez. Európa ’mély’ regionalizmusa szakítást jelent Európa múltjával – az imperialista Európával, a háborúval és a hatalmi egyensúllyal. A jelenlegi rendszer a nagyobb államok egymás közötti, és a kisebb és a nagyobb államok csoportjai közötti érzékeny egyensúlyra épül fel. Az államhatalom diffúziója jellemzi, a hatalom és a konfliktusok megszelídítése.”

*

Keating és Laffan is felhívja a figyelmet arra, hogy regionalizáció és európaizálódás nem problémamentes és evolutív-progresszív folyamatok. Forrásaik, alapjaik sokfélék, konfliktusos és komplementer, avagy konszenzust előidéző, avagy lehetségessé tevő jellegűk is lehet. Lehet, de nincs mindig így. Az eddigi EU-n belül is egyenlőtlen a regionalizmus fejlődése, a történeti, kulturális és adminisztratív hagyományok, a területi nagyságok és politikaértelmezések sokfélék, amelyekben a régió és az EU találkoznak. Az egyenlőtlenség és egyenetlenség csak növekszik a lehetséges keleti bővítés révén, amely visszahat majd a regionális és strukturális politikák jellegére. A „szlogenek Európája” helyett a „valódi EU” Keleten még csak lehetőség, avagy fenyegetés. A naiv régió-utópizmus az adminisztratív reformok látszatát eredményezheti, olyan „rituális innovációk” hagyományának folytatását, amelyek épp a kommunista rendszerek sajátosságai voltak, amikor a Birodalom centruma kiadta szlogenek követését kreatívan mimelték a provinciák, illetve azok régiói. A regionalizáció és az európaizálódás a konfliktusmegoldás új terepeit és új típusú konfliktusokat jelenít meg nem a politika, hierarchia, hatalom

végét, hanem új fejezeteinek megnyílását jelenti. A civil társadalmi network, a globális és az európai network önmagában nem demokratikus erő, csak azzá lehet megfelelő intézményes és kulturális háttérben, kontextusban. Ilyet fog-e majd biztosítani az EU a posztkommunista országoknak? Nyílt kérdés, hisz az intézményes átalakulás a bővítéssel párhuzamosan egyelőre nyílt végű folyamatok. A regionalizmusnak az európai politikai kultúrában mindenesetre sokféle és változó hagyományai vannak, amelyek a demokratizálódás alapjai, avagy a „demokrácia demokratizálódásának” folyamatai számára segítséget jelenthetnek. A keleti bővítés ebbe az amúgy is sokféle egyensúlyon alapuló rendszerbe inkább új bizonytalansági elemeket, semmint új bizonyosságokat vezet be. A bizonytalanság azonban a demokráciák folyamatos és kiküszöbölhetetlen velejárója, melynek kapcsolata a jogállami rend igényével koronként változó. Mindenesetre ez egy olyan folyamat lesz, ahol több hajót építenek egyszerre párhuzamosan a nyílt vízen, hogy azután együtt hajózzanak később meghatározható horizontok felé. A regionalizmus szintje a hajóépítés egyik nélkülözhetetlen bordázata, és egyben a flotta fontos eleme.

Szabó Máté

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 14, 2003, No. 1

MICHAEL MANN	
The Dark Side of Democracy	
The Modern Tradition of Ethnic and Political Cleansing	3
RAINER MÜNZ	
The Century of Persecutions	36
JERZY KOCHANOWSKI	
Repatriated or expatriated?	
Transfer of the Polish from the Former Eastern Territories of the Polish Republic, 1944–1946	57
JIŘI PEŠEK	
The Forced Migration of the Czech and the Germans between 1938–1949 in the Czech Historical Science after 1989	64
MATHIAS BEER	
Expelling the Germans from Hungary and Their Integration in the Divided Germany	73
ZORAN JANJETOVIĆ	
Expelling the German and the Hungarian Minority Population from Voivodina at the End of World War II	98
SIDÓ ÁRPÁD–FIALA JÁNOS- VINCZE DÁVID–JARÁBIK BALÁZS	
Examination of the Impact of the Slovakian-Hungarian Basic Treaty	111
REVIEWS	136